

धनाम ३ (१००) नुं. ३२७ जीप्स मेमोरियलइंड.

उद्योगथी यता लाभ तथा आलस्यथी यती हानि.

रचयिता

संगवी नगीनदास पुरषोत्तमदास.

श्लोक.

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कुर्वाणो न विनश्यति ॥ १ ॥

गीति.

जनना तनमां वसता, आलस्यनेज महारिपु धारे;

उद्यम सम नहि बंधु, नाश न पात्रे उद्यम करनारो.

अभद्रावाद—आर्योदय प्रेस.

संवत् १८४२—सन १८८९

कीम्मत ६ आना.

અર્પણ પત્ર.

શ્રીસદ્ગુરુકૃપાપાત્ર પરમપૂજ્ય ગૃહસ્થયોગિ-
શિરોમણિ શ્રીમત્ છોટાલાલ જીવનલાલ !

અંતઃશત્રુના નિરોધ વિષે અર્થો ન કર-
તાં તે અંતઃશત્રુના નિરોધમાંજ સંતત મં-
ડ્યા રહેનાર, સમગ્ર સાધુગુણયુક્ત તથા મ-
ને સન્માર્ગમાં પ્રથમ દોરી શ્રી સદ્ગુરુ સમ્મુ-
ખ કરનાર આપને આ પ્રથમાવૃત્તિ પ્રણામ-
પૂર્વક સપ્રેમ અર્પણ કરું છું. આથી આપે ક-
રેલ અકથ્ય ઉપકાર કોઈ પણ અંશે વળતો
નથી.

આપના

કનિષ્ઠબંધુ

નગીનના સપ્રેમ પ્રણામ યુક્ત

જયગુરુ

પ્રસ્તાવના.

સન ૧૮૮૨ ના ફેબ્રુઆરી માસના બુદ્ધિપ્રકાશમાં “**ઉદ્યોગથી થતા લાભ તથા આલસ્યથી થતી હાનિ**” એ વિષયનો નિબંધ લખવાને માટે ઇનામ વિષે જાહેરખબર આપી હતી. તે જિપરથી મેં આ નિબંધ લખી સોસાયટીને તપાસવા માટે સોંપ્યો. આ નિબંધની સાથે બીજા પાંચ ઉમેદવારોના લખેલા નિબંધ હતા. તે સૌમાંથી આ નિબંધ યોગ્ય લાભવાથી પરીક્ષકોએ પસાર કર્યો અને કમ્પ્લે ગિબ્સ મેમેરિયલફંડનું રૂ. ૧૦૦) નું ઇનામ મને મળ્યું; વળી સોસાયટીએ ઇનામ કરતાં કાંઇ વધારે લાભ આપવો યોગ્ય ધારીને તે નિબંધની પ્રથમાવૃત્તિ કાઢવાનો હક પણ મને આપ્યો. આટલાપરથી મારા સુઝ દેશીઓને તો આ નિબંધના ગુણદોષ વિષે કાંઈ શક રહેવો સંભવનો નથી.

આ નિબંધ હું જ્યારે ૧૭ વર્ષની વયનો હતો ત્યારે મેં લખ્યો છે, તથા પ્રજા સમીપ મૂકેલું આ મારું પ્રથમનુંજ લખાણ છે, તેથી અત્રે હું કયુલ્લ કશું છું કે હાલ હું લખી શકું તેવું સારું લખાણ આમાં નથી. તોપણ વિવેકી પ્રજાને આ લઘુ નિબંધ અસ્થિકર નહીં થઈ પડે એવી આશા રાખવાનાં મારે સમજા કારણો છે.

પણ હાલ આપણા ગુજરાતીઓમાં પોણાબે પંડિતોની વૃદ્ધિ નજરે પડે છે. તેમને આ નિબંધ રસરો કે નહીં એ વાતમાં જરીક સંશય રહેછે ખરો. કેટલાક સાહેબો તો કહે છે કે સોસાયટીઓએ અને કૌભિટીઓએ કાંઈ પુસ્તક પસાર કર્યું તેથી શું થયું? જ્યારે જગતમાં તે પુસ્તક પસાર થાય ત્યારે ખરું. આવોજ વિચાર સન ૧૮૮૫ ના **બુદ્ધિપ્રકાશ**માં પ્રકટ થતા “અંધકર્તા” નામના વિષયના લખનારનો છે એમ તે વિષય વાંચતાં જણાય છે. તે વિષયનો લખનાર કોણ છે અને કેવો છે તે જાણવાની અમારે અત્રે શી જરૂર છે? ગમે તે હો. આપણે કાંઈ તેમનાજ વિષે વાત કરતા નથી; પણ એવા એવા વિચારો દર્શાવનાર ધણા માણસોનું જગત્ શું છે, એતો આ નિબંધના સંબંધમાં મારે જણાવવું જરૂરનું છે. તેમ-

નું અખિલ જગત્ તેમની લાંબી અકલ અને તેથી પણ વધારે લાંબી તેમની જીભ કે કલમમાં સમાઈને રહ્યું છે. તેમની અદલ અકલને જો કાંઈ રમ્યું તો ઠીક, નિકર તેમના મોઢામાં ધારાળી જીભ, ખડિયામાં શાઈ અને હાથમાં કાળા મોઢાવાળી કલમતો છેજ. દેખાઈએ કરનારી તથા દિવાની દુનિયા તો પછી તૈયારછેજ:—

“વા વાયોને નળિયું ખસ્યું, તે દેખીને કુતરું બસ્યું;

ખડુ થયો ત્યાં સોર ખડાર, કોઈ કહે મેં દીઠો ચોર.” ઇત્યાદિ. ઈ.

સર્વે વિચારવાન સારી રીતે જાણે છે કે તેવા લોકો કમિટીએ પાંસ ફરેલાં પુસ્તક તરફ કટાક્ષથી જુએ છે; પણ નિશ્ચય સમજવું કે જ્યાં લગી પોતે પરીક્ષા નથી આપી ત્યાં લગી તેને જીભ માણસનાં પુસ્તકગર વિવેચન કરી પરીક્ષા કરતાં ખરેખર રીતે આખડતું નથી. પછી બહેને તે મોટા બા થઈને જોસે. પણ જ્યારે તેવાની પરીક્ષા કરનાર કોઈ વીર નીકળી આવે છે ત્યારે એક જોવા લાયક દેખાવ થઈ રહે છે.

ખીજું વિવેચકોની યુજરાતમાં શી સ્થિતિ છે, તે પણ અત્રે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. તે લોકો તો વિવેચન કરતાં ધણી વાર કહે છે કે “અમૂક ગ્રંથમાં અમે ફલાણું જોયું તેતો ખડુજ ખરાબ, તેમાંના જીભ વિચાર વિગેરે ગમે તેવા સરસ હો.” (આવાં વાક્ય “ગ્રંથકર્તા”માં પણ કોઈ વાર નજરે પડે છે; અત્રે તો સામાન્ય વાત છે કે આવી સ્થિતિ યુજરાતમાં વિવેચકોની છે.)

આવા વિવેચકને વિવેચક કાણ કહે ? તેઓ વિવેચક નહીં પણ ચકચક કરતાં વિવેચકલાં છે. આ લોકોનો મૂળ હેતુ તો પોતાના મિત્રમંડળમાં સપાટા મારવાનો છે કે અમે ફલાણુને કેવો ખરડયો છે, કેવો ઉડાવ્યો છે,—વિગેરે. હશે આપણે તેની શી જરૂર છે; પણ તેમના વિષે વિચાર કરતાં મને નીચે પ્રમાણે વિચાર આવે છે:—આવા લોકોનો સ્વભાવ જળોના જેવો છે; જળો જેમ શરીરે કાંઈ ઉઝરડો હોય ત્યાં જઈને વળગે છે તેમ આવા વિવેચક પણ ગ્રંથનાશરીરમાં કાંઈ અદ્ય હોય જણાય કે ત્યાંજ જઈને ચોટા છે. જળો મંડાલ લોહીથી તૃપ્તિ માને છે, અને વિવેચકલાં દોષદર્શન કરતાં ઉ-

સ્કેરાયલી વૃત્તિમાં મહાસે છે. વળી જેમ કુતરાઓ ખાંડ ખનાવતાના કારખાનામાં જઈને ખાંડનો કચરો ખાઈ હડકાયા થાય છે તેમ આવા વિવેચકો પણ જુના અને નવા અંથકારોની ખુબી સમજવાને અસમર્થ હોવાથી તે અન્યના કચરો માત્રના ભોગી થયેલા હડકાયા થઈને સહને બચકાં બરવા દોડે છે. આમ કરવામાં તેઓ નામના સમજે છે; ફલાણી સાલમાં ફલાણો કુતરો હડકાયો થયો ત્યારે આટલાં માણસને કરડ્યો હતો એવી નામના તેમની થાય ખરી, એ વાતનો આ મારે કબુલ કરવી પડે છે. આવા વિવેચકલાં ઉપર કોઈ બાજુ પડે તો ભોકોને લાભ થાય ખરો. આપણા યુજરાતી વિવેચકો કોઈ અંથ પર સંજ્ઞાની કે પ્રકાશિકા ટીકા કરતા નથી, પણ બધા અંથપર દોષ-દર્શની, વિરૂપકારિણી, ગાલીપ્રદાયની, નિન્દાસરિત વિગરે ટીકાઓ કરતાં મણી વાર નજરે પડે છે. ધન્ય છે એવા દેશનાં દળદર કાઢનારને !!!

હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “અંથકર્તા” ના વિષયમાં સાધારણ અંથોના યુલ્લેખ દેખાડવામાં અતિ નિયુક્તતા દાખવી છે તે પરથીતેનો લખનાર કોઈ યથાર્થ દોષજ છે એમ જણાય છે; તેણે પણ પોતાના વિષયની સમાપ્તિમાં પોતાના સામું લખાણ કરનારને પ્રશ્નામ કરતી વખતે સૂચ્યું છે કે તેના લખાણમાં તેણે નિરૂપણ કરેલા દોષો છે ખરા. આ પરથી ખુલ્લું છે કે નિર્દોષ કશું માણસથી બનતું નથી. માટે “અંથકર્તા” જેવા વિવેચનના વિષયો આપણા માનવસાધકને યોગ્ય નથી પણ દેવસાધકમાં સિધાયવસ લાયક છે. અનેક દોષમાં નો એકતો હરેક માનવકૃત્યમાં રહેવાનો. તેમ આ વિષયમાં પણ હોયો જોઈએ. જગતનો સ્વભાવ છે કે જે વાત એકને દુષણરૂપ જણાય છે તેજ વાત અન્યને બૂધણરૂપ લાગે છે, અને જે વાત એકને બૂધણરૂપ જણાય છે તે અન્યને દુષણરૂપ ભાસે છે. ભોક્ષ્યિ ભિન્ન ભિન્ન છે.

આ ઉપરના સર્વ લખાણનું તાત્પર્ય એ છે કે મારો આ નિબંધ ઉપર વર્ણવેલા પોણા બે પંડિતોને માટે તેમજ વિવેચકલાંને માટે નથી. પણ મારા જેવીજ રચિવાળા તથા ભિન્ન રચિવાળા બંને સંપૂર્ણ વિવેકી માણસોને માટે છે.

દષ્ટિદોષથી આમાં રહેલી ભૂલોને માટે શુદ્ધિપત્ર આપ્યા છતાં રહેલી ભૂલો સુધારી લેવી એ દરેક સુચનનનું ભૂષણ છે. ગોળ આ-વૃત્તિમાં તે સર્વ સુધારવામાં આવશે.

પ્રથમોવૃત્તિ કાઢવાનો હક મને મળવાથી મેં યથાર્થિ તે અ-પંચ પંચ કરી છે. સોસાઇટી જ્યારે ગોળ આવૃત્તિ કઢાવે ત્યારે તે અ-પંચ પત્રિકા તેવાજ આકારમાં રાખવી કિંવા ન રાખવી તેનો સોસા-ઈટીની ખુશી ઉપર આધાર છે.

અમદાવાદમાં
સાંકડીશેરી—લાલાવસાની પોળ.
તા. ૧૧ મી એપ્રિલ સન ૧૮૮૬

}

સંગવી, ન. પુ.

उद्योगथी यता लाभ तथा आलस्यथी थती हानि विषे निबन्ध.

अथ मङ्गलम्.

यःस्वप्रसादरविणा प्रभिनत्ति नित्यम्,
आलस्यरूपि परमान्ध्यमभीष्टयन्त्रे ॥
योऽन्तेऽपियच्छति फलं जनयन्नतुल्यम्,
तस्मै नमोऽस्तुफलदाय महेश्वराय ॥ १ ॥
निजजनप्रतिपालनमीश्वरम्,
भयहरं भवमृत्युहरं विभुम् ॥
नरहरिं श्रमहस्तिविंदारणम्,
गुरुवरं वरदं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥
विद्यागुरुञ्चसकलानभिवन्द्य सुज्ञान,
विद्यातृतीयमयनो हिकृतोऽहमेतैः ॥
उद्योगलाभकथनाय सुबोधनार्थम्,
आलस्यहानिकथनायमुदायतिष्ये ॥ ३ ॥
प्रभो!हत्वा सदांलस्यम्,
देहित्वं सूचये मतिम्॥
आर्यस्वण्डस्थलोकेभ्य,
श्रेतिर्त्वा प्रार्थयाम्यहम् ॥ ४ ॥

भावार्थ

हुरिगीत छंद.

जे छण्ड वस्तु पागवाने, यत्न हांशे आदरे,
आलस्यतम, स्वप्रसाद रविथी, तेजुं, जे, पणमां हरे;
अन्ते यणी जे यत्न सभ हण, सर्वने देनार छे,
ते हणह श्री परमेशने भुज, नमन वारंवार छे, ३

નિજ જન લણા પાળક પરમ ઐશ્વર્યના ધરનાર છે,
ઉપદેશ કરણ જનન મરણની લીતિને હરનાર છે;
જે નરહરિ ભ્રમરૂપિ કરિવર-કુંભને દલનાર છે,
તે બ્રહ્મનિષ્ઠ વરિષ્ઠ ગુરુને નમન અગણિત વાર છે. ૨
વિદ્યા તણા દાતા સકળ વિદ્યા ગુરુને હૂં નમું,
વિદ્યારૂપિ શુભ નેત્ર આપ્યું જેમણે અતિ કારમું;
ઉદ્યોગ કેરા લાભ આળસ તણી હામિ હું કહું,
જે સાંભળી નર સાર લેશે, તે સુખી થાશે બહુ. ૩

દોહરો.

પ્રભો ! કર્ણહું પ્રાર્થના, સદૈવ આળસ કાપ;

ભરતખંડના લોકને, ઉદ્યમમાં મતિ આપ.

૪

इति मङ्गलम्.

અહો સજ્જનો ! જો આપણે આપણી આશપાશ નજર કરીશું,
તો આપણને તરત માલગ પડશેકે આ સધળું બ્રહ્માંડ જીવસમુદાયથી
ભરેલું છે; જેવા કે પશુ, પક્ષી, માણસો વિગેરે.

અહો ! અન્ય ચીજોના કર્તાની પેઠે તેમનો પણ શું કોઈ કર્તા
નહીં હોય? નિઃસંશય કર્તાતો છેજ. વળી આપણા નિત્યના અનુભવ
ઉપરથી સાફ જણાય છે કે આ જીવને અનેક પદાર્થોની જરૂર પડે છે.
હરેક પ્રાણી પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં બધાંને સધળી જોઈતી ચીજો
ધૂરી પાડવાને પ્રયત્ન કરતો નજરે પડે છે તો અનંત જીવસમૂહનો
પિતા જગત્કર્તા તેઓના શુભને માટે તથા રક્ષણ માટે કાંઈ પ્રયત્ન
કરતો દેખાતો કેમ નથી? પણ વિચાર કરતાંતો ખબર પડશેજ
કે તે પ્રાણિયોને સૃજતી વખતે સૃષ્ટિએ તેમને તેમના સુખનાં તથા
રક્ષણનાં સાધનો પણ આપેલાં છે; જેમકે માણસને હાથ પગ. ઢોરને
શિંગડાં અને ખરિયો, પક્ષીને ચાંચ અને પાંખો વિગેરે. વળિ તે
સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં તેમને શક્તિમાન કરવાને તેમને જ્ઞાન
શક્તિ, વિચાર શક્તિ, તથા બળ આપતાં નિયંત્રક જરીક પણ સૂચ્યો
નથી. હવે આ સધળી પરમ કૃપાળું જગદીશ્વરની આપેલી શક્તિ,
તથા તેમાંજ આપેલાં સાધનો યોગ્ય રીતે વાપરી સુખ મેળવવું એ
મનુષ્યાદિ સર્વ જીવને માથે સર્વસ્વ સર્વેશ્વર નાંખેલું છે એમ કોણ મા-
ન્ય નહીં કરે? ઘણા મહાન્ અનુભવી પુરૂષોએ વિધિધ મુક્તિ, અનુ-

માન, અને અનુભવથી અન્તે નિશ્ચય કર્યો છે કે ઈશ્વરે તથા શરે કિતનો ઉપયોગ સર્વ પ્રાણીઓએ યોગ્ય રીતે કરવો એટલે ઉદ્યોગ કરવો, એવી અભિપ્રાય પ્રજ્ઞાંડના નિયતાની ધૃષ્ટ છે; અને 'અરેખં જ્ઞેતાં' તો એજ એની આજ્ઞા છે. એ ઈશ્વરી આજ્ઞાનો ભંગ કરવાથી પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારના દુઃખ અને તંગી ભોગવે છે, તે એક જાતની તેમને શિક્ષા થાય છે. આ પ્રમાણે ઉદ્યોગ ન કરવાથી શિક્ષા થાય છે. ઉદ્યોગ જે પ્રકારનો છે: શારીરિક અને માનસિક. શરીરવડે શ્રમ જે કામમાં કરવો પડે છે તે શારીરિક ઉદ્યોગનાં કામ, અને જેમાં મતની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે તે માનસિક ઉદ્યોગનાં કામ. જોગકે ખેડુતના કામમાં શારીરિક ઉદ્યોગ પ્રધાન છે, અને કવિતા કામમાં માનસિક ઉદ્યોગ પ્રધાન છે. શારીરિક ઉદ્યોગ કરતાં માનસિક ઉદ્યોગ ઊંચી પકિતનો છે; અને તે શારીરિક ઉદ્યોગ કરતાં વધારે કામ કરી શકે છે, તેમજ સારી રીતે કામ કરી શકે છે. માટે શારીરિક ઉદ્યોગની મન:શાંતિ મદદ લેવાને કોઈ માણસ કામ કરે તો તે સર્વથી ઉત્તમ રીતે કામ કરી શકે. જેમકે કોઈ ખેડુત પોતાના કામમાં તનનો શ્રમ બરોબર કરનાર હોય અને વળી તેનું મન કૃષિશાસ્ત્રથી બરોબર કેળવાયું હોય તો પછી તે કેવો લાભ મેળવી શકે તે સર્વના વિચારમાં સહજ આવશે. માટે આ બન્ને પ્રકારના ઉદ્યોગમાં માણસે કુશળ થવું જોઈએ, તેમ છતાં પણ જો માનસિક ઉદ્યોગ કોઈ માણસ યથાર્થ કરી શકે તેવો હોય તો તે થોડાશ્રમે પણ ઘણું કામ કરી શકે. જેમકે યન્ત્રશાસ્ત્રના જ્ઞાન વડે માણસો સંખ્યા બનાવીને ઘણાં અદ્ભુત કામ કરી શકે છે એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. એ બન્ને ઉદ્યોગથી થતા લાભ આગળ પ્રસંગે પ્રસંગે વર્ણવીશું.

જુઓ કે અનેક પ્રકારના પદાર્થ પરમેશ્વરે આ સૃષ્ટિમાં બનાવ્યા છે. તે પણ સર્વ પ્રાણીઓના સુખને માટે; પણ તે સર્વ પદાર્થોમાંથી ઉપયોગી સ્ત્રીને બનાવીને પોતાની તંગી પુરી પાડવી તથા સુખ મેળવવું એ તો ઈશ્વરે પ્રાણીઓને માથે નાખેલું છે એ નીચેની વાતો બીજીથી સિદ્ધ થાય છે:—

આ દુનિયામાં મારીનીતો કાંઈ ખોટું નથી, પણ માણસોના ઉદ્યોગ જગત તેની ઈશ, વાસણ, નેવાં અને બીજાં અનેક પ્રકારનો સામાન થઈ શકે નહિ; અને સુંદર ધમારતો તો ક્યાંથીજ બંધાય ?

જંમીનપણુ જોઇએ તેટલી છે. વર્ષાદ પણુ ઇશ્વર કૃપા કરીને વર્ષાવે છે, અને જે દેશમાં વર્ષાદ નથી થતો, તે દેશમાં જળને માટે જગ-દીશે હરકોઈ પ્રકારે ગોઠવણુ કરી આપેલી હોયછે. પણુ જો જમીનને માણુસ ઉદ્યોગ કરીને ખેડે, તથા તેમાં બીજ વાવે અને બીજુ પણુ કેટલીક સંભાળ રાખે તોજ તેમાં અન્ન તૃણ અને કપાસ વિગેરે ઉગેછે; અને તે ઉપર મનુષ્ય તથા પશુનું શુભરાત આવેછે. કપાસને પણુ કાંતવો પડેછે, અને વણુવાને પણુ માણુસને ઉદ્યમ કરવો પડેછે, ત્યારે ઓઢવાના તથા પહેરવાનાં વસ્ત્ર થાયછે. પૃથ્વીમાં ધાતુઓ પણુ જગત્ કર્તાએ જોઇએ તેટલી મુકેલીછે, પણુ તેને ખોદી કઢાડી સુધારવી અને તેની ઉપયોગી ચીજો બનાવવી તેમાંતો માણુસનો ઉદ્યમ જોઇએ. ઈશ્વરે વૃક્ષ પણુ ભૂમિ ઉપર ઉગારેલાંછે, પણુ તેને કાપીને તેની અનેક તરેહની ઉપયોગી ચીજો બનાવવામાં માણુસનો શ્રમ જોઈએ. વળી અન્ન પણુ રાંધ્યા વગર ખવાય નહિ; અને રાંધવાને માટે માણુસ શ્રમ ન કરે અને એમને ક્ષિમ ખાયતો વ્યાધિ થાય. તે શિવાય સર્વ ઉપયોગી ચીજો જનશ્રમવિના થઈ નથી:

હોહરૈ:—“જો જન રાખત એકલો, ઇશ્વર કૃત આધાર;
તો વાસણને વસ્ત્ર વણિ, બનત નહીં ધરખાર.” ૧. દલપત કાવ્ય. પૃ. ૮૮

વણિ જો પરમેશ્વરની ઇચ્છા મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓની પાસે ઉદ્યોગ કરાવવાની નહોત તો તેમના હાથ પગ વિગેરે હાલે ચાલે તેના શા માટે કરત? અને તેમને ઉદ્યોગ કરવાની જરૂર પાડનારી તંગીઓ પણુ શું કરવા આપત? જીઓકે ઈશ્વરે જનાવરોને રાંધ્યા વગરનું પણુ ધાન્ય વિગેરે પથે તેવો તીવ્ર જઠરાગ્નિ આપેલો છે, તોજ તેમને રાંધવા કરવાની યુદ્ધિ આપી નથી. પણુ મનુષ્યની પાસેતો ઇશ્વરની આ બાળતમાં ઉદ્યોગ કરાવવાની મરજી છે માટે તેમને રાંધવા વિગેરેની યુદ્ધિ આપીછે, અને જઠરાગ્નિ વિગેરે ઢોર કરતાં થોડાં બળવાન આપ્યાં છે. આ ઉપરથી ઇશ્વરે માણુસને ઉદ્યોગનો પ્રથમ, અધિકારી કર્યો છે, એ સ્પષ્ટ છે:—

હોહરૈ:—“જોને આપ્યા હાથ પગ, તેને છે ઉદ્યોગ;
તરેને જન્મે ત્યાંજછે, ખાન પાન સુખ ભોગ.” ૨ દલપત કાવ્ય પૃ. ૮૮

વણિ બીજાં પશુ પક્ષી પણુ ઉદ્યોગ કરીને ખાંડ ખોદે છે, તથા માળા ખાંધેછે, અને જ્યાં ત્યાં ફરીને પોતાનો ખોરાક મેળવેછે, ત્યારેજ

દિવસ સુખે ગુળરેછે. કીડી જેવું નાનું જનાવર પોતાના સુખને સાર ત્રિદિવસ અમ લીધાજ કરેછે, ત્યારેજ તે સંકટના સમયમાં પણ જીવી શકેછે. મધમાખી પણ સવારથી તેસાંજ સુધીએક કુલ ઉપરથી બીજા કુલ ઉપર અને બીજા પાંદડેથી ત્રીજે પાંદડે ફેરા મારી અતિ મહાનુ ઉદ્યમ કરેછે, ત્યારેજ પોતાના આહાર યોગ્ય મધ મેળવેછે. દરેક પ્રાણિને ઉદ્યોગના સાધનના પ્રમાણમાં ઉદ્યોગ અને ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં સુખ હોયછે; તેથી મનુષ્યને ઉદ્યોગ પણ અધિકજ કરવો જોઈએ. અને એ ઉદ્યોગને માણસ આલસ્ય તજીને કરે તો શું અસાધ્યછે? જગદીશે ગ્રહો જેવી જડ વસ્તુને પણ ગતિમાં મૂકેલી છે; અને તેથી ગ્રહો વિગરે પોતાની ધરી ઉપર તથા સૂર્યની આશપાસ ફર્યા કરેછે; અર્થાત્ એ એક પ્રકારનો ફરવાનો ઉદ્યોગ કરેછે. જુઓ કે આ ઉપરથી ઉદ્યોગ કરવાની સૂચના શું ધસરે પરોક્ષ રીતે નથી કરી? ઉદ્યોગમાં સ્વાર્થ અને પરાર્થ બન્ને રહેલા છે. જુઓ કે કોઈ ખેડુન ખેતી કરે તો પોતાના કુટુંબનું ભરણુ પોષણ તેના ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં મેળવેછે અને જે કાંઈ અનાજ વધે તો કોઈ દરજી પાસે પહેરવા ઝોઢવાનાં કપડાં સિવડાવી તેના ઉદ્યોગના બદલામાં આપેછે તેથી પેલા ખેડુતને વસ્ત્રાદિની અને દરજીના કુટુંબને અનાજની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને એક બીજાને આશ્રય આપી સુખી કરવાની ઈશ્વરી આજ્ઞાનો ભંગ થતો નથી: આથી ઈશ્વર પ્રસાદ પમાય છે. ઉપરના દાખલા ઉપરથી એમ જણાયછે કે આ દુનિયાં પરસ્પર-ઉદ્યોગના ઉપર આધાર રાખેછે.

વળિ દુનિયાપર ધણી જાતના ઉદ્યોગની જરૂર છે તેમાં દરેકમાં ઉદ્યોગ કરનારની પણ જરૂર છે. હવે આ અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગમાંથી એકમાં પણ કોઈ કામ કરનાર ન મળી આવે, તો બાકીના બીજા જાતના ઉદ્યોગને ધક્કો લાગે, અને આંતે આપ્તું ઉદ્યોગમંડળ જીર્ણ વળે; દાખલો:—

કોઈ પણ સુતારનું કામ ન કરે તો ખેતીનાં ઝોળર કાણુ કરે? અન્ન યથાર્થ શી રીતે પાકે? અન્નની આછતે બીજા ઉદ્યમ શી રીતે ચાલે? સારી ઇમારતો શી રીતે બંધાય? વણકરનાં ઝોળર કાણુ કરે? માટે જે જે કામમાં કાજનાં ઝોળર જોઈએ તે તે કામ અટકી પડે, અને એક પછી એક બીજા ઉદ્યોગ અટકી પડે; એ રીતે સર્વ જાતના ઉદ્યમને ધક્કો લાગે. માટે વાસ્તવે તો આ દુનિયામાં ચાલતા સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગ સરખા ઉપર્યોગી છે. આ ઉપરથી દરેક માણસે

શિખામણુ સેવી જોઈએ કે, કોઈ પણ જાતના ધંધામાં ઉદ્યોગ લાવે
જેવું તે શરમ ભરેલું નથી; પણ એકલા લોકો જેને નીચ ધંધો કહે
છે, તે ન કરી ખીન્ન પુરુષોને અને દેશને બોળા રૂપ થઈ પડવું, તે
‘એકલું’ શરમ ભરેલું નહીં પણ ધિક્કારવા જોગછે:—

શાર્દૂલવિક્રીડિત:—“વાયુને વળિ અગ્નિ મિત્ર મળિને, ધંધો કર્યો ઢોરનો,

દોડો મેં જળદેવ ઘટિ દળતો, જે દેવછે જોરનો;

દોડી દોડી કરેજ દેવિ વિજળી, કાશીદનાં કર્મ ત્યાં,

શાસ્ત્રિપુત્ર સુતાર કામ શિખર્તા, શાની ધરે શર્મ ત્યાં.”૩

દલ. કવ્ય. પૃ. ૮૯.

ઉદ્યોગથી આ દુનિયાં ઉપર કેવાં મહાભારત કામો કરાયલાંછે?
મોટી ટેમ્સ નદીની નીચે થઈને જવાનો રસ્તો, અને ધણા ખુલ તથા
ખેતની અંદરના રસ્તા ધણી ખંત તથા ઉદ્યોગથી કરવામાં આવેલા
છે. અનેક જાતના લોઢાનાં તથા લાકડાનાં બાંધ કામ, જે જળ અને
ખવનના મહાભયંકર તોફાનોની સામે પણ ચિરકાળ પર્યંત ટકકર જી-
લી રહ્યાંછે, તે પણ ઉદ્યમ પ્રતાપેજ થયાંછે. જ્યારે રાવણ સીતાને
હરી ગયો ત્યારે ઇશ્વરમનાતા રામે પણ મહાયુદ્ધને માટે સંધિવિગ્રહ
કરવામાં કાંઈ ઝોઝો ઉદ્યોગ કર્યો નથી. પ્રથમ પણ સીતાને શોધ-
વામાં અતિપ્રયાસ કર્યો હતો. જે રામ જેવા સર્વોત્તમ પુરુષે પણ ઉ-
દ્યોગ પસંદ કર્યો, તો આપણે પણ ઉદ્યોગ કરવાનો બોધ તેના ચરિત્ર
ઉપરથી લેવો જોઈએ. આ પૃથ્વી ઉપર બોલાતી દરેક ભાષાના વ્યા-
કરણ શાસ્ત્ર ઉપરથી ઉદ્યોગનું આદિપણું સિદ્ધ થાયછે. દરેક ભાષામાં
મનુષ્યના પૂર્ણ વિચાર વાક્યમાં દર્શાવવામાં આવે છે, અને વાક્યનો
ચરિપૂર્ણ અર્થ કોઈ ક્રિયાવાચક શબ્દ તેમાં આવેછે ત્યારેજ સમજાય
છે. ક્રિયાનામ ઉદ્યમનુંછે, અને ક્રિયાવાચક શબ્દ ક્રિયાપદ કહેવાય છે.
આ ઉપરથી ક્રિયાવાચક શબ્દ અથવા ક્રિયાપદ સઘળા વાક્યનું નાકછે,
અને તેથી ભાષામાં ક્રિયાપદ વગર ચાલતુંજ નથી. આટલા ઉપરથી
સમજવાનું એકે ક્રિયાપદ વગર ભાષાનો અર્થ જેમ સઘાતો નથી તેમ
મનુષ્યો અને અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ પોતાનો ધારેલો અર્થ ક્રિયા અ-
થવા ઉદ્યમ વગર સાધી શકે નહીં. વળી વાક્યમાં જે નકાર આવે
સો વાક્યાર્થ નિષેધવાળો થાય, અને માણસ પણ જે ક્રિયા ઈચ્છ-
છે ઉદ્યોગનો નિષેધ કરે તો તેના ધારેલા અર્થનો નાશ કરનાર બાન

લક્ષ્ય આવીને તરતજ ખડું થાય છે. વૈદકશાસ્ત્રપણ ક્રિયાને સર્વથા ઉપયોગી કહે છે. પ્રાણીઓના શરીરમાં જ્યાં લગી લોહીની ફરવાની ક્રિયા યથાર્થ થાય છે ત્યાં લગીજ શરીર તંદુરસ્ત રહે છે, અને જો તે ક્રિયા ખરાબર નથી ચાલતી તો શરીરમાં રોગ પેસે છે, અને તે ક્રિયાના અંત સાથે પ્રાણનો પણ અંતજ છે. આપણા હાથના એક ભાગપર દોરડી બાંધી ફરતા લોહીને અટકાવીએ તો હાથે જંઝણી ચઢીને તે હાથ બહારે હુંક થઈ જાય છે. આપરથી સાર એકે જોગ શરીરની નિરોગતાનો આધાર લોહીના ફરવાપર છે, તેમ માણસની આખાદાનીનો આધાર તે જ ઉદ્યોગ અથવા ક્રિયા કરે છે તે ઉપરછે. માણસે પોતાની સ્થિતિ સુધારવા અમ લેઈને ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ અને તેમ કરેતો નિઃસંશય ફતેહ મળે. જ્યારે ખાદ્ય પાણી પણ અગ્નિ-પર ચઢી ખૂળ તજે ઉપર થાય છે ત્યારે વરાળ રૂપ થઈને મેઘમંડ-ળના જેવી ઉંચી સ્થિતિને પામે છે અને મિષ્ટ થઈ જાય છે, તો ઉદ્યમ રૂપી અગ્નિથી મનુષ્યરૂપી પાણી દરિદ્રતારૂપ ખારાશ તજીને આખાદાનીરૂપી મિઠાશ કેમ ન પામે? ઉદ્યોગિને મનનું સુખ ખરેખર હોય છે. જો કોઈ માણસે અમૂક કામમાં ઉદ્યોગ કર્યો હોય તો તેણે કાંઈ ઉદ્યમ કર્યો છે અને વખત નકામો ગાળ્યો નથી એમ ધારી તે મનમાં આનંદ પામે છે. અને જો કદી તે કામમાં નિષ્ફળ થાય છે, તો પણ જો માણસે તે કામમાં ઉદ્યોગ નથી કર્યો, તેના કરતાં તેને વધારે સંતોષ રહે છે; અને ફરીને બીજા કોઈ કામમાં વધારે સા-વચેતિથી ઉદ્યોગ કરવાને આતુર થાય છે. એમ કરતાં કરતાં તેને ઉદ્યોગનું વ્યસન પડી જાય છે, અને ઉદ્યમનાં જે સર્વોત્તમ ફળો તેને મળે છે અને સુખી થાય છે. વળી નિષ્ફલ થએલા ઉદ્યોગો એક બીજા તરેહનો ફાયદો છે તે નીચેના દૃષ્ટાંત પરથી સમજ એક જામમાં જે ખેડુત રહેતા હતા, તેમાંના એક ખેડુતે જે મહેનતે ખેડીને બાવળું, અને બીજો તો પોતાના ઘરમાં જે હળું તે ખાઈને ખેસી રહ્યો, અને એકે જોડો ગગડાવી તડ. મારી. હવે તેવામાં એક તીડનું ટાળું આવ્યું તે પ્રથમજ પેલા મહેન-તું ખેડુતના ખેતરમાં પડ્યું, તેથી ખેતરમાં એક દાણો પણ ન રહ્યો! એટલામાં લોકો પોત પોતાના ખેતરમાં પાકેલા ધાન્યના છોડના ર-જાણું આવી પહોંચ્યા, કોઈ યાજીઓ વગાડવા લાગ્યા, કોઈએ છોડ

કાપીને બૂમિડપર સુવાડી દીધા; આ બધા વખત પેલાં તીડ પેલાં ઉઘોગીના ખેતરમાં અનાજ ખાધ જવા રોકાયાં હતાં. હવે તે ખેતર ખાધ રહ્યાં અને લોકોએ યાળીઓ વિગેરેનો નાફ જપ્પરો કરી મુક્યો, તેથી થોડાંક ધરાવાથી જેમનો જુસ્સો નરમ પડ્યો છે તેવાં પેલાં તીડ બીજા પ્રગણા તરફ આગળ ચાલ્યાં. આથી બીજાં ખેતર બચી ગયાં પણ જિઆરા ઉઘોગિનું ખેતરતો ઉજડ થઇ પડ્યું. હવે પેલો નિરૂધમી ખેડૂત ઉઘોગીની દશા જોઇ હાંસી કરી કહેવા લાગ્યો કે જો અમે મહેનત ન કરીતો ઠીક થયું, અને ઉઘોગનાં ફળ જોયાં કે? થોડાક દિવસ પછી જે ગયા વરસનું ખાવા રાખેલું ખાન્ય ઉઘોગી પાસે હતું તે થઇ રહ્યું, અને પેલા આજસુનાતો ખેડાં ખેડાં ખાવાને લીધે આટાપુટે એમાં શી નવાઇ? આથી આજસુ અને ઉઘોગી બન્નેને બીજા માગવાની જરૂર પડી. તેઓ કાંઇ મદદ માગવાને પોતાના ગામના એક સૌથી શ્રીમંત ખેડુતને ત્યાં ગયા. તે ખેડુત તે બન્નેના સ્વભાવ તથા સ્થિતિથી જાણીતો હતો. તેણે પેલા ઉધમી ખેડુતને કહ્યું કે ભાઈ તારી આવી સ્થિતિ થવાથી બહુ દીલગીર છું; તુ મારા ખેતરમાંકામે રહેતો તારા ધરનું ખરચ હું તને નિભાવી આપું અને આવતે એમાસે તારે ખેતર વાવવું હશેતો હું તે બીજા અને મારી બળદની આઠ જોડામાંથી એક જોડ ઉછીતી આપીશ, અને પછી તું તારી મેજેઠે-કાણે પડજે આમ થવાથી તે ઉઘોગી ત્યાં રહ્યો, અને ઉઘોગથી પોતાના સેઠને પ્રિય થઇ પડ્યો. અને બીજે વર્ષે સ્વતંત્ર ખેતી કરી અને થોડે દિવસે પ્રથમ હતો તેવો સુખી થયો; અને પેલા આજસુ ખેડુતને કહેવામાં આવ્યું કે તુ તારી મેજે જોઈએતો બશેર અન્ન લેજી ૧, પણ હવે પછી આવીશ નહીં, તનેતો કાંઇ કામ સોંપવામાં નહીં ૨; કારણ કે તુંતો આજસુ છે, માટે કાંઇ કામ કરવાને બદલે ઉગાડ કરે. પેલો આજસુ તે દિવસતો બશેર અન્ન લેછને ગયો, અને રોજ કાણ બીજા આપે? તેથી અન્તે ભુખથી રોગ થયો અને તે મરી ગયો. આનો સાર એછે કે નિષ્ફળ થયેલા ઉઘોગિને પણ લોક મદદ કરેછે, પણ નિરૂધમી ભુખે મરે છે. ઉધમને પ્રતાપે સૌથી નકામી અને નજીવી ચીજ હોયછે, તેપણ ધણી ઉપયોગી અને સુંદર બનાવાયછે; અનેક તરેહનું ધાસ જે જમીન ઉપર ઉગે છે તે જોમને એમ દોરને ચરવા શિવાય બીજા ખપમાં આવે નહીં. એજ

ખાસને માણસ ઉદ્યોગવડે સુધારેછે, અને પછી તેના કંડીઆ. ટાપકી-
 ઓ વિગરે બીજો ધણો ઉપયોગી સામાન બનાવે છે; અને લોકો તે
 બનાવનાર પાસેથી પૈસા આપીને ખરીદે છે. જે સ્ત્રીયરોને આપણે
 નિરૂપયોગી ગણી ફેંકી દઈએ છીએ તેજ સ્ત્રીયરોના વડોરા લોકો
 કુટો કુટીને કાગળ બનાવેછે, અને વેચેછે, અને કાગળના નકામા કક-
 ડાને પણ કુટીને હરકોઇ કોરી ચીજ ભરવાને કામ લાગે તેવી પેટીઓ
 તથા વાસણ બનાવેછે. ઉદ્યોગી પુરુષ કોઇ દિવસ પારકી આશા રા-
 ખતો નથી, અને “આપ સમાન બળ નહીં અને મેધ સમાન જળ
 નહીં” એ કહેવતને ખરોખર અનુસરેછે, તેથી તેનું કામ રઝગતું નથી.
 તે પોતાની કામ કરવાની શક્તિ જાણેછે, અને આથી તેને વળી હીં-
 મત રહેછે; તેથી કાંઇ કામ માંચે લેઈને પારપાડી શકે છે ને લાભ
 પામેછે. ઉદ્યોગી માણસ હંમેશાં કોઈપણ કામમાં યુગ્મચેત્તો હોયછે.
 તેથી તેને કોઇની પાસે નકામા જમ ખેશી રહેવાની નવરાશ નથી
 મળતી; જેની પાસે જાયછે ત્યાં કામ જોટલી વાત કરી પાછો આવી
 ઉદ્યોગે લાગેછે. આને લીધે અતિપરિચયથી અવજ્ઞા થવાનો સમય
 આવતો નથી. કારણ કે જેનું દર્શન કોઈ કોઈવાર થાયછે, તેના ઉપર
 પ્રીતિ રહેછે, આ કારણને લીધે ઉદ્યોગી કોઇને અપ્રિય થઇ પડતો
 નથી. પોતાના ઉપરીઓની પ્રીતિ પણ ઉદ્યોગિષ્ઠર બની રહેછે, એતો
 ઉત્ત્રાદુજ છે. શિક્ષકને ઉદ્યોગી વિદ્યાર્થી પ્રિય હોયછે. ઉદ્યોગી સ્ત્રી સાસુ
 સસરાને અને પતિને પ્રિય વધારે હોયછે. વળી કુમારક દીકરો સહને
 વહાલો, એ કહેવત પણ ખોટી નથી. કમાવું પણ ઉદ્યોગવિના નથી
 બનતું. આજસુતું મુખ્ય કોઈને પણ ગમતું નથી; ભોઈ કલાર્થવ આ-
 ગળ જતાં મહાશુરો, પ્રખ્યાત અને ધનવાન થયો, પણ જ્યારે તે
 આજસુ અને રઝળતો હતો, ત્યારે તેના સર્વ સગાંએ હિંદુસ્થાનની
 હવા યુરોપિયન લોકોને અનુકૂળ ન છતાં તેને અત્રે મોકલી દીધા;
 એમ ધારીને કે મરેતો મરે અને જીવે તો જીવે. આ બધું શાથી
 તો કે તેના આજસુપણાથી અને રમતિયાળપણાથી. પણ જ્યારે એ
 સાહસિકતાથી અને ઉદ્યોગથી લક્ષ્મી કરી ખાતામાં પ્રખ્યાત પદવી અને
 અનર્જક ધન પામ્યો, ત્યારે તેનાં તેજ સગાં સારો સારો કહેવા લા-
 ગ્યાં. ઉદ્યોગી નોકર પણ પોતાના શેઠને પુત્રસમ પ્રિય થઇ પડે છે
 અને નિરૂદ્યોગી પુત્ર સન્નુસમ લાગે છે; મનુષ્ય રૂપી મધપુગનું મ-

ધનો ઉદ્ધમ છે અને સંબંધિની પ્રીતિ તો માખી રૂપ છે. આળસુ માણસ મધવગરના ખોખા જેવો છે. ઘોડા અને બળદ વિગેરે પણ ચાલુક અથવા લાકડી અડકાડ્યા વિના ચાલે એવાં હોય, તો કોઈતેને ઝટ દેઈને ખરીદે અને સારી રીતે તેમનું પાલણુ પોષણ કરે છે. અને જો ખળ જનાવર હોયતો સુખ દુઃખ પામે તેવે ઠામે વેચી દે છે. અને સંચા પણ જ્યાં લગી કામ કરે છે ત્યાંજ લગી તેના માલિક ઉપયોગનો ગણી તેમાં તેલ વિગેરે હુંજ તેના ઉપર મરામત કરેછે. પણ જ્યારે તદ્દન નિરૂપયોગી થઈ જાય છે, ત્યારે તેના ઉપર કાંઈપણ મરામત કર્યા વગર તેને તજ દેઈને બીજો સચો લાવેછે. મહેનતુ માણસને જોતાંજ આપણને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાયછે અને આળસુને જોઈનેજ કંટાળો આવે છે; કારણ કે આળસુના ચેહેરા ઉપર અસંતોષ અને મલિનતાએ તથા દરિદ્રતાએ વાસ કર્યો હોય છે, તેનો પિશાચ જેવો દેખાવ, લાજલા મગધી ચાલવું અને રંગાની માફક ખોલવું એ સઘળું અવલોકન કરતાંજ માણસને અતઃકરણમાં કાંઈ વિચિત્ર પ્રકારના લાગણી થાયછે. આળસુ સ્ત્રી કુવડ કહેવાય છે, અને જેને કોઈ કેકાણે એવી સ્ત્રી જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો હશે તેને આળસનું ચિત્ર સહજ સમજાશે. આળસુને કોઈપણ પ્રકારે શ્રમ કરવો ગમતો નથી; આળસ એ પ્રકારનુંછે: ૧. નૈસર્ગિક આલસ્ય. ૨. કૃત્રિમ આલસ્ય અથવા ખળતા. જે માણસમાં નૈસર્ગિક આલસ્ય છે તે માણસ તો પોતાને માટે કાંઈપણ કામ ન કરે અને બીજાને માટે તો ક્યાંથીજ કરે; અને જે માણસમાં ખળતા હોયછે, તે માણસને પોતાનું કામ કરવું હોય તો ઝટ દેઈ કરેછે, અને જો તેને બીજાનું કામ સોંપીયે તો તેને સ્વાભાવિક રીતેજ એમ લાગે કે જાણે કોઈએ તેને શળિયે ચઢાવ્યા. આવી તરેહનો દુર્ગુણ ઉદ્યોગી માણસમાં પણ ધીમે ધીમે પ્રવેશી શકે, અને પછીથી તે માણસને પોતાનો ગુલામ બનાવી દે, માટે ઉદ્યોગી લોકોએ પણ આનાથી ચેતતા રહેવું જોઈએ. આ બન્ને જાતના આલસ્યનું પરિણામ એકજ પ્રકારની હાનિ છે: મહેલા પ્રકારના આળસ કરતાં બીજા પ્રકારનું આળસ વધારે ગુનાહવાળું છે; કારણકે તેમાં એકલપેટાપણું બળેલું છે. એકલપેટા થવું એ એક હાથરની નજરમાં મોટો દોષ છે. આ દુનિયામાં સર્વ માણસ એકલપેટા થાય તો કોઈનું પણ કામ બરોબર થાય નહીં. કારણ કે એકજ માણસ

સધનાં કામ કરવો કોઈ દિવસ પણ શક્તિમાન થાયે નહીં. આ દુઃ-
નિયાતા સર્વ પ્રાણીઓનો વ્યવહાર અન્યોન્યને આશરે ચાલે છે. જે મા-
ણસ બીજના કામમાં બળતા કરે તેનું કામ બીજ ક્રેમ કરે?
અને આથી બળ માણસને પરિણામે પોતાનાંજ કામમાં આજસ કન-
ચી જેટલીજ હાનિ થાય છે. જડ ચેતન સર્વ કામ કરે તેવાં સહને
પ્રિય છે. સહને પ્રિય થઈ પડવાનાં સાધનો પણ ઉદ્યોગથીજ મેળવા-
ય છે. તે વિષે આ નિબંધમાં ઉદ્યોગના લાભ તરીકે બોલવામાં આ-
વશે. આ દુનિઆમાં આબરૂ, ધન, ખુદ્દિ અને સર્વ જાતના લાભ
મેળવવાનું સાધન જે વિદ્યા તે પણ ઉદ્યોગથીજ મેળવાય છે. એક
અલ્પકાર્ય કરવામાં પણ ઉદ્યોગ જોઈએ છે તો વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કાંઈ
એમને એમ થાય? કહ્યું છે કે,

શ્લોક: નરત્વંદુર્લભંલોકે । વિદ્યાતત્રાપિદુર્લભા ॥

કવિત્વંદુર્લભંતત્ર । શક્તિસ્તત્રાપિદુર્લભા ॥૨॥ **इतिअग्निपुराणम्**

અર્થ:-ગીતિ:-નરતનુ મળવું દુર્લભ, તેથી દુર્લભ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ;

તેથી કવિત્વ દુર્લભ તેથી દુર્લભછે મળવી શક્તિ ૧

અર્થાત્ મનુષ્ય દેહ મળવો દુર્લભ છે અને તે મળે તો પણ
વિદ્યા મળવી વધારે દુર્લભછે; આવી જેવિદ્યા તે કાંઈ વિના શ્રમે મળે
નહીં. **ક્ષણશઃ કળશશ્ચૈવ વિદ્યામર્થંચ સાધયેત્** એક ક્ષણ પણ
નકામું બેસી રહ્યા વગર અહર્નિશ ઉદ્યોગ કરે તો વિદ્યા સધાય, અ-
ને કણ કણ પણ એકઠો કરીને દ્રવ્ય મેળવવું; કારણ કે **ક્ષણત્યા-**
ગે કુતો વિદ્યા કળત્યાગે કુતો ધનમ્ જે માણસ ક્ષણને નિરૂપ-
યોગી ગણી રમતમાં ગુમાવેછે તેને વિદ્યા ક્યારે મળશે? અને કણમાં તે
શું એમ સમજી થોડા ધનનો ત્યાગ કરે છે તે વધારે ધનવાન કોઈ
દિવસ થશે શું? કદી નહીં. ધોડાં અને બળદ જેવાં ગમવાચક જનાવરોને
બરોબર વશ કરતાં કેટલો બધો ઉદ્યમ કરવો પડે છે? આપણે ઇતિહા-
સથી જાણીએ છીએ કે જે વિદ્યાએ આગળ સિંહ જેવા કૂર આપ મ-
તિયા જુના રાજાઓને બકરીની પેઠે વિદ્યાનું અને ખુદ્દિશાળી પુરૂષો-
ને તાબે કરી હતા તે વિદ્યાને સાધીને વશ કરવામાં કેવો મહાનુબલ

જોઈએ એ સહજ સમજશે. સાધારણ સિપાઈઓની ટાળીમાં એક હવાલદાર થવાને કેટલાંક કાર્યો ધણી સાહસિકતાથી કરવાં પડે છે, તો એક અક્ષર પણ ન આવડતો હોય તેમ છતાં વિદ્યા મેળવી વિદ્યાનું થવું તેમાં કાંઈ ઓછો ઉદ્યમ જોઈએ નહીં. કોઈ એમ પુછશે કે વિદ્યામાં શો વધારે ઉદ્યમ જાણ્યો, તો તેને આ જવાબ છે કે આ બાબતમાં માનસિક ઉદ્યમ જોઈએ છીએ તેમજ શારીરિક ઉદ્યમ પણ જોઈએ છીએ; બહુવામાં ઉચ્ચાર વિગેરે શુદ્ધ બોલવા માટે વર્ણુસ્થાન વિગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં શારીરિક ઉદ્યોગ છે. અક્ષરની આકારશુદ્ધિને માટે લખવું તેમાં પણ શારીરિક ઉદ્યોગ છે. તેજ પ્રમાણે સ્મરણાર્થે લખી લેવું તેમાં હવે શિખવાયલું સમજવાને માટે અને યથાર્થ ભુદ્ધિમાં આરંભ કરવાને માટે પણ વધારે કટિણ ને માનસિક ઉદ્યમ તે કરવાનો છે; આ ઉદ્યોગમાં હાથ પગ વિગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિય વિના કામ કરવાનું છે; અર્થાત પગ વગર ચાલવાનું અને હાથ વગર ગ્રહણ કરવાનું છે; તથા મુખવગર બોલવાનું તથા કાન અને નેત્ર વિના સાંભળવાનું તથા દેખવાનું છે. માટે આ ઉદ્યોગ શારીરિક ઉદ્યોગ કરતાં વધારે દુષ્કર છે. આથીજ તેને ઉંચી પંકિતમાં મુકેલ છે, અને આ ઉદ્યોગની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા વીર પુરુષો થોડાજ હોય છે અને સરીરમહેનતના કરનાર તો બહુ મળી આવે; આ પ્રકારનો વિદ્યા સંબંધિનો ઉદ્યોગ કરનાર વિદ્યાર્થીને તેનો શિક્ષક બહુજ હેંશથી બહુાવે છે. વિદ્યાભ્યાસના અન્ય સાધનો ન હોય તો પણ આવો વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસને કતેહ સાથે ચલાવી શકે છે; અને આજમુનો બીજાં સર્વ સાધન હોય છે તો પણ કોઈ દિવસ કતેહ નજ પામે એ અનુભવ સિદ્ધ છે, દરેક મનુષ્ય બીજો કોઈ ધંધો ગ્રહણ કરતાં પહેલાં ધણું કરીને વિદ્યાભ્યાસ કરે છે અને તે વખતમાં તે વિદ્યાર્થી કહેવાય છે, અને આજ અવસ્થામાં પ્રથમ ઉદ્યોગી કેમ થવું તે શીખવાનું છે; કારણકે આ અવસ્થા આગળ થવાની બીજી સર્વ અવસ્થાનો પાયો છે. જો પાયો મજબુત થયો તો આખી ઇમારત દૃઢ રહે છે. માટે આ અવસ્થામાં બંધે બી રહેવાની જેને ટેવ પડી તે આખા જન્મમાં ટકે છે; “કામળ જાડ જેમ વાળીએ તેમ વળે” અને બચપણથી જેને આજસ તરફ વળાયું થયું તેને મોટપણે ઉદ્યોગ તરફ વલણ થવું ધણું વિકટ છે. વળિ ઉદ્યમ એક બીજી રીતે પણ વિદ્યા મેળવવામાં સહાય થાય છે; કોઈ

માણુસ પોતાના પૈટને માટે કોઈ રોજગાર કરતો હોય, અને ભણુ-
વાની પણ ઈચ્છા હોય ત્યારે પોતાનો ધંધો સઘળી આળસનો પરિત્યાગ
કરીને થોડા વખતમાં કરી લે, અને વધેલા વખતનો ઉપયોગ શ્રમ
લેઈ અભ્યાસમાં કરે, તો નક્કી ફતેહ પામે. એવીને એવી રીતે ડો-
કટર બેનૂનમિત ફેન્ડેશન જે ઉદ્યોગી પુરુષોમાંને એક ગણાય છે તેણે
પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો, અને મહાવિદ્વાન પુરુષોમાંનો એક થયો.
હાલના સમયમાં પણ કેટલાક ઉદ્યોગી આકરે પોતાના કામકાન-
માંથી ઝટ પરવારી પોતાના શેડના છોકરા સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરન-
વામાં ફતેહ મેળવી સારી સિયતિ પામ્યા છે. આજપ્રમાણે અન્ય
દુનર પણ શીખી શકાય, અથવા તો યોગ્ય કોઈ સારા કામમાં જન,
આવેલો વખત વાપરી શકાય; ઉદ્યોગી વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરનાર
કોઈ વિદ્યાની કદર જાણનાર ધનવાન પુરુષ પણ મળી આવે; પણ
આજસુતે ક્યાંથી મદદ મળે? અને મળે તોપણ તે તેનો શો ઉપયોગ
કરે? માટે ઉદ્યોગ વિના વિદ્યા નથી:—

આપાઈ.—આભણુને આવે છોકરો, કે'શે નીશાળે મોકલો;

ઉદ્યમ કરિને વિદ્યા ભણુ; ત્યારે પંડિતમાં સહ ગણુ."

શામળસતશાષ.

વળી વિદ્યાને લીધે અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે; અને એ
સઘળા લાભ ઉદ્યોગના લાભના પેટામાં ગણાય. આપણે નિત્યના અ-
નુભવથી સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ કે ઉદ્યોગીને ઇશ્વર મદદ કરે છે તેમજ
વ્યવહારમાં પણ તેવું જ છે:—કોઈ માણુસ કાંઈ ભાર ઉપાડીને જતો
હોય અને તે ઉતારીને વિસામો લેવા બેઠો હોય, પછી ઉઠીને તે
ગાંસડી ઉપાડવા પ્રયત્ન કરતો હોય અને માથે લેઈ ન શકતો હોયતો
કોઈ રસ્તાના જનારને પણ કહેતો તેને માથે મઢાવવા મદદ કરે; પણ
જે તે ગાંસડી ત્યાંત્યાં મુકીને બેસી રહેતો તે ગાંસડી ઉપાડી તેને
ઘેર મુકવાને કોઈ આવે નહીં. આપણે આપણા ગજા ઉપરાંત કામ
કરવાનું હોય તો થોડો ભાગ કરી આપવા કોઈ સજ્જન મદદ કરે,
પણ આપણે બેસી રહીએ અને આપણું સર્વ કામ કોઈ કરી આપે
એમ તો કદી ના બને:—

સવૈયો:—“કોઈથિ થાય સહાય નહીં, કદિ શક્તિ ન હોય કશું કરવાની;

શસ્ત્ર સહાય કરે શુરવીરનિ, ધીરજ હોય દિલે ધરવાની;

વાયુ વડે દલપત વહે, ગતિ નાવની નીર વિષે ફરવાની,
વાયિ સહાય ન થાય કશી, નહિ નાવનિ ત્રેવડ જો ફરવાની”

શ્રીમત્ કવિ દલપતરામકૃત કાર્યસવિલાસ

ખીનું હાલ ધ'ત્રેજી નિશાળોમાં મહેનતુ અને સંચળ વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપવા સાર પગાર ઠરાવેલ હોય છે. જો કોઈ એમ શકે ઉઠાવે કે કોઈ છોકરો ઉદ્યોગી હોય પણ યુદ્ધિ જળવાનું ન હોયતો તેને પગાર ક્યાંથી મળે? પણ તેને માટે ઉદ્યોગી છોકરાને ખીન ઉપાય જડી આવ્યા વગર રહેનાર નહીં; જાતે ઉદ્યોગી હોવાથી પોતાનો પાઠ અમૂક વખતમાં કરી શકે; અને થોડો વખત જે આડા અવળા કામમાં ગુમાવતો હોય તેને સાટે કોઈ અહસ્થના છોકરાને ભણાવવા જન્ય તો પણ તેને કાંઈક આશ્રય મળે. વળી જો નવરાઈને સમયે ખીનનું કામકાજ ઉદ્યોગથી કરે છે, તો પણ સામો ગાણુસ આભારી થઈ કોઈ દિન લાભ કારી થઈ પડે છે; “કામ કર્યાં તેજ કામણુ કર્યાં” આટલી વાત પરદેશમાં અભ્યાસાર્થે ગયેલા વિદ્યાર્થીને ઉપયોગની છે, કારણ કે પરદેશમાં હરકોઈનો ખપ પડે. આ વાત જોણે અનુભવ કર્યો હશે તેના વિચારમાં સહજ ઉતરશે. આ રીતે ઉદ્યોગ એજ ખરું વશીકરણ છે, અને લોકોમાં કહેવાતું વશીકરણતો જુદું છે; માટે નકામા ભાગા છોડીને ઉદ્યોગ આદરે એટલે એ વિદ્યા તમને પ્રાપ્ત થશે. સભા મોહિની પણ ઉદ્યોગજ છે; જે માણુસની પાસે સભા મોહિની હોય છે તેને સભામાં સર્વ માણુસો માન આપે છે, એમ કહેવાય છે. પણ આ વાતતો નકી ગપજ છે. ઉદ્યોગ કરી ધન, વિદ્યા કે કાંઈ ધણીજ ઉપયોગની ચીજ ઉપાર્જન કરી હોય છે, તો માણુસને માન મળે છે. જુઓ ઉદ્યોગી બાપુઓ અને દક્ષિણી લોકો વિદ્યા અને હુન્નરને પ્રતાપે કેટલું માન સભામાં પામે છે? વળી કોઈ પુરૂષ કેટલાક પૈસા ખરચી જમણુવાર કરી લોકોને જમવા બોલાવી શકે તેટલા અને કોઈવાર તેથી પણ વધારે લોકોને ભાષણ અથવા કોઈ કબાનો પ્રયોગ કરી ખતાવવાની જાહેર ખબર કાઢીને બોલાવી શકે છે. આકર્ષણ મંત્ર પણ ઉદ્યોગજ છે, કારણ કે તેથી માણુસ સર્વ માણુસના અતઃકરણને આકર્ષી શકે છે; અને ધનને, માનને, યશને, વિદ્યાને તથા તન્દુરસ્તી વિગેરે સર્વ લાભકારક ચીજોને આકર્ષણ મંત્રની ગાંફ આકર્ષી લે છે. દરિદ્રતાદિ સર્વ આપદને તથા મૌખ્ય આદિ સ-

વ હુણેને આવતા સ્તંભાવનાર, તથા લક્ષ્મી અને આખાદાની વિગતે રેને જતાં સ્તંભાવી રાખનાર સ્તંભન મંત્ર પણ ઉદ્યોગજ છે. માટે જાદુથી કરાતા ચમત્કાર સર્વ ઉદ્યોગ કરી શકેઃ અર્થાત્ ખરું જાદુ ઉદ્યોગ છે; અને જાદુ એટો માત્ર આજસુ લોકને ભ્રમ છે. ઉદ્યોગી માણસ કદી ક્રોધાવેશમાં ટુંકારો કરે તોપણ સામું માણસ રીસ ન કરતાં સહન કરી જાયછે; “હુધ દેતી ગાયની લાત પણ સારી” આપણે આવા દાખલા ધણે ઠામે જોઈએ છીએઃ કોઈ ચાકર અથવા કારીગરસારો ઉદ્યોગી હોયને તેને કાંઈ કારણુને લીધે ગુસ્સો ચઢેછે તો તેના સામું કોઈ ગુસ્સો કરી ખોટું લગાડતું નથી; કારણ કે તેનું ઉદ્યોગીપણું તેના ક્રોધીપણુને ઢાંકી નાંખે છે. પણ કોઈ આજસુ માણસ સારાં સારાં મિષ્ટ વચનથી સારું લગાડે પણ તેને સોંપેલું કામ ન કરી આપે અને વાયદાપર વાયદા કરે તો તેની સાથે કોઈ પણ માણસ કામ નહીં પાડે, અને સૌ એમ કહેશે કે એને મોઢેજ માત્ર સાકર છે, બાકી કામ કરવે તો સાંઈના ટટુ જેવો છે. આથી પેલાનો કાર ઘટે છે, અને કામ કરવાનું ન મળવાથી રોજી નથી મળતી અને અંતે તેવાનો નાશ પાસે આવે છે, વળિ ઉદ્યોગ લોભ જેવા હુણુને પણ ઢાંકી નાંખે છે; આ સાંભળતાં કોઈને આશ્ચર્ય તો લાગશે, પણ થોડા વિચારથી સર્વ સમજીશેઃ હવે દાખલાને માટે તમે ધારો કે જે માણસ એપડીઓ બાંધવાનો ધંધો કરે છે; તેમાંનો એક ઉદ્યોગી ઝટ દેઈને અને સફાઈથી કામ કરે છે, પણ પૈસાનો લોભી છે; બીજો આજસુ પછસા બહુજ થોડા લે છે, પણ સોએ દહાડે પણ કામ કરી આપે તો ભાગ્ય. આ બેમાંથી તમે કોની પાસે કામ કરાવવા જશો? તરતજ તમે બોલશો કે જે પછસા વધારે લે તે સારા; પણ વાયદા દહ ધક્કા ખવડાવે એ ખોટું; લોભ પણ ઉદ્યોગીનો છાજે અને આજસુની નિર્લોભતા પણ ભૂપણુને સાટે દૂષણ થઈ પડે છે. કારણ કે કોઈ એમ પણ કહેનાર મળી આવે કે ભાઈ તે સારી રીતે ઉદ્યોગ કરે છે તો જે પઈશા વધારેની પણ આશા રાખેજતો. ઉપર પ્રમાણુજ જો દાખલો લેઈને વિચારીશું તો ઉદ્યોગીનો અભિમાન પણ પોસાય છે, અને આજસુની નિરભિમાનતા પણ પોસાતી નથી કારણ કે ઉદ્યોગીને માટે તો લોક એમ કહેશે કે ભાઈ જેનામાં કાંઈ ગુણુ દેશે તે જરીક અભિમાન રાખશે; પણ “નાગો તો નહાશે શું” તે નિ-

યોવશે પણ શું?" દુર્ગુણી માત્ર તો કાંટાવાળાં વૃક્ષ જેવા છે, પણ
 જો ઉદ્યોગરૂપ જળવડે સિંચાઈ રીતે લીલાં કલ્હાર જેવાં થયેલ
 હોય તોજ શોભા આપે છે. આ પરથી ઉદ્યોગનો પ્રભાવ ખુલ્લો છે.
 શરીરની મજબુતાઈ પણ ઉદ્યોગ વગર કોઈ દહાડો લાભ કરનારી
 નથી; ધારો કે એક ખેડુતને ત્યાં બે માણસ નોકરી રહેવા ગયા,
 તેમાંનો એક શરીરે મજબુત અને બીજો નિર્બળ હતો. પણ પેલા
 નિર્બળ પેલા બળવાન કરતાં વધારે ઉદ્યોગી હતો. હવે પેલા ખેડુતે
 કહ્યું કે પહેલા તમે બે જણ મારી પાસે થોડા દિન ઉમેદવાર તરીકે
 રહો, પછી તમારો કસ જોઈ તમને નોકરીપર ગાદાલ કરીશ. થોડા
 દિવસમાં એમ જણાયું કે પેલા બળવાનથી આજસને લીધે પેલા દુ-
 બળ પરંતુ ઉદ્યોગી જેટલું કામ કરાયું નહીં. આથી પરિણામ શો
 થયો તે કહેવું પડે તેમ નથી. એવીજ રીતે આજસુ બહાદુર પુ-
 રૂષ કાયરથી પણ ઉદ્યોગને બળે માર્યો જાય; અને આજસુ વિદ્વાન
 પણ અભણ કરતાં કાંઈ વધારે કામ કરી શકતો નથી, કારણ કે
 આજસુ વાઘ બકરી પણ મારી શકતો નથી. "ઉદ્યોગ" એ શબ્દજ
 એવો જાણે છે કે તે સાંભળતાં દરિદ્રતા અને તંગી તો જાણે હ-
 નુમાનની હાક સાંભળીને જેમ રાક્ષસીઓ નાસે તેમ નાસી જાય છે. તો જ્યાં
 ઉદ્યોગનું સંપૂર્ણ રાજ્ય છે, ત્યાં તો શી વાતની ન્યુનતા છે? આજ વિચારની
 ઇંગ્રેજી કહેવત છે "At the working man's house hunger
 looks in but dares not enter" = ઉદ્યોગીના ઘર ત-
 રફ ભુખ ડોકિયાં કરે છે, પણ તેના ઘરમાં પ્રવેશ કરવાની
 હિંમત ધરી શકતી નથી. અને બેન્ઝમિન ફ્રેન્કલિન્ કહે છે કે "The
 way to wealth if you desire it is plain as the way to
 market. It depends chiefly on two words- industry and
 frugality" = જે તમે સંપત્તિ ઇચ્છતા હોતો તેને મેળવવાનો રસ્તો
 બજારના રસ્તા જેવો ખુલ્લો છે; તે મુખ્યત્વે કરીને બે શબ્દ
 ઉપર આધાર રાખે છે:—"ઉદ્યોગ અને કરકસર." ઉપરના વા-
 ક્યમાં ઉદ્યોગને પહેલો મુક્યો અને કરકસર પછી મુકી તેનું કારણ
 એ છે કે ઉદ્યોગ કરે ત્યારે ધનની પ્રાપ્તિ થાય, અને પછી કરકસ-
 ર કરી માણસ તે ધનનું રક્ષણ કરી શકે. વળી ઉદ્યોગી કોકોની
 લોકમાં સાખ પડે છે તે પણ સ્વતઃસિદ્ધ છે; જુઓ કે કોઈ માણસ
 ઉદ્યોગી હોય, અને તે કોઈ જાણીતા માણસ પાસે કાંઈ રૂપિયા લેવા

નય, તો તેને તે માણસ રગજગ કર્યા વગર ઝટ દેખ ધીરે. અને આળસુ માણસને હરકોઈ ધીરતાં વિચાર કરે છે કે એ ક્યારે રળીને દેવું વાળવાનો છે. તેમ છતાં પણ જો કોઈ આળસુને ધીરનાર મળ્યું તો તે નાણાથી આળસુને કાંઈ લાભતો થતો નથી, પણ ઉલટા વ્યાજમાં ને વ્યાજમાં ડુલ્લી જઈ દેવારૂં કાદવગાંથી તે બિચારો કદી ઉંચો આવી શકતો નથી. કારણ કે Industry pays debt while dispair increaseth them” આ કહેવતનો અર્થ એ છે કે ઉદ્યોગ દેવું વાળી આપે છે અને નિરાશા દેવાને વધારે છે. હવે દેવું વાળનાર ઉદ્યોગ તો આળસુપાસે નથી, અને આળસની મોટી એન નિરાશા તો તેની પાસે છે. વળી ઉદ્યોગમાં એવો યુગ છે કે ગમે તેવું કઠણ કામ હોય તે પણ તેથી સહેલું થઈ જાય છે; ધારે કે કોઈ માણસને ઘણું મજાનું ઝાડ કાપવું છે, હવે જો તે આળસ ખાઈને બેસી રહે, તો તેનાથી કાંઈ પણ કરી શકાશે નહીં, પણ જો ઉદ્યોગથી મળે તો થોડે દિવસે તે ઝાડને કાપી શકે, અને એકવાર આ પ્રમાણે કામ કર્યું, તો બીજવાર કામ કરવું સહેલું લાગશે. એના ટેકામાં ફ્રાન્કલિન કહે છે કે “Sloth makes every thing difficult but industry all easy” આળસ સર્વ વસ્તુઓને કઠણ બનાવે છે પણ ઉદ્યોગ તો સર્વ વસ્તુને સહેલી બનાવે છે. જો આપણે કામ ઘણું કરવાનું હોય તો નિરાશ થઈને બેસી ન રહેવું “ It is true there is much to be done and perhaps you are weak-handed but stick to it steadily and you will see great effect” તે વાત સાચી છે, કે-કામ કરવાનું ઘણું હોય અને તમે નિર્બળ હો તો પણ ઉદ્યમથી મચ્યા રહેશો તો તમને ઘણું ફેરફાર માલમ પડશે. કારણ કે કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય છે, અને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય છે. વળી પૈસાથી પણ ઉદ્યમ વધારે બળવાન છે, આ કહેવું કેટલાક ઉપર ઉપરથી વિચાર કરનારાને રચશે નહીં, અને એકદમ સ્વાલ ઉઠાવશે કે પૈસા વગર શાનો ઉદ્યમ કરે? પણ તેમને સ્વાલ પુછવો કે ભાઈ પછસા શી રીતે મેળવાય છે? તો તરતજ કહેશે કે ઉદ્યમથી. પછસા વગર પણ ઉદ્યમ કરી શકાય છે. આ દુનિયામાં સર્વજન કાંઈ તવંગર નથી; પણ તેઓ ઉદ્યમથીજ પોતાનું યુજ્જન ચલાવે છે. આળસને ઉત્તેજન આપી ઉદ્યોગને નરમ પાડનાર તો તંત્રંગર લોકોજ છે કે તેઓ પૈસાની સહાયતાથી એશઆરામમાં બે-

શી રહે છે. વળી કાંઈ લક્ષ્મીની પક્ષ કરનાર એમ બોલશે કે ધનવાન લોક બેશી રહે છે; ત્યારેજ બીજાને પદસા મળે છે, અને પદસાને માટે ઉદ્યોગ કરે છે ત્યારે અમે એને પુછીએ છીએ કે જો કાંઈ શ્રીમંત નવરો બેશી રહે છે તો તેની સાથે વાતચીત કરવાને કાંઈ માણસ જોઈએ છીએ કે નહીં? તો તરત કહેશે કે હા, શ્રીમંતની પાસે બેશી બે ચાર વાતો કરનારા સોળતી હોય છે, અને શેઠ તેમનું ખરચ ગમે તેગ કરી કઢાવી આપે છે. હવે આ પરથી વિચાર કરો કે આવા માણસો થોડું થોડું કામ કરવાથી પોતાનું ગુજરાન પેલા શેઠના આશ્રયથી ચલાવી શકે, એટલે તેઓ વિશેષ ઉદ્યમ શાનો કરે? અને સઘળા ગણીને કામ કરેતો ફક્ત એક માણસનું કામકરે, તેમને દૂર કરવાથી ફક્ત એક માણસના કામ જોડેલો ટોટો પડે, પણ પેલા વાતોડાતો વાતોનાં ધાયાં ગણીને વગર ઉદ્યમે ગુજરાન ચલાવતા હોય, તેઓ તો કાંઈ બીજો ઉદ્યમ કરે અને દેશને કાંઈ કરતાં ઊપયોગી થઈ પડે. વળી શેઠ જાતે કાંઈ કામ ન કરેતો ચાકરો અને ગુમાસ્તા કાંઈ કામ કરતા હોય તેપર દેખરેખ રાખેતો કેવું સારું? અને જો પોતે કામમાં ભાગ લેતોતો આજસુમાં આજસુ નોકર પણ ઉદ્યોગી થયા વગર રહે નહીં. આ પરથી અમે સર્વ શ્રીમંતોને સાર લેઈ ઉદ્યોગી થવા વિનતી કરીએ છીએ. પછી પોતે લાભ જોશે એટલે સ્વતઃવળગ્યા રહેશે. વળી લક્ષ્મી કરતાં ઉદ્યમની શ્રેષ્ઠતા ઇસપનીતિની એક વાત પરથી સિદ્ધ થાય છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

એક ગામમાં એક ધનાઢય ગૃહસ્થ અને એક ગરીબ ટોપલી બનાવનાર રહેતા હતા. પેલો ગૃહસ્થ તો પોતાના ધનને પ્રતાપે મોજ ગમ્મમાં રહેતો હતો. અને ધનમદથી નિર્ધનને તુચ્છ ગણતો હતો. એક દિવસે પોતાના પાડોશી ટોપલી બનાવનારની સાથે કાંઈ કારણસર તેનું મન ઉંચું થયું. તેથી પોતાના નોકરો પાસે તે ગરીબની ઝૂંપડો તેણે સજાગાવી દેવરાવી. આથી પેલા ગરીબે ગામના માજીસ્ટ્રેટ પાસે જઈ પેલા શેઠપર ફરિયાદ કરી, જેથી ન્યાયાધીશે પેલા શેઠની પાસે આ બાબત ખુલાસો માગ્યો. તપાસ કરતાં ફરિયાદ સાચી ઠરી, અને આશાણા અને વિચારવાન ન્યાયાધીશે નિર્ણય કર્યો કે વાદી પ્રતીવાદી બંનેને જંગલી લોકની વસ્તિવાળા બેટમાં દેશપાર કરવા. આ સજા અગલમાં આણી. હવે જો બેટમાં તે બે આવ્યા, ત્યાં એક પ્રકારની ઘાસ છંપી હતી. તે ઘાસમાંથી થોડીક તોડીને પેલા ટોપલીઆવાળાએ એક

સુંદર માળા ગુથી એવામાં એક જંગલી માણસ તેની પાસે આવી ચડ્યો, અને પેલી માળા જોઈ ખુબ આનંદ પામ્યો; અને તેણે પેલી માળા પેલાની પાસે માગી. પેલાએ તે માળા આપી એટલે તે જંગલી માણસે માળાના બાકામાં ખાવાનું આપ્યું. તે લેઈ પોતે અર્ધું ખાધું અને અર્ધું પેલા મૂર્ખ શેઠીઆને આપ્યું. તે વખતે તેને શરમાવું પડ્યું. પછી પેલા જંગલી માણસે જઈને પોતાની જાતના બીજા માણસોને તે માળા દેખાડી તેથી બીજા લોકો પણ પેલાની પાસે માળાઓ કરાવવાને આવ્યા. તે સર્વને પેલાએ જુદી જુદી તરફની સુંદર માળાઓ કરી આપી; કારણ કે તે તો ઉઘમી હતો તેથી આજ પ્રકારનો ત્યાં ઉઘમ લેઈ બેઠો. પેલા મોજમજ કરનાર શેઠે તો કંઈ ઉઘમ કરવાની ટેવ નહીં પાડેલી, તેથી કાંઈ કરી શકે નહીં; અને પેલા બન્ને ઉઘમી જે કાંઈ આપે તે ઉપર નાક નીચું ને પેટ ઊંચું કરીને ગુજરાન ચલાવે. પેલા માળા બનાવનારને વશ બધા જંગલી લોક થઈ ગયા, અને જે જોઈએ તે મંગાવી આપે. પછી પેલા શેઠ પેલા ટોપડીવાળાને તાબે નોકર થઈ રહ્યો; ઉઘમ અને ગરીબાઈ સારી પણ લક્ષ્મી અને આળસ ખોટાં. ઉઘમથી મેળવેલા પદાર્થો આપણા મનને વધારે શાંતિ અને સુખ આપે છે; વગર મેળવતે મળેલા પદાર્થોથી તેમ થતું નથી; જુવો કે કોઈ માણસ મેહેનત કરી પાંચ પૈસા કમાઈ કોઈ કામમાં વાપરે અને કોઈ ગર્ભશ્રીમંત તેમ કરે: હવે પેલા મેહેનતુ ને જઈને પૂછીએ કે જાઈ તમે જે કાંઈ થોડું ખરચ કર્યું તેથી તમારા મનમાં કંઈ આનંદ થયો? ત્યારે કહેશે કે જાણ સાહેબ, જે પૈસા અમારા ગળ પ્રમાણે અમે વાવ્યા તેથી અમારું મન બહુ ખુશી થયું કે લલા અમારી કમાણીનો આવો સારી રીતે ઉપયોગ થયો. અને પેલા ગર્ભશ્રીમંતને પૂછીશું તો તે કહેશે કે એમાં શું? એવું ખરચ અમે કર્યાજ નહીંએ છીએ. આ ઉપરથી રેવરન્ડોડ સાહેબનું કહેવું સિદ્ધ થાય છે; તે સાહેબ કહે છે કે “Nothig is worth possessing or offering to others which cost us nothing” એને માટે આપણને શ્રમ પડ્યો નથી તેવી ચીજ કોઈને આપવાને અથવા તો પોતે રાખવાને લાયક નથી. અને તેટલાજ માટે તે અંધકાર કહે છે કે “We must labour for all that we have and what is very natural is worth

nothing.”=જે કાંઈ આપણે મેળવીએ તે બધાને વાસ્તે આપણે શ્રમ કરવો જોઈએ. અને જે અત્યંત સ્વાભાવિક છે તે કંઈ પણ કામનું નથી. વળી વગર ઉઘમે મેળવેલું ધન કોઈ વાપરે તો તેને મેહેનતથી મેળવેલો પૈસો વાપરનારના જેટલી લોકોમાં સાળાશી મળતી નથી, તે તો આપણે સૌ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. કારણ કે જ્યારે કોઈ ગર્ભશ્રીમંત કાંઈ સારા કામમાં પોતાનું ધન વાપરે ત્યારે લોકો એમ કહે કે એમાં એણે શી નવાઈ કરી? તે પૈસાદાર છે; તેમ કરે તેમાં કાંઈ મોટું કામ કર્યું ન કહેવાય. પણ કોઈ પોતાની મેહેનતે પૈસો એકઠો કરી સારા કાર્યમાં વાપરે તો લોકો તેને ધન્ય ધન્ય કહે છે; લક્ષ્મી યશ આપે છે પણ અધિક યશ તો ઉદ્યોગથી ઊપાર્જન કરેલી આપે છે. વળી ઉદ્યોગજ લક્ષ્મીનો સારો ઊપયોગ કરતાં શીખવે છે, ધારે કે કોઈ માણસ ઉદ્યોગ કરીને અમુક નાણાં કમાયો; આ માણસ ઊદ્યોગની કદર સારી જાણે કે નહીં? તેતો જાણે. કારણ શું? તો કે તે નાણાં ઊપાર્જન કરતાં પોતે મહેનત કરેલી છે.

હવે જુઓ કે આવી મહેનતથી મેળવેલું નાણું તેને પ્રિય હોય કે નહિ? હોયજ. કારણ કે મહેનતે મેળવેલી સર્વ ચીજ માણસને અતિ પ્રિય હોય છે. કોઈ પણ માણસ પોતાની પ્રિય ચીજને જોડે ઠામે નાખે નહીં, તેમજ શ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનને પણ કોઈ માણસ ખરાબ ઠામે વાપરે નહીં. તેનો હાલ પ્રત્યક્ષ દાખલો જોવો હોય તો જુઓ કે જે માણસ વિત્તનો પ્રથમ ઊપાર્જન કરનાર હશે તેણે તો ધન યોગ્ય ઠામે વાપર્યું હશે. અને યાકી સાચવી રાખ્યું હશે; અને તેની પાછળ જે તેના વંશજો થયા હશે તેઓએજ પોતાને વગર મહેનતે મળેલું ધન રંડીખાણ વિગરે અનેક કુકર્મમાં ઉડાવી દીધું હશે. અને હાલ પણ તેવા કેટલાક પુરષો તેમ કરતા નજરે પડે છે. ઉદ્યોગી ધનને જાળવી જાણે છે. કેમકે પ્રસુતાજ પુત્ર પ્રસવની વેદના જાણે છે, અને તે પુત્રની રક્ષા બચાવ કરી જાણે છે. શ્રમ વિના પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મી ઉડાવી દેનાર નમુના ગર્ભ શ્રીમંતોમાં ઘણા મળી આવશે. વળી ઉદ્યોગજ રેકના રાજા કર્યા છે, અને ઉદ્યોગ એજ દ્રવ્યરૂપી મહેલમાં જવાનો દ્વરો છે. ઉદ્યોગ માટીનું સોનું બનાવે છે, એવો આશ્ચર્ય જનક કી-

મીઝો છે. લોકાગાં ઝીવી ગપો ચાલે છે કે ત્રાંગાનું સોનું અને પારાનું રૂપુ કિમિયાથી બને છે. પણ ઉદ્યોગ તો એવો કિમિયો છે કે રેતી અને પથ્થરનું પણ સોનું બનાવે છે. ઉદ્યોગથી જમીનને ખેડે તો નરદમ કાંચનજ પાકે; અને ઉદ્યોગી હુનર અને કારખાનાં વડે ઇંગ્રેજ લોકો રેતી અને ચક્રમકના પથ્થરના કાચ બનાવે છે; અને એક એક હાંકીના દશ દશ પંદર પંદર રૂપૈયા ઉપજે છે. વળી ઝુંમરના તો હનર હનર રૂપીયા ઉપજે છે; આતે સોનું કે પીંચુ કાંઈ? ઇંગ્રેજમાં કહ્યું છે કે “He that hath a trade hath an estate and he that hath a calling hath an office of profit and honour,” જેને વ્યાપાર છે તેને એક જગીર છે અને જેને ધંધો છે તેને આળસની અને નફાની જગો છે. પણ તે ક્યારે કે જ્યારે ધંધો સારી રીતે કરિયે અને વ્યાપારમાં પણ સારો ઉદ્યમ કરીએ ત્યારેજ નફો મળે. માટે વાસ્તવ જોતાં ધનનો લાભ દેનાર ધંધો અથવા વ્યાપાર નથી પણ તેમાં કરાતો ઉદ્યમ છે. ઉદ્યોગી તો યુરોપને ઘણો બળવાન બનાવી દીધો છે, અને અમેરિકાને તો અમર બનાવ્યો છે. કોઈ એમ કહેશે કે જાઈ ધન તો કર્મથી મળે છે ત્યારે એમ સમજવું કે તેના સમજ્યામાં કર્મ એ શબ્દનો અર્થ બરોબર આવ્યો નથી. કર્મ શબ્દ કુ=કરનું એ ધાતુપરથી નીકળેલો છે, અને તેનો અર્થ કામ થાય છે; તો કામ કરવાથીજ ધન મળે છે કાંઈ બેશી રહેવાથી મળતું નથી. વળી આપણામાં કહેવત છે કે કરે તેવું ભોગવે, તે કાંઈ આવતે આવતાર ભોગવવાનું નથી, એવો આની આજ દુનિઆમાં ભોગવવાનું છે. પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે જેઓએ કેડ પાંધી ઉદ્યમ કર્યો તેમને દ્રવ્યાદિક પ્રાપ્ત થયું છે; અને આવળા અર્થવાળા કર્મ ઉપર આધાર રાખી બેશી રહેનારા આળસુ લોક તો હતા તેવાજ રહ્યા છે. એટલુંજ નહીં પણ પાસે હશે તે પણ ખાઇ જઈ ડુટી બદામ જેવા થઇ રહ્યા છે. તમારી પાસે પાછ પણ ન હોય અને તમારા સગાએ તમને વારસો ન આપ્યો હોય તો પણ શું થયું? કદાચિત્ તમારો બાપ તમને એક પોતિયા ભેર ધર બહાર કાઢી મૂકે તો પણ શું થયું? ઇશ્વરે તમને હાથ પગ અને મનરૂપી મહાધન આપેલું છે, તેનો તમે સારી રીતે ઉપયોગ કરો; અર્થાત્ ખૂબ ઉદ્યોગ કરો પછી તમે જુઓ કે ધનની

તાકત છે કે તમારાથી દુર નાસે? તે તો આવીને પગે લાગે. પણ તમારે આ તો ધ્યાનમાંજ રાખવું કે તમારે ધનની પાછળ દોડવું નહીં, પણ ઉદ્યોગની પાછળ દોડવું. કારણ કે ધન તો ઉદ્યોગનો નો-કર છે; માટે શેઠની ઓશીઆળ કરવી, કારણ શેઠની આત્મા પ્રમાણે નોકરને આલવું પડે છે. ઉદ્યોગીને ઈશ્વર સર્વ આપે છે; કોઈ બ-ગીચામાં માળી સારી રીતે કામ કરે છે તો તે બગીચાનો માલિક બદલો વળે છે તો આ સૃષ્ટીરૂપી બગીચાનો માલિક સર્વેશ્વર પો-તાના બગીચામાં કામ કરનાર માણસને શ્રમનું ફળ આપ્યા વગર કેમ રહેશે? આ જગતમાં આપ દાખલા આપણે ધણા જોઈએ છી-એ; વળી બાઈબલમાં પણ કહ્યું છે કે “Seest thou a man diligent in his business? he shall stand before kings.” તું કોઈ માણસને પોતાના કામમાં ઉદ્યોગી જુવે છે? તે રાજાઓની આગળ ઉભો રહેશે. હવે આ ઉપરથી વિચારો કે જે માણસ રા-જાની આગળ રહે એવો માનવાળો હોય તે કાંઈ શું ઓછો બુદ્ધિવાન અથવા ધનવાન હોય? આ વાત બેનજામિન ટ્રેન્કલીનના અરિત્રપરથી યથાર્થ સમજાશે:—બેનજામિન ટ્રેન્કલીન બોસ્ટન શહેરનો રહેવાશી એક ગીજુબત્તી બનાવનારનો દીકરો હતો. તેનો બાપ ગ-રીબ હતો તેથી તેને છાપનારના ધંધાની કેળવણી આપી હતી. તે મૂળથીજ વાંચવાનો શોખી હતો, તેથી જેટલા પૈસા તે બચાવી શ-કતો, તેટલા પુસ્તક ખરીદવામાં વાપરતો. તેને વાંચવાને આટલો બ-ધો શોખ હતો, તોપણ તે બ્યારે પુસ્તકો વાંચવામાં રોકાતો તે ખતે પોતાનું કામ વિસારી દેતો નહીં. તે કરકસરથી રહેતો અને કાળ વૃથા શુભાવતો નહીં. બ્યારે તે સત્તર વર્ષનો થયો ત્યારે દિ-લાડેલકીઆ નામના ઉત્તર અમેરિકાના બીજા નગરમાં ગયો, અને ત્યાં કેટલાક વખત સુધી કીમર નામના છાપનારની સાથે કામ કર્યું. તે પોતાની બુદ્ધિ અને ઉદ્યોગથી સરલ અને સારી ભાષામાં કાગળ લખવાને ક્યારનો શક્તિમાન થયો હતો. એક દિવસ એમ બન્યું કે તે પ્રાંતના હાકેમે તેનો લખેલો કાગળ જોયો, અને તેના મનમાં તે લખાણ વિષે ઓટલો બધો ઉંચો વિચાર બેઠો કે, તે પૈસા જીવવાન છાપનારને તેના શેઠની દુકાને શોધવા ગયો, અને તેને પોતાને ઘેર

નેતરે. ક્રાન્કલીન પછી તુરત અમેરિકાથી લ'ડનમાં ગયો અને ત્યાં કેટલાક વખત સુધી તેણે જુદા જુદા છાપનારાઓ સાથે કામ કર્યું. ત્યાંના બીજા કામ કરનારા દર અઠવાડીએ દારૂમાં પાંચ છ શિલિંગ મનું ખર્ચ કરતા, જેથી તેઓનાં મગજ છાકટાં થતાં; પણ એન્જન-મિન કોઈ પણ જાતનો દારૂ પીતો નહીં, તેથી તેની બુદ્ધિ બીજાઓના કરતાં વધારે નિર્મળ રહી, અને શરીર પણ વધારે તન્દુરસ્ત રહ્યું. આમ હોવાથી તેણે વધારે નાણાં એકઠાં કર્યાં. વીશ વર્ષની ઉંમરે ખૂબ સુધરેને તે ફિલાડેલ્ફિયા પાછો આવ્યો. અને ત્યાં તરતજ કીમરની સાથે કામ કરવા લાગ્યો. તે આ વખતે ખુબ ઉદ્યોગી રહેતો. તે દરેક દિવસે પોતાના સર્વ કામમાં ધ્યાન આપતો; અને તે ઉપરાંત તે નવાના કાગળના એક તાની ઉપર જેટલું લખાણ હોય તેટલાનાં બીજાં જોડવતો. તેનાં પાકોશીઓ તેના ઉદ્યોગ, પ્રમાણિકતા, શુદ્ધ ચાલચલગત. અને સંચળ બુદ્ધિથી ખુશી થયાં, અને તેથી તેઓ તેને જેઈએ તેટલું કામ જનતો પ્રયત્ન કરીને આણી આપતાં. અને આવી રીતે તે આગાધાની પાગવામાં નિષ્ફળ થયો નહીં. હવે તેણે એક વર્તમાન પત્ર કાઢવા માંડ્યું. તે તેણે એવી શક્તિથી અને ડહાપણથી ચલાવ્યું કે તેનાં ઘણાં ઘરાકો થયાં અને તેથી તેને અત્યંત લાલ થયો. પણ આ ઉદ્યોગી નર પોતાની આવી ફતેહથી છતી ગયો નહોતો, તે એની મેજે દેખાઈ આવતું હતું કારણ કે તે પોતાનો પોશાક સાદો રાખતો હતો, કરકસરથી રહેલો હતો, અને કોઈ વખતે પોતાના છાપખાનાને ગાટે ખરીદેલા કાગળોને ધક્કા ગાડીમાં નાંખીને તે ગાડીને ધક્કેલી જતો રસ્તામાં લોકોની નજરે પડતો. પછી તેણે કાગળોનો ધંધો ચલાવવા માંડ્યો. એક ઉધરાણું લેઈને પુસ્તકાલય કર્યું અને પુસ્તકરચરૂં આદમનેક નામનું એક વાર્ષિક પુસ્તક બહાર પાડવા માંડ્યું. પુસ્તકમાં ઘણી ડહાપણ ભરેલી. શખામણો લખેલી હતી. અને તેમાં ઘણી સુંદર ઉપયોગી કહેવતો દાખલ કરેલી હતી. તે આવી અનેક તરેહની મહેનત અને કાળજીમાં રાકાયેલો હતો તોપણ તેણે પોતાના મનને સુધારવામાં થોડો ઉદ્યમ કર્યો નથી; તે બ્યારે ત્રીશ વર્ષનો થયો ત્યારે તેના શહેરના લોકોમાં તેનું માન એટલું વધી ગયું હતું કે તે તે પ્રાન્તના હાજિસ ઓફ

એસેમ્બલીનો કલાર્ક નિભાવે; અને બીજા વર્ષે તેને ડેપુટીપોસ્ટ માં સ્તરની જગ્યા મળી. તેજ વખતે તે એમ પણ સમજતો હતો કે મારી આટલી શક્તિ છે તેના વડે મારે મારા જ્ઞાતી ભાઈઓની પણ સેવા જનવવા જોઈએ. તેણે ભાષામાં અને શાસ્ત્રમાં સુધારો અને વધારો કરવાને માટે એક તત્વજ્ઞ સમાજ સ્થાપ્યો; અને યુવાન માણસોને કેળવણી આપવાને એક શ્રેષ્ઠશાળા સ્થાપી; અને તેણેજ અગ્નિથી થતા નુકશાનને માટે વિમો કરનાર મંડલી પણ સ્થાપી. ખરેખર તે પ્રાન્તનાં સઘળા લોકોપયોગી કાર્યોનો તે નિયંત્રતા હતો.

હવે તેણે શાસ્ત્રીય વિષયોની શોધ કરવાને ઉદ્યમ આદરવા માંડ્યો. તેણે ૧૭૫૨ની સાલમાં પતંગ ચગાવીને આકાશમાંથી વિજળી હેઠળ આણી; અને તેણેજ પ્રથમ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે રાસાયનિક વિજળી અને મેઘ મંડળમાં થતી વિજળી એકજ જ્ઞાતની છે. આવી રીતે પ્રયોગ કરીને તેણે શોધ કર્યો તેથી તેનું નામ આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાત થયું. જ્યારે જે નૂનમિન પુખ્ત ઉમરે પહોંચ્યો તે વખતે વિજ્ઞાન અને અમેરિકાના પ્રાન્તો વચ્ચે લડાઈ ઉત્પન્ન થઈ; અને તે લડાઈનું એ પરિણામ થયું કે અમેરિકન પ્રાંતો સ્વાતંત્ર્ય પામ્યાં. આ વિઝ્ડમાં ફ્રાન્કલીને મુખ્ય ભાગ લીધો તેણે કેટલાક વર્ષો સુધી ફ્રાન્સના રાજા પાસે પોતાના સ્વદેશ તરફથી એવચ્ચી તરીકે જ આવ કરી. આથી ફ્રાન્કલીને રાજાની પાસે સ્થિતી કરવાનું માન પ્રાપ્ત થયું. જે નૂનમિન ફ્રેન્કલીને પોતાનું વર્તનક્રમ એક ગરીબ માણસની માફક શિર કર્યું હતું, તો પણ ઉદ્યોગને લીધે ઘણાખરા માણસોથી શ્રીમંત અને માનવંત અવસ્થાએ આવીને પંછી દેહ છોડ્યો. તે માણસને શીખામણ માટે લખે છે કે કોઈ માણસે ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખીને એશી ન રહેવું. કેમકે “ Deligence is the mother of good luck ”=ઉદ્યોગ એજ સારા ભાગ્યનું મૂળ છે. વળી ‘ઉદ્યોગને લીધે બીજા પણ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકો અતિ ઉંચા વર્ગના અને ઉમરાવો થઈ ગયા છે તે હવે સ્માઇલસ સેફ્ટહેલ્પ” એ નામના પુસ્તક ઉપરથી દાખલા આપી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે:—કોર્નવોલીસ એ નામની ઉમરાવની પદવી અને અમીરાત ટોમસકોર્નવોલીસ નામના એક વ્યાપારીથી સ્થપાએલી છે; અને ઇસેક્સની અમીરાત ઉર્બી

લીઅમ કંપલ નામના કાપડનો ધંધો કરનાર વડે સ્થપાએલી છે; તેમજ કેવનની અમીરાત ઉવીલીઅમ કેવન નામના દરજીનો વ્યાપાર કરનાર વડે સ્થપાઈ હતી; હાલ જે અલ્દઆફ વોરવિક છે, તે કાંઈ કીંગમેકરનો વંશજ નથી, પણ ઉવીલીઅમ જેવાઇલ નામના ઉનનો રોજગાર કરનારનો વંશજ છે. ડારમાઉથ, રેડનારે, ડયુસી અને પોમફ્રેટ નામના અમીરી વંશોના મૂળ સ્થાપનાર અનુક્રમે ચાંમડાનો વેપારી, રેશમના કારખાના વાળો, દરજીનો વેપાર કરનારો, અને કેસેસ શેહેરનો વ્યાપારી હતા; તથા ટેન્કરવાઇલ, ડોરમર, અને કોવેન્ટ્રીની અમીરાત સ્થાપનારા રેશમના વ્યાપારીઓ હતા. અલ્દરેઅની લાર્ડ ડડલી, અને વાર્ડના પૂર્વજો સોની અને ઝવેરીઓ હતા; અને લોર્ડ ડેકેસ પહેલા આર્લ્સના રાજ્યમાં એક નાણાવટી હતો. લીડસની અમીરાતનો સ્થાપનાર તવંગર કાપડનું કામ કરનારનો ધંધો શિખવાને બંધાયેલો ગુમાસ્તો હતો. વળી જેઓ પુરાણને પ્રમાણ માને છે, તેઓએ પણ પુરાણ ઉપરથી શિખામણ લેઈ ઉદ્યોગી થવું જોઈએ. કારણ કે જ્યારે સર્વ દેવોને ચૌદ રત્ન કાઢવાં હતાં, તે વખતે સમુદ્રનું ધણાજ ઉત્સાહથી અને શ્રમથી મંથન કર્યું; અને જ્યારે એટલું મંથન કરવાનો ઉદ્યમ કર્યો, ત્યારે અંદરથી લક્ષ્મી નીકળી; કામધેનુ નીકળી; અને અમૃત પણ નીકળ્યું. તે ત્રણ રત્નો ચૌદરત્નમાં મુખ્ય ગણાય છે. આ ઠેકાણે વેદવ્યાસનું લખાણ હશે કાઢવા લાયક નથી; પણ વિચાર કરો એટલે તુરત માલમ પડશે કે લક્ષ્મી મંથન કરવાથી નીકળી: એટલે મહેનત કરવાથી ધનપ્રાપ્તિ થઈ. આ ઉપરથીએમ શિખામણ લેવી કે લક્ષ્મી ઉદ્યમ કરવાથીજ ગળે છે. બીજું કામધેનુ એટલે ઇચ્છેલી વસ્તુ આપનારો ગાય એમ અર્થ નથી લેવાનો, પણ મંથનની પેઠે ઉદ્યમ કરવાથી સર્વ ઇચ્છાઓ સફળ થાય છે એવું વ્યાસના લખાણનું રહસ્ય છે. અને ત્રીજું જે અમૃત એટલે માણસને હમેશ સજીવન રાખનારો પેય પદાર્થ નીકળ્યો એમ ન સમજવું, પરંતુ એમ સમજવું કે ઉદ્યમ કરવાથી મનુષ્ય પ્રખ્યાતી પામે, અને તેથી કરીને તેનું નામ અમર થઈ જાય છે. વળી કાષ્ટનું મંથન કરીએતો કાષ્ટમાંથી અગ્નિ નિકળે, તો મનુષ્ય જો ઉદ્યમ કરેતો લક્ષ્મી એ તે શી ચીજ? વળી એવી કહેવત છે કે “જીવેગાનર તો ફિર અનાયગા ધર” એનો એમ પણ અર્થ સમજવો કે મનુષ્ય જો જીવે,

એટલે જો જીવીને ઉઘમ કરેતો ધરખાર અને ધનધામ આદી સર્વ મેળવી શકે. જડ કામદુ પણ વાંકુ વાળીએ, એટલે તીરને કેટલુંક જોર કરીને દુર ફેંકે છે, તો એતન મનુષ્ય પ્રાણી જો શરીર નમાવીને ઉઘમ કરે, તો દરિદ્રતા રૂપી બોજને દુર ફેંકી દેઈ આગ્રાદાનીતું સુખ શુંના ભોગવે? વળી કર્મને માનનારા પુરુષોને પણ ઉઘમની મહત્તા કયુત્ત કર્યા વિગર નહીં ગાલે; કારણ કે કર્મને તેઓ માને પણ ઉઘમ વગર કર્મ શી રીતે દ્રવ્યપ્રદાતા થાય? કર્મ તો દેહ જેવું છે; અને ઉઘમ જીવને ઠેકાણું છે. જેવી રીતે મડદુ કાંઈ કરી શકે નહીં તેમ નશીળ અથવા કપોળ કલ્પનાથી કલ્પી કાઢેલું કર્મ ઉઘમ વગર કાંઈ પણ કરી શકે નહીં. તેનું પ્રમાણ નીચેના શ્લોકો છે—

॥ શ્લોકઃ ॥

યથૈકેન ન હસ્તેન તાલિકાસમ્પપચતે ।

તથોઘમપરિચક્તં ન ફલં કર્મણઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૧ ॥

પચ્યકર્મવશાત્પ્રાપ્તં ભોજ્યકાલેઽપિભોજનમ્ ।

હસ્તોઘમંવિનાવક્તે પ્રવિશેન્નકથંચન (પચ્ચતંત્રમ્) ૨

અર્થઃ—

ગીતિ.

જેવી રીતે એકજ હસ્તે તાળી પડે નહીં ભાઈ

તેવી રીતે ઉઘમવણુ નહીં કર્મ કદી પણ દ્રવ્યદાઈ.

કર્મથી પ્રાપ્ત થએલું અન્ન ન ઉઘમ વિણ સુખમાં પેસે;

ભોજન વેળા જો કદી નિજહસ્તેને પગ જોડી બેસે.

એ જીવરથી તો કર્મવાદીને શિખામણુ લેવાની છે, પણ ખરું જોતાં તો ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે, અને કર્મ લોકોએ મિથ્યા કલ્પી કાઢ્યું છે. વળી કહ્યું છે કે:—

ઉદ્યોગિનં પુરુષવ્યાગ્રમુપૈતિ લક્ષ્મી

દૈવંદિદૈવમિતિકાપુરુષાવદન્તિ ।

દૈવંનિહસકુરુ પૌરુષમાત્મશક્તયા

યત્નેકૃતેયદિન સિદ્ધયતિકોઽન્નદોષઃ ૧ ॥ ૧ પચ્ચતંત્રમ્

અર્થ:—લક્ષ્મી ઉદ્યોગી નર વ્યાધની પાસે જાય છે. કેટલાક જાયલા પુરુષો તો નશીળ નશીળ એમ કહે છે. નશીળને તજીને યથા શક્તિ પુરુષાર્થ કરે. પ્રયત્ન કર્યા છતાં જો કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય, તો આમાં કોનો દોષ છે? માટે ભાગ્ય ભાગ્ય એમ કહીને ખેશી રહેવાયો કોઈ પણ થાય નહીં; પણ ઉદ્યોગ કરે ત્યારે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી આ સ્થોકમાં ઉદ્યોગીને પુરુષ વ્યાધ કહ્યો, તેનું એક કારણ છે. ઉદ્યોગી પુરુષની હીંમત વાધના જેવી હોય છે, અને તેવા હરેક કામ માથે લે, અને તેમાં ઉદ્યમ કરે; વળી કહ્યું છે કે:—

ઉદ્યમેનહિસિધ્યન્તિ કાર્યાણિનમનોરથૈઃ ।

નહિસુપ્તસ્યસિંહસ્ય પ્રવિશન્તિમુખેમૃગાઃ ॥૧॥

અર્થ:—

ગીતિ.

મનસુગ્રાથી કાર્યોની સિદ્ધિ નહિ, પણ શ્રમે દ્વાવે!
છોલેલા સિંહ કેરા મુખમાં હરિણો કદી ન જાય આવે. ૧
માટે ફક્ત આમ કરવું ને તેમ કરવું, એવા શેખશક્તીનાવિ-
ચાર કરવાથી કાંઈ સિદ્ધિ ન થાય. વળી જેમ થવાનું હશે તેમ થશે
એમ કહીને ખેશી રહેવું તે જાયલાનું કામ છે, નીતિ શાસ્ત્રમાં પણ
કહેવું છે કે:—

ઉદ્યમેનવિનારાજન્ । નસિધ્યન્તિમનોરથાઃ ।

કાતરાઈતિજલ્પન્તિયદ્ભાવિતદ્ભવિષ્યતિ॥૨॥ પઞ્ચતંત્રમ્

અર્થ:—

ગીતિ.

ઉદ્યમ વિણ હે રાજા મનોરથોની નવ સિદ્ધિ થાય.
થાવાનું તે થાયે એવી રીતે બીકણ જન ગાય.

યત્રોત્સાહસમારમ્ભો યત્રાલસ્યવિહીનતા ।

નયવિક્રમસંયોગસૂત્રશ્રીરચલાધુવમ્ ॥ ૩ ॥ પઞ્ચતંત્રમ્

અર્થ:—જ્યાં આગળ ઉત્સાહના જેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે
છે, અને જ્યાં આગસ રહેતી નથી, અને જ્યાં નીતિ અને પુરુષાર્થ સં-
ધાતે રહે છે, ત્યાં ત્યાં ચંચળ લક્ષ્મી અચળ થઇને નકડી રહે છે.
એવી ચંચળ લક્ષ્મીને પણ સ્થિર બનાવી દે એવો ઉદ્યોગનો પ્રતાપ

આ શ્લોક ઉપરથી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. તેથી કહેલું છે કે:—

તદૈવમિતિસંચિન્ત્ય સજ્જ્ઞોઘોગમાત્મન :

અનુયોગંવિનાતૈલંતિલાનાં નોપજાયતે ॥ ૪ ॥

અર્થ:—દૈવ ઉપર ભરોંસો રાખીને કોઇ માણસે પોતાનો ઉદ્યમ ના છોડી દેવો જોઈએ. કારણ કે પીડ્યા વગર તલમાથી પણ તેલ એની મેળે નીકળતું નથી. વળી ઈંગ્રેજીમાં એક ઠેકાણે ધનપ્રાપ્તિ વિષે લખેલું છે કે:—Early to bed, and early to rise, makes a man healthy wealthy and wise.

અર્થ:—

દોહરો.

રાતે વહેલા જે સુઈ વહેલા ઊઠે વીર;

બળ બુદ્ધિ બહુ ધન વધે સુખમાં રહે શરીર. ૧

આ ટૂંકમાં ઘણો જીંડો વિચાર સમાયેલો છે. આનો એકલો શબ્દાર્થ સમજીને માણસ તે પ્રમાણે વર્તે તો તેથી ફાયદો નહીં થાય; અને બાવાર્થ સમજી તે પ્રમાણે વર્તે તો અતિલાભ થાય. કારણ કે ક્રૂર રાતે વહેલા સુઈને પ્રભાતમાં વહેલા ઊઠે, તો કાંઈ ધન વિગેરેનો લાભ થાય નહીં. પણ તે પ્રમાણે ઊઠીને જો સારી રીતે ઊદ્યમ કરે તો ધન વિગેરેનો લાભ થાય. વળી તે વિષે ફ્રેન્કલીન એમ કહે છે કે “He who rises late may trot all day, and not have overtaken his business at night.” જે માણસ મોડો ઊઠે છે તે આખો દહાડો દોડા દોડ કરે છે, તો પણ રાત્રે તેનું કામ પુર થતું નથી. વળી ડીનરિવફ્ટ સાહેબ એમ કહે છે “He wnever knew any man come to greatness and eminences ho lay in bed of morning” જે માણસ સવાર સુઈ પયારીમાં પડી રહે છે, તેવો કોઈ માણસ મોટાઈ અને પ્રખ્યાત પામ્યો હોય, તેવું તેના જાણવામાં આવ્યું નથી. માટે વહેલા ઊઠીને ઉદ્યમ કરવો જોઈએ જેથી ઉદ્યમમાં ચિત્ત એકાગ્ર થાય, ત્યારેજ અભ્યાસ અને ઉદ્યમ સારી રીતે થાય; અને પ્રભાતનો વખત ઉદ્યમ કરવાને માટે ઘણો અગ્રકૂળ છે; તેના વિષે કવિ શ્રી દલપતરામ પોતાની પ્રભાત વિષે ક-

વિતામાં કહે છે કે “ એ સમે ઊઠિ અબ્યાસ જો આદરે આઠ દશ ગાસમાં અર્થ સાધે.”

વળી વહેલા ઊઠી ઉદ્યોગ કરવો એટલો બધો લાભ કારક છે, એમ જાણીને પ્રશીઆનો બીજો ફેડરિક પોતાની પાછલી અવસ્થામાં હતો અને ધરડપણની નળળાઇ તેના શરીરમાં પ્રવેશી હતી તો પણ પરાદોઆમાં ચાર વાગ્યા પછી કોઈ દિવસ ઉંઘતો નહી. વળી પોટરધએટ એક વખત ઈંગ્લાંડની અંદર મળુર હતો, પછીથી લવારનો ધંધો કરતો હતો, અને ત્યાર પછીથી રશીઆનો મહારાજ થયો; તો પણ તે હમેશાં વહાણું વાયા પહેલાં ઉડતો હતો, અને પોતે હમેશાં એમ કહેતો કે મારે મારાથી બને તેટલો મારો આવરદા લાંબો કરવો જોઈએ, અને તેમ કરવાને મારે જેમ બને તેમ અલ્પનિદ્રા લેવી જોઈએ, અતિ નિદ્રા એ ઉદ્યોગની કટ્ટી વરેણુછે, માટે ઉદ્યોગના લાભ લક્ષ્યો તેનો અતિશય સંગ કરતા નથી; અને જેઓ ઉદ્યોગનો લાભ લેવાને ઇચ્છા હોય તેઓએ પણ તેનો હદ ઉપરાંત સંગ ન કરવો જોઈએ.

મિ. ડોડ્જર્ વહેલાં ઉઠવા વિષે એમક હે છે કે જો કોઈ માણસ સાત વાગે ઉઠવાને બદલે પાંચ વાગે ઉઠે તો માણસનું જે કુલ આયુષ્ય થાયછે, તેમાં દશ વર્ષનો ઉમેરો થાય. હવે પેલી ઉપરની ટૂકમાં વહેલા સુષ્ઠ રહેવું, એમ કહ્યું; શાથીકે વહેલુ ઉઠી શકાય. તે સિદ્ધ કરવાને માટે તો અનુભવ વધારે સાચું સાધન છે. વળી એક ડા. ડયુવેટ નામનો વિદ્વાન્ એમ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને નિત્ય કહેતો કે મધ્ય રાતની પહેલાંનો એક ઉંઘવાનો કલાક તે મધ્ય રાત પછીના બે કલાકનો અર્થ સારે છે. તેનું એજ કારણ કે વહેલા ઉઠી શકાય, અને તેને લીધે બગણું કામ કરી શકાય. વહેલા ઉઠવાથી ઉદ્યોગ કરવો, તે વધારે લાભકારક છે, તે સારી રીતે સમજાય તેને માટે બુદ્ધિ નામના એક ગ્રંથકારનું ઉદાહરણ આ નીચે છે. બુદ્ધિ નામે એક વિદ્વાન્ ગ્રંથકારને સવારમાં મોડે સુધી ઉંઘવાની ટેવ પડી હતી, તેથી તેનાથી કામ બરોબર કરી શકાતું નહોતું. આથી તેણે તે ટેવ છોડવાને બહુ ઉપાય કર્યા, પણ નિષ્ફળ ગયા. તે વહેલો ઉઠવાનું ધારીને ધણોએ સુષ્ઠ રહે, પણ તેનું નિદ્રાદેવી આગળ કાંઈ આલે નહીં. પછી તેણે પોતાના જોસફ નામના નોકરને એમ કહ્યું કે તું મને વહેલો ઉઠાડજે. હું મને તેમ ઉંઘવાનો પ્રયત્ન

કરે, તોપણ ઉઠાડજે; અને જો તું મને ઉઠાડીશ, તો હું તને રોજ એક કાઉન ધનાગમાં આપીશ. પછી જોસફે તેમ કરવાને કયુદ્ધ કર્યું. અને બીજો દિવસે તેણે યુદ્ધનને ઉઠાડ્યો, ત્યારે તેણે તેને ખૂબ ગાળો દીધી, અને ગુસ્સો કર્યો; પણ જોસફે કાંઈ ગણકાર્યું નહીં. અને પછી જ્યારે પેલા ગ્રંથકારનું જાન ઠેકાણે આવ્યું, ત્યારે પેલા નોકરને પોતાની બોલી પ્રમાણે એક કાઉન અને સાબાશી પહેલાં કરેલા ગુસ્સા અને દીધેલી ગાળોના બદલામાં આપ્યાં. બીજો દિવસે પણ જોસફે તેવીને તેવી રીતે યુદ્ધને વહેણે ઉઠાડ્યો, અને એક કાઉન ધનાગમાં મેળવ્યો. એમ કરતાં થોડા દિવસ પછી તેને ઉઠાડે કે તરત ગુસ્સો કર્યો વગર તે ઉઠતો; અને પછી એમ ઉઠવાનો મહાવરો પડી ગયો, તેથી પોતાની મેળે વહેણે તે ઉઠી શકતો. અને યુદ્ધન એમ લખી ગયો છે કે મેં જે ચોપડીઓ બનાવી છે, તેમાંની દશ બાર ચોપડીઓને માટે હું જોસફનો આભારી છું. આ ઉદાહરણ ઉપરથી વિચાર કરવો કે ઉદ્યોગ કરવો એ કેવો ફાયદાકારક છે. વહેણા ઉઠવાથી ઉદ્યોગદારા ધનલાભની સિદ્ધિ થતી. હવે વહેણા ઉઠીને અભ્યાસ કરવાથી અને બીજા પણ કારણોને લીધે યુદ્ધિ વધે છે, એ વાત સાબીત થઈ શકે છે: આખો દિવસ અભ્યાસ વિગરે અનેક તરેહનાં કાર્યમાં ઉદ્યોગ કરવાથી શરીરને થાક લાગેલો હોય છે, અને તે થાક ઉઠવાથી ઉતરી જાય છે, તેથી શરીર, મન અને મગજ તાબાં થાય છે; અને તેમની શક્તિનો ઝરો વધારે જોરથી વહેવા માંડે, તે વખતે મન અને મગજને ઉદ્યોગ કરાવવાથી તેમની શક્તિ જેને યુદ્ધિ કહે છે, તેનો અંદર વધારો થાય છે; કારણ કે જ્યારે આરામ લીધા પછી આપણા શરીરને કસરત કરવાની મળે તો તેમાં સુધારો થઇને બળ વધે, તેવીજ રીતે યુદ્ધિને વિષે પણ સમજવું. એકલા વહેણા ઉઠવાથીજ યુદ્ધિનો વધારો થાય એ કેહેવું ચોખ્ખું નથી. પણ વહેણા ઉઠીને યુદ્ધિ ચોખ્ખી વિષય ઉપર રોકવાથી તેનું બળ વધે છે. વળી બળ પણ ઉદ્યોગથીજ વધે છે; આ આપણું શરીર છે તેને અનેક તરેહથી આપણે પોષીએ છીએ. ખોરાક તેને જોષ્ટએ તેટલો આપણે છીએ. પાણી પણ જ્યારે તૃષ્ણા લાગે છે ત્યારે પીએ છીએ; એ બધું ફરીએ, પણ જો તે શરીરને કામ ન લગાડીએ, તો તે અનેક વ્યાધિનું ગૃહ થઇ પડે, જુઓને અનેક જાતના સંસ્કૃ

આઓ જે હમેશાં આદ્યા કરે છે, તે કટાતા નથી; અને હમેશા ઉપયોગમાં આવે એવા રહે છે. પણ જે થોડા દિવસો સુધી એમને એમ બંધ રાખી મૂકે, તે એટલો તે કાટ લાગીને ખર્ચાઈ જાય, કે તદ્દન ઉપયોગમાં ન આવી શકે એવા થઈ જાય. અને કેટલાંક વર્ષ સુધી કામ કરવાથી ઘસારો લાગવાથી જે નુકશાન થાય તેથી પણ ઘણું નુકશાન થોડા દિવસ કામ કરાવ્યા વગર રાખવાથી થાય, અને આપણા ઘરની બારોડોનાં બરડવાં પણ થોડા દિવસ બારીની વાસ ઉઘાડ ન થવાને લીધે કટાઈ જાય છે, અને પછી વાસવા જઈએ તો કમાડ બરોબર વાસી શકાતાં નથી. માટે હમેશાં કામ કરવું જોઈએ. વળી કહેવત છે કે 'Used key is always bright' વપરાતી કુંચી હમેશાં ચળકતી રહે છે. આપણા શરીરમાં પણ કૂચી ઢીંચણ વિગેરે ઠેકાણે પણ ઉપર કલ્હાં તેવાંજ બરડવાં છે, અને તેવીજ રીતે જે તે ન વપરાય તો અટકી જાય, અને પછી કામ કરવા ના લાયક થઈ જાય. આને માટે જે આપણે ઉદાહરણ જોઈએ, તે આપણા ઘણાખરા શ્રીમંત શેઠીઆઓ પુરૂં પાડશે. શેઠીઆઓને ઘેર કામકાજ કરનારાઓ નોકર અને ગુમસ્તા હોય છે, એટલે શેઠને કાંઈ કામતો હોયજ નહીં. અને પોતાનું પરમેશ્વરનું આપેલું શરીર તેને પણ ઉચકવાને ગાડી-ઓ વિગેરે તૈયાર હોય, એટલે તે વાતની પણ ગહેનત તેમને માથેથી ઉતરી; એટલે બાઈ બાઈને બેસી રહેવાનું થયું; પછી ઉદ્યમનું સુખ પણ દેખે નહીં. વળી પૈસાદાર એટલે મનને પણ વિચાર વિગેરે કરવાની મેહેનત કેટલાક હૈયાકુટા ન આપે. જાડને પાણી પાઈએ અને પછી તડકો પડે, ત્યારે આપાએલું પાણી જાડને પોષાણ કરીને જુદાં પમાડે પણ જે પાણી તે રોજ રોજ સિંચીએ, અને તડકો તે જરી પણ નાખાવા દેઈએ, ત્યારે પેલું પાણી લાભ તે કરે નહીં, પણ ઉત્કૃષ્ટ હાનિકારક થઈ ને તે જાડને મૂળમાંથી કઢોવડાવી નાખે. તેવીજ રીતે કેટલાકને ધનને પ્રતાપે ખાન પાનાદિકતો મળે, પણ ઉદ્યમ તે તેઓ કરેજ નહીં. આથી શરીરના બાંધાગાં નબળાઈ ધીમે ધીમે વધતી જાય, અને અંતે શરીરમાં અનેક જાતના વ્યાધિ આવીને વાસ પૂરે છે. માટે આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે શરીરની તનદુરસ્તીમાં વધારો થવાને ઉદ્યોગ જરૂરનો છે. ઉદ્યોગ એ સર્વ રોગનું ઔષધ છે, એમ ઘણા વિદ્વાન પુરૂષોનો મત છે. જેઓને ઉદ્યોગ જાઓ

નથી કરવાનો, એવા વર્ગના લોકો કરતાં જેઓને ઉદ્યોગ કરવાનો છે એવા વર્ગના લોકોમાં રોગનો પ્રચાર ઓછો હોય છે. તમે કોઈ તવંગરને ઘેર જશો તો કહો કે આજનો ખાવાની રસીજ મુલ્યથી નથી. માણસની યુદ્ધિ છટકી ન જાય તે માટે પણ માણસે કાંઈ પણ ઉદ્યમ કરવો જોઈએ, એ પણ અનેક ઉદાહરણ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આપણે ઘણે કામે જોયું છે અને જોઈએ છીએ, કે કેટલાક નિરૂધ્ધ માણસો ખેતી રહે છે, અને કાંઈ કામ કરવાનું નથી હતું, તેથી તેમના મનમાં અનેક તરેહના તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, અને છેવટે તે તરંગોનું જોર ઓટલું તો વધી જાય છે, કે તે એક દમે જહાર ઉભરાઈ આવે છે, અને માણસ માંડો થઈ જાય છે; માટે મોરલ ક્લાસ યુગમાં એક એવી વાત લખેલી છે કે એક માણસને સાત વર્ષ સુધી ખેડાઈના નામના તુરંગમાં એકાંત વાસમાં બંધીખાને રાખ્યો હતો. આ માણસને અંદર એકલો રહેવાથી ચિત્ત ઠેકાણું ન રહે એમ લાગ્યું. આથી તેણે પોતાની પાસે જે થોડીક ટાંકણીઓ હતી, તે વેરી નાખતો અને પાછી વીણી લેતો અને તે જુદા જુદા આકારમાં ગોળવતો આમ કરીને તેણે તેમાં વખત ગાળ્યો, અને પોતાના કેદખાનામાંથી તે જ્યારે છૂટ્યો ત્યારે તે પોતાના મિત્રોને રોજ કહેતો, કે જો મને એ ટાંકણીઓની ગંમત કરવાનું કામ ન મળ્યું હોત તો હું માંડો થઈ ગયો હોત. આપણે ને આ વાત ઉપરથી ઉપર કહેલા વચનને સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં કારણો મળી આવે છે; આવો નકામો ઉદ્યોગ તે પણ કોઈ વખતે ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી આવાત પણ ઉદ્યોગની મહત્તા દેખાડે છે: માકિર્વસરિપનોલા નામના એક પ્રખ્યાત જનરલે સરહોરે સવીઅરને પુછ્યું કે, તમારા ભાઈ શાથી મરી ગયા? સરવીઅરે જવાબ દીધો કે “કાંઈ કરવાનું નહોતું તેથી” એ સાંભળી રિપનોલાએ કહ્યું કે તે આપણામાંના હરકોઈ જનરલને મારી નાખી શકે. તાત્પર્ય એક માણસે નિરૂધ્ધાગી ન રહેવું જોઈએ. વળી ઉદ્યોગી પુરૂષને કોઈ પણ કારણથી ઉત્પન્ન થએલો શોક અથવા દિવંગીરી વધારે વાર નડતી નથી. કોઈ પણ માણસને કાંઈ દિવંગીરી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે લોકો કહો કે ભાઈ એનું ચિત્ત કાંઈ બીજા કામ તરફ વળે તેમ કરો. વળી પોતાના શોકનું જે કારણ હોય છે

તેને નિવારણ કરવામાં ઉદ્યોગે કરી તે ઉદ્યોગી માણસ શોક રહિત થઈ શકે. જ્યારે કોઈ પણ માણસને કાંઈ દિલગીરી આવે છે, અને જો તે ઉદ્યોગી નથી હોતો તો તેના મનમાં વારંવાર તે ચીજનું સ્મરણ થયા કરે, તેથી તેના મનમાં દિલગીરીનો જીવંતો વધારો વધતો જાય છે, વળી તે દિલગીરીનું કારણ કાઢી શકાય એવું હોય તોપણ તે કાઢી નાખવાને પણ તે ઉદ્યોગ કરે નહિ, ત્યારે જેમ વિંછીનો કાંટો કાઢ્યા વગર વેદના જાય નહીં, તેવીજ રીતે શોકનું કારણ નિવારણ કર્યા વગર શોક પણ તેનો જતો નથી.

વળી ઉદ્યોગી માણસ જે જે દેશમાં જાય ત્યાં ત્યાં તેને પોતાના સ્વદેશના જેવી સગવડ અને આવકાર મળે છે. જુઓ કે ને પો. લિઅન બોનાપાર્ટે કોર્સિકામાં જન્મેલો એક ગરીબ માણસ હતો, પણ ઉદ્યોગનો જો તેણે આશ્રય લીધો, તો તેને કેટલી આખર મળી? અને છેવટે ફ્રાન્સ જેવા મોટા દેશનો રાજા થઈ શક્યો. વળી પીટરધમેટ પણ રશ્યા જેવા મહાવિસ્તારવાળા દેશનો રાજા થયો. વળી રાન્ન રામ મોહનરાય પણ ઉદ્યોગનેજ લીધે યુરોપ જેવા પરદેશમાં માન પામ્યા. વળી યુરોપમાંથી અમેરિકામાં ગએલા સર્વ માણસો એવા જંગલી અને ઉજડ દેશમાં પણ ઉદ્યોગને લીધે અન્ન વિગેરે પાક સારો નિપજાવી શક્યા; અને તે શિવાય બીજા અનેક હુનરો અને કળાઓની શોધમાં ફતેહ પામતા ગયા; અને વિદ્યામાં પણ તેઓ કાંઈ પાછળ રહ્યા નથી. હાલના વખતમાં અમેરિકા ઉંચે દરજ્જે ચઢેલું છે, અને તેથી શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે. જ્યાપારની બાબતમાં અમેરિકા જરી પણ નીચે દરજ્જે નથી. તે શિવાય ઓસ્ટ્રેલિયામાં જહ ત્યાં વસેલા લોકો પણ ઉદ્યોગના પ્રતાપથી અમેરિકાનોની માફક સારું સુખ અને સાધારણ રીતે ધણી ઉંચી સ્થિતિ ભોગવે છે. વળી ઉદ્યોગી માણસને સત્યનો લાભ થાય છે; અર્થાત્ તેઓથી વગર અડચણે સત્ય બોલાય; કારણ કે ઉદ્યોગી માણસને કોઈની ઓશિયાળ કરવાની જરૂર નથી; તેથી કોઈને સારું લગાડવાને અને બે પૈસાની આશા રાખીને જૂઠું-સાચું બોલવું પડે નહીં. વળી ઉદ્યોગિને ઉદ્યોગ કરવો મળે છે, માટે તે નવરો બેસી રહેતો નથી, અને તેથી જૂઠા સાચા ગપાટા મારવાને તેને નવરાશ મળતી નથી, પોતે જાતે ખજા તો હોય નહીં, તેથી પોતાના ઉપરી વિગેરેની આગળ પોતાની ખંધાઈ છુપાવવાને પણ તેને

જૂઠું બોલવાની જરૂર પડતી નથી. વળી જૂઠા અને લખાડીની સંગત કરવાને પણ તેને ઉઘગમાં નવરાઈ મળતી નથી, અને તેથી તે જૂઠું બોલતાં દેખાદેખી પણ શીખે નહીં. જે માણસ પોતાના દોષો સુધારવાને પ્રયત્ન કરી શકે નહીં, તેવાજ માણસો પોતાના દોષને ઢાંકીને સંતાડવાને જૂઠું બોલે, પણ જે માણસ પોતાના દોષોને સુધારવાને કાળજી રાખી ઉઘમ કરે છે, તે માણસને જૂઠું બોલવાની જરૂર પડતી નથી. નિશાળોમાં જ્યારે પરીક્ષકો પરીક્ષા લેવા જાય છે, ત્યારે જે ઉઘમી વિદ્યાર્થીઓ હોય તેઓ પોતાની મહેનતથી જે લખ્યાહોય છે, તે આપેલા સ્વાત્તના ઉત્તરમાં લખે છે; પણ જેઓ નિરૂઘમી હોય છે, તેઓ તો કોઈ પોતાની પાસેના છોકરાઓના લખેલામાંથી જોઈજોઈને લખી પરીક્ષક પાસે લેઈ જાય છે. પરીક્ષક આથી કરીને ધણીવાર ઠગાય છે, અને તેને પરીક્ષામાં પસાર કરે છે. આવી રીતે પરાયા લખેલામાંથી લખીને, પોતે લખેલું છે, એમ બતાવી બીજા કોઈને ઠગવે, એના જેવી એક જૂઠાઈ નથી. હવે વિચાર કરો કે જો તે છોકરો જાતે મહેનત કરીને લખ્યો હોય, તો તે આવી જૂઠાઈના કંદમાંથી બની જાય. વળી બીજો પણ દાખલો જુઓ કે કોઈ દરજ્જાને ત્યાં આપણે કાંઈ કામ કરવાનું સોંપી આવ્યા. હવે જો પેલો ઉઘોગી હોય તો શાતોરાલ બેશીને આપણને તે ચીજ તૈયાર કરીને આપી દે. પણ જો તે આળસુ હોય, તો આપણે તેને ઘેર જઈએ, ત્યારે તેણે કામ તો કાંઈએ કર્યું ન હોય, તોપણ એમ કહે કે સાહેબ બધું તૈયાર થઈ રહ્યું છે; પણ તેને જરીક કસો ચઢાવાની બાકી રહી છે માટે તમે જરીક રહીને આવો, તો તે હું તૈયાર કરી આપીશ. પછી આપણે ફરીને તેને ઘેર જઈએ, ત્યારે તે પોતાના ઘરની અંદરના ભાગમાં બેશીને કામ કરતો હોય, તોએ તેની બેરી અથવા છોકરાં પાસે એમ કહેવ-શવે કે એતો બહાર ગયા છે, અને તમારું કામ ક્યાં મૂકી ગયા હશે તેની અમને ખબર નથી, અને આ પાસેના ગામમાં કાંઈ કામને સાઈ મયા છે, માટે તમે કાલે આવો તો સાઈ; તેમણે તમારું કામ તૈયાર કર્યું છે, તમે કાલે આવશો એટલે તે તમને તરત મૂક્યું હશે, ત્યાંથી શીધીને આપી દેશે. આવી રીતે એક ફેરી જૂઠું બોલાય અને તે જૂઠાને જૂઠું ન ઠરવા દેવાને બીજા અનેક જૂઠાં બોલવાં પડે, અને આથી

રીતે ઈશ્વરના ગુનેહગાર થવું પડે છે. એ બધું શાને લીધે ? ફક્ત નિર્ધમિપણને લીધે. માટે ઉદમ સત્યને ટેકા આપનાર છે, એ વાત સ્વતઃસિદ્ધ છે. વળી ચોરીનો દુર્ગુણ પણ નિર્ધમી માણસનેજ લાગે છે; અને ઉદમી માણસ પાસેથી તે દુર્ગુણ દૂર રહે છે. કારણ કે ઉદમી પુરૂષને પૈસા વિગેરે જોઈતી વસ્તુઓ ઉદમને પ્રતાપે મળી આવે છે. ઉદમવાળાને શું અસાધ્ય છે? તેને શી જરૂર પુરી ન પડે કે તે માણસ ચોરી કરે? તમે સર્વ ઠામે જોશો તો માલુમ પડશે કે જેઓ કાંઈ ઉદ્યોગ કરતા નથી, તેવા માણસોજ ચોર હુટારાનો ધંધો કરે છે; અને ઉદ્યોગનો રોટલો ખાવાની જોને ટેવ પડી છે તેને તો મઠ બાજરીનો રોટલો ઉદમથી મળે છે તો સંતોષ પામે છે; પણ કોઈ દિવસ ચોરી ઠગાઈ કરતા નથી. તમે જુઓ કે જે લોકો ચોરીનો ધંધો કરે છે, તેઓને પણ ઉદ્યોગે કોઈ વળગાડે છે, તો તેઓ તેવું કર્મ છોડી દે છે; અને તેમને ઉદમ એટલો તો પ્રિય થઈ પડે છે કે તેઓ પછી જો ઉદમમાં થોડી રાજી મળે તોપણ તેમાં રાજી રહે છે, અને ચોરીનો ધંધો કરવા જતા નથી. માટે ઉદમથી ચોરીનો દુર્ગુણ પણ દૂર રહે છે. આથી ઉદમે વળગે તે માણસને રાખનો અને ઇશ્વરનો કોપ ખમવો નથી પડતો. રાખ તો થોડી શિક્ષા કરે, પણ ઇશ્વરના જેવો સર્વ જગતનો રાખ એમ પર વસ્તુનું હરણ કરનારને કેમ સજા ન કરે? ઉદ્યોગી માણસને વળી કુસંગ થતો નથી કારણ કે તે પોતાનો ઉદ્યોગગિત્ર મૂકીને બીજા ગિત્રો કરવા જાય તેમ જનતું નથી. ઉદ્યોગને લીધે તેની પાસે જે માણસો આકર્ષાઈ આવે છે તેઓ શિવાય બીજા ગિત્ર તેને હતા નથી. ઉદમને અહનારા અને ઉદ્યોગથી આકર્ષાઈ આવનારા જે પુરૂષો હોય છે તેઓ ધણું કરીને સારાજ હોય છે. કારણ શું કે નહારા માણસને ઉદમ ગમતો નથી. કદાચને કોઈ ખરાબ માણસ તેની પાસે આવે, અને તેને ઉદ્યોગમાં લાગેલો જુએ, અને પોતાની નકામી વાત ઉપર ધ્યાન દેતો ન જુએ, એટલે તેની મેળે તેનો રસ્તો પકડે. ઉદ્યોગથી સત્સંગ થાય છે, એ પણ મોટો લાભ છે. ઉદ્યોગી માણસનું જે માણસોને કમ પડે છે, તે સમજા તેને ઘેર મહાન્ શ્રીમંતથી તે ગરીબ માણસ સુધી આવે છે; અને જેઓ ફક્ત કાર્યાર્થે આવેલા હોય અને સંજ્ઞા ના હોય તેઓ તો કામ થઈ રહે એટલે પોતાને ઠે-

કાણે જાય છે, અને સજ્જનો તેના ઉદ્યોગથી ધણા ખુશી થાય છે, અને ધીમે ધીમે તેની સાથે ઝાળખાણુ કરે છે, અને પછી મિત્રતા થાય છે; અને પછી હમેશાં સત્સંગમાં રહેવાથી તેનામાં દુર્ગુણનો પ્રવેશ થતો નથી; અને અંતે નિર્દોષ હોવાથી અને પોતાનો કાળ સારે રહેતો ગાળેલા હોવાથી તે આખા જગત્ના ન્યાયી ન્યાયાધીશ જગત્કતાની પૂર્ણ કૃપાને પાત્ર થાય છે.

વળી જે ઉદ્યોગતું વ્યસન કરે છે તેને બીજા કોઈ જાતીનાં વ્યસનો વળગીને નડતાં નથી. વ્યસન વ્યસની માણસની સોળતને લીધે થાય છે; અને ઉદ્યોગી માણસ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કોઈનો સંગ કરવાને નવરો હોતો નથી, માટે દેખાદેખીથી પણ તેને વ્યસનની ટેવ પડતી નથી. વળી વ્યસન કરવાની જરૂર જે માણસને નવરા બેશી રહેવાતું હોય છે, તેવાને પડે છે. કારણ કે માણસ નવરો બેશી રહે છે, ત્યારે તેને ગમતું નથી, અને તેથી જરૂર પોતાના જીવને આ-નંદમાં રાખવાને તેને આકુતી, માજમ, ગાંબે, ભાંગ, અને મદિરા વિગેરે લેવા પડે છે. આની સાથીતીમાં અમે અમારી નજરની દે-ખેત્રી વાત ઉદાહરણ તરીકે મૂકીએ છીએ. અમે જોયું છે કે ધ-ણા શ્રીગંત શેઠીઆઓને ગાદી ઉપર બેઠા બેઠા ખાવા પીવાતું મળે છે, અને તેથી માણસ જાતિના સ્વભાવ પ્રમાણે કાંઈ કામ વગર બે શી રહેવાથી તેમને સુવાણુ પડતી નથી. તેથી તે લોકો બિ-ચારા સોળની બેગા કરી ભાંગ, પાક વિગેરે અનેક તરેહના કેદી વ્યસનોમાં ચકચૂર થઈને તંદુરસ્તીમાં બિગાડ થાય તેવી ખરાબ ગ-મતો કરે છે. આગસ અથવા નિરઘગિપણાએ આપણા દેશના સર્વ રજપૂત ગરાશીઆને ખરાબ કર્યા છે. ધણાખરા ગરાશીઆ રજપુ-તને થોડો અથવા ધણો ગરાસ હોય છે, તેની ઉપજમાંથી તેઓ ગુજરાન ચલાવી ચોરે જઈને નકામા બેશી રહે છે, ગમ્પાં મારે છે અને કસુંબાના ખોખે ખોખા ઉડાવે છે. વળી બીજાઓને પણ એવી રીતે ખરાબ કરે છે. એ બધું શાથી? કાંઈ કમાવાની ફિકર ન હોવાથી; ઉદ્યમ ન કરવાથી. વળી ઉદ્યમ જેને પ્રિય છે, તેવો માણસ ઉંઘ વિગેરે પેદા કરીને ઉદ્યમમાં વિદ્ય નાખે, તેવી કેદી ચીજોતું વ્યસન કોઈ દિવસ કરે નહીં. હજી સુધીમાં આપણે તપાસ કરીને જોઈશું, તો કોઈ ધંધાસર ઉદ્યોગમાં લાગેલા માણસને વ્યસની બહુ મતે

મહીં જેઈએ. જેઓ પોતાના કામમાં ખરા દિલથી કામે લાગે છે તેઓને કડકા સોપારી પણ ખાવાની નવરાસ નથી મળતી તો એવાં માદાન વ્યસનો કરવાને ક્યાંથી જાય? વળી કોઈ તેને એમ સમજાવીને કાંઈ વ્યસન કરાવે કે ભાઈ તમને તેનાથી ધંધામાં થાક નહીં લાગે. તો પણ એક વખત તે વ્યસન કરે; પણ સર્વ કેદી ચીજો નિદ્રાજનક હોવાને કારણે તે તેને ઘેનમાં નાંખી મુકે એટલે તેનું કામ સધળું પડ્યું રહે તેથી તે બીજી ફેરી પેલો કહે તોએ એવું કામ કરે નહીં. આવીરોતે જે વ્યસનો માણસની બુદ્ધિને ફેરવી નાખેછે, અને માણસોને પોતાની તરફ આકર્ષેછે તેવાં વ્યસનોને પણ પોતાના ભક્ત તરફ નજર કરતાં જે અટકાવે છે; તેવા ઉદ્યમના શી મહત્તા વર્ણવી શકાય? પોતાનાં સંતાનને વ્યસની અને દુર્ગુણી ન થવા દેવાને પ્રયત્ન કરતાં માણસોને અમે ઉદ્યમથી ખરેખરા ઓસડનો પ્રથમથી પોતાના છોકરાંઓને પરિચય પાડવાને ભલામણ કરીએ છીએ. ઉદ્યમ, આધિ અને વ્યાધિ જન્મેને કાઢી નાખનાર તાત્કાલિક ઓસડ છે. અમે ધણ વ્યસનીઓ ઉદ્યોગને લાઘે વ્યસનથી મુક્ત થયા છે એ જોએલું છે.

વળી ઉદ્યોગ ગાંડા માણસને પણ ડાહ્યા બનાવી શકેછે, એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ; દ્યુનાટિક એસાયલમમાં ગાંડાં માણસોને નવરાં ન બેસારી રાખતાં તેમની પાસે યોગ્ય રીતે કામ કરાવવામાં આવેછે, અને એથી ઉદ્યોગમાં તેમનું ચિત્ત ધીરેધીરે લાગેછે, એટલે તેઓ ફરીને ઠોકાણે પડેછે. ઉદ્યમી માણસ જેટલાં કામ પ્રારંભેછે તે સર્વ કાર્યમાં તેને ફળ પ્રાપ્ત થાયછે:

શ્લોક:

યત્નેનકિંનસિદ્ધયેત સુતરાંસુધિયાપુનઃ ।

ટિપ્પણ:—વળી સારી અને ધણી બુદ્ધિવાળા માણસોના પ્રયત્નથી શું કામ સિદ્ધ ન થઈ શકે? ટીટોડીના પ્રયત્નથી પણ સમુદ્ર સરખો પણ વંશ થયાવગર રહેતો નથી.

વિલાયતમાં જે સૌથી મોટામાં મોટી દીવાદાંડી છે તે કેટલીકવાર પંડીગદ્ધ અને કેટલીકવાર ફરીને બાંધી. આવીરોતે ઉદ્યમ હમેશાં જરૂરી રાખ્યો તેથી આતે સમુદ્રના તોફાનની સામે સારી ટક્કર બીલી બીલી

ધણાં વર્ષમુધી ટકી શકે એવી એક ગજાનુત દીવાદાંડી બંધાઈ છે, વળી મુંગઈની પાસે ધારીપુરી અથવા એલીફન્ટાગેટમાં જે સુંદર પથ્થરની પ્રતિમાઓને પર્વતની અંદરથી કોતરી કાઢેલી છે તે કાંઈ વગર ઉઘમે કોતરાએલી હશે? એ સર્વ ઉઘમથીજ થએલી છે. વળી પર્વતોને તોડી તે ઠામે સારા સીધા રસ્તાઓ પણ ઉઘોગના પ્રતાપથી થએલા છે. ઇજીપ્તની અંદરની મોટામાંમોટી જે પિરામિડ છે તેપણુ માણસના ઉઘોગથીજ થએલી છે. આવાં આવાં બીજાં બધાં કામે પણ ઉઘોગથી થએલાં છે. મહોટામહોટા કોશો અને બીજાં મહામહોટાં પુસ્તકો કે જેનાં કદજ નોંધ હાલના વિક્રાનો હેઞક ખાઇ જાયછે તેવાં પણ માણસના નિરંતર ઉઘોગથી થએલાં છે. જે સેતુના ખંડો હાલ થોડાથોડા જણાય છેતેપણુ ત્રેતાયુગમાં ઉઘમવડેજ બંધાયેલા હોતો. આ ઉપરથી વિચારોકે ઉઘોગની શક્તિ કેવી છે જે કામ આપણે સ્વપ્નમાં પણ જનવું મુશ્કેલ ધારીએ તેવાં અનેક કામે ઉઘોગથી જાનેલાં છે. આ દુનિયામાં માણસ ઉઘોગની મદદથી જેજે ન કરે તેને એકાદું એવું સમજી કામની દુર્ઘટતા જોઈને હજકવું નહીં, પણ પૂર્ણ ધૈર્યથી તે કામ પારપડતા લગી ઉઘમ અંદરે એ ઉપરથી વાતો વિષે વિચાર કરતાં હસ્તાગલકની માફક જણાઇ આવશે. ઉઘમથી વ્યભિચારી-પણું પણ દુર રહે છે તે હવે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે:—મનનો સ્વભાવ અતિ ચંચળ છે, અને તે હમેશાં અનેક તરેહના તરંગ ઉઠાવ્યા વગર રહેવું નથી. જેવીરીતે સમુદ્રમાં પવનની એક લહેર આવે અથવા કાંઈ ચીજ તેની અંદરપડે તો તેમાં એક પછી એક અગણિત લહેરો ઉઠે છે, તેમ કોઈ ચીજ અથવા કોઈ બીજા ઉપર ધ્યાન જવાથી અનેક તરેહના વિચારો મનમાં ઉઠે છે. હવે દુનિયામાં જેજે વસ્તુઓ સારીછે તેતે સઘળી જાંડો વિચાર કરીએ છીએ અથવા કોઈ સારા માણસનો સંગ થવાથી સાંભળીએ છીએ ત્યારે નજરે આવે છે; પણ જે નકારી ચીજો છે તે આ દુનિયામાં કાંઈપણુ વિચાર કર્યાવગર તથા કાંઈપણુ વધારે શ્રમ વિના નજરે આવે છે. વળી દુનિયામાં સજ્જન થોડા હોયછે પણ દુર્જન ધણા મળી આવેછે, માટે દુર્જન ધણા અને નિર્દોષી હોયછે, તેથી તેમનો સંગ મનુષ્યને સજ્જનના સંગ કરતાં વહેલો અને સહેલાઈથી મળી આવેછે. હવે ઉપર કહ્યાપ્રમાણે મનને

સ્વભાવ અંચળ હોવાથી નિરુદ્ધોગને લીધે આગળ કહીગયા તે પ્રમાદે
 છે દુર્જનનો સંગ થાય છે, કારણકે મનને કાંઈપણ કાગવગર ગમ-
 તું નથી. આવા ખરાબ સંગથી માણસનું મન ખરાબ થાય અને
 વ્યભીચારની વાતોને તો દુર્જનની પાસે ભંડાર હોય છે, અને
 તેમાં ખરાબ કર્મો કરવાને માટે તેઓ નવરા હોવાથી અનેક યુક્તિઓ
 અને સાધન શોધી કઢાડે છે, અને સંગ તેવો રંગ, તેમ બીજા કોઈ
 નવરાને પણ ખરાબ કરેછે; વળી કોઈ શ્રીમંત નવરા એવા દુર્જનોને
 મળે તો પછી તેને તેઓ આપ્રમાણે શીખવે છે. પેલો શ્રીમંત હો-
 વાથી પૈસેટકે સુખી હોય છે; કાંઈ કામ નહોત્ય તેથી તે બેસી રહેછે,
 અને કાંઈ મનને બેઠે બેઠે એ નથી પડતું ત્યારે પેલો દુર્જનોને
 કહેશેકે ચાર કાંઈ ગમત શોધી કાઢો તો જરા આનંદ થાય; આમને-
 આમ કાંઈ સુખ પડતી નથી. ત્યારે પેલા નાદાન પુરૂષો તો એમ કહે
 કે ભાઈ આપણે હાલ ઘરમાં તો કાંઈ કામ છે નહીં માટે ચાલોતો ખરા
 આપણે ફજાણી ફજાણી નાચિકા અથવા ગણિકાને ત્યાં જઈએ; તમે
 એનાવિષે સાંભળ્યું તો હશે; એનું ગાયન તો આપણા આખા ઘરમાં
 વળણાય છે. તેનું ગાયન તમે સાંભળવા તો ચાલો પછી તમે જુઓ કે
 તમારા મનને આનંદ થાય છે કે નહીં. ઘરમાં બેઠેબેઠે શેઠસાહેબ કોઈને
 ગમે? આપના જેવા શ્રીમંતસરદારને રીઝવવા એકાદ ગવૈયો અને
 નાચિકા ના હોય તો પછી પૈસો શું જોડવા પાથરવાના કાગમાં આવે?
 આપણે નવરા બેસી રહીએ છીએ માટે તેનું ગાયન સાંભળવા
 ફક્ત જઈએ તેમાં કાંઈ હરકત છે? આવીરીતે સમગ્રવી પેલા નિરુદ્ધની
 શેઠીઆને કુમારે ચઢાવવાને ફાસલાવી પ્રથમ “ગાયન સાંભળવા આપણે
 જઈએ તેમાં કાંઈ હરકત છે” આવીરીતે સમગ્રવી પ્રથમ ગાયન સં-
 ભળાવવાને સારૂ તેડી જાય છે. પછી પેલાને ત્યાં જાય છે એટલે ગાયન
 વિગેરે થાય છે, અને થોડે દિવસે હાલની નાચિકાઓની માફક પેલી
 પણ પેલા નવરા ગમેતાને પૈસાનું લાક્ષ્ણ્યને લક્ષ્યાવે છે, અને કુ-
 પથી દોરે છે અને આવીરીતે એક દેરી વ્યભીચાર કર્યો એટલેતો વ્ય-
 ભીચાર જેવી નીચીચીજ પેલાને ઘરઆંત્રા જેવી ચર્ષ પડે છે, અને
 સર્વેશ્વરનો ગુનેહગાર થાય છે. વળી તમે ગરીબ ઉદ્યોગી માણસોની
 સંખ્યાના અને તાલેવંત માણસની સંખ્યાના પ્રમાણમાં તપાસ કરીને

જેશોતો તમને તરત માલગ પડશે, કે ગરીબ કરતાં શ્રીમંતો વધારે વ્યભિચારી હોયછે, પણ તવંગરનો વ્યભિચાર વધારે જાહેર થતો નથી તેનું એ કારણકે “ તવંગરનો મંદવાડ અને ગરીબનું છીનાળું ” એ બંને સરખાંછે. અર્થાત્ તવંગરનો વ્યભિચાર થોડો અને ગરીબોનો વધારે ઉધાડો પડેછે. મહોટામહોટા શ્રીમંતની સ્ત્રીઓને ઓઝ-લમાં રાખેછે, પણ ત્યાં તેમને કાંઈ કામ કરવાનું હોતું નથી, અને નવરાં બેશી રહેવાનું હોયછે, તેથી કુનીતિને રસ્તે ચઢવાને હરેક હરેક ઉપાયો શોધીને યોજેછે; અને વ્યભિચાર કરીને શિયળ ભંગ કરેછે. પણ ઉદ્યોગી તો પોતાના ઉદ્યોગમાંથી નવરોજ શાનો પડે કે એવાં કાર્યોમાં શું થાય? માટે ઉદ્યોગને સેવવાથી તો અતિ સુંદર ઉપદેશ મળેછે. ઉદ્યોગથી માણસ મખીચુસ થતો નથી, તે નિચેના કારણોથી સિદ્ધ થાયછે; માણસને હમેશાં ખન પ્રિય હોયછે, એવો તેનો સ્વભાવજ છે. પણ કેટલાક માણસને તો પૈસો એટલો પ્રિય થઈપડે છે કે પોતાનાં બૈરાંછોકરાંનો અને પોતાનો પણ જીવ જતો હોય તોપણ તેપાઈ ખરચે નહીં, અને “ ચમડી તૂટે પણ દમડી ન છૂટે ” એ કહેવત પ્રગણે વર્તેછે. આનું શું કારણ હશે તેનો વિચાર કરી જુઓ. વિચાર કરતાં એજ માલમ પડશે કે એને કમાતાં નથી આવડતું, અને ઉદ્યોગ કરવાનું ગમતું નથી, અમો આગળ ધણીવાર કહીગયા છીએ કે ઉદ્યોગની આગળ લક્ષ્મી તો દાસીની માફક હાજર રહેછે, તેથી ઉદ્યોગી માણસ કોઈપણ દિવસ લક્ષ્મીને બીજા આગસુ માણસોની માફક અતિ દુર્લભ ગણતો નથી, પણ પોતાના ઉદ્યોગના પ્રતાપથી અતિ સુલભ ગણેછે; માટે જ્યારે પોતાને અથવા પોતાનાં બૈરાંછોકરાંને માટે કાંઈ અમલ્યત્તું ખરચ કરવાની જરૂર પડેછે, ત્યારે મોકળું મન રાખીને તે ખરચ કરીવગર રહેતો નથી; કારણકે તે સમજેછેકે જોધન આપણે ઉદ્યોગથી જેના ભોગને માટે ઉપાર્જન કરેલું છે તેના ઉપયોગમાં જ્યારે કાંઈ નહીં આવે તોપણી તે શાઉપયોગમાં આવવાનું છે? અને પૈસોતો આપણે ઉદ્યોગ કરીશું તો આપણું ઘર પૂછતો પૂછતો ચાલ્યો આવશે. આપણે સર્વ ઠામે જે લોકોને મખીચુસ જોઈએ છીએ તેમાંના ધણાખરા એવા હોયછે કે જોગને કોઈ સારો લાગ મળવાથી પૈસો પ્રાપ્ત થએલો હોય, પણ જેઓને કામ કરવાથી નથી મળેલો;

અથવા તો જેમને રળવાની આય હોતી નથી: અને મખીચુસ મા-
ણુસ હમેશાં આખા કુટુંબને અળખામણે આગ થઈ પડેછે, અને
ઉઘોગી પુરૂષ ઉપર કલ્યાપ્રમાણે મખીચુસ ન હોવાથી કુટુંબના સર્વ
જનોને પ્રિય થઈ પડેછે. વળી ઉઘોગી માણુસની ઉદારતા નિમેષે, અ-
ને નિરૂઘોગી માણુસનો ઉદારતાનો ગુણ પણ સારો છતાં શોભતો
નેથી; કારણકે ઉઘોગી માણુસનું ધન કુવાના પાણી જેવુંછે; તેજેમ
જેમ ખરચાતું જાયછે તેમ તેમ ઉઘોગના પ્રતાપથી પાણું ભરાતું
જાયછે. આથી ઉઘોગી માણુસ પોતાની ઉદારતાથી જેકાંઈ કાગમાં ધન
ખરચેછે તેટલું ધન ઉઘોગથી ફરીને ઉપાર્જન કરી શકેછે તેથી તેનું
કાગ હમેશાં નબ્યું જાયછે. અને નિરૂઘોગી તવંગર પુરૂષનું ધન ટાંકાના
પાણી જેવુંછે, તેથી તેમાંથી જેગજેમ વપરાતું જાયછે તેગતેમ વ-
ધારે ખાડો પડતો જાયછે. કારણકે તેનો માત્રીક નિરૂઘગી છે; માટે
નિરૂઘીની ઉદારતા અતે નભતી નથી, અને તે બીજા માગે છે.

વળી ખુશાગત કરવાનો અને કરાવવાનો દુર્ગુણ ઉઘગી મા-
ણુસને વળગતો નથી. કારણ કે કોઈ પણ માણુસ આશા વિગરકોઈ
પણ માણુસની ખુશામત કરતો નથી; અને ઉઘગી પોતાના કાગમાં ગચ્ચો
રહે છે તેથી પોતાની કોઈ ખુશાગત કરે તો તે ઉપર પોતે મન દેતો
નથી. વળી ઉઘોગી કોઈનો ઓશીઆજો રહેતો નથી અને હાજીહા
પણ કોઈની કરતો નથી. એ કોઈની પણ શરમ રાખીને અન્યાયથી
વર્તે નહીં, કારણ કે જેને રળવાની શક્તિ ન હોય તેવા માણુસોજ
પારકો તાબો સહીને હાજી હાજી કરીને દહાડાની રાત અને રાતનો
દાહાડો કહે છે. પણ ઉઘોગીને તો સર્વ ગળે છે માટે તે કોઈની ઓ-
શીઆજ કરતો નથી. તે કોઈનો ઓશીઆજો ન હોવાથી કોઈની
પાસેથી કાંઈ પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પણ કાંઈ અન્યાય કરે નહીં. તથા
ઉઘોગી માણુસનો દરજ્જો હમેશાં સચવાય છે, તે પણ એની મેળે
સિદ્ધ થાય છે:—કોઈ પણ ગુમાસ્તો શેઠને ત્યાં રહેતો હોય, અને જો
પોતાના દુકાનના કાગમાં વળગ્યો રહેતો હોય, તો તેને શેઠ અથવા
શેઠાણી કોઈ પણ ધરના ચાકરના જેવું કાગ કરવાને ખતાવે નહીં.
કારણ કે તેઓ મનમાં સમજે છે કે તે માણુસ ઉઘોગી છે માટે
તેના દરજ્જાથી હેઠળનું કામ કોઈ દિવસ નહીં કરે, કારણ કે જે

માણસ પોતાના કામમાં સામિત છે તે કાંઈ તેણે કામ કરે નહીં; અને જો નોકરી છોડીને જશે તો તે ઉદ્યોગી છે તેથી તેને જી-
 ન્ને કોઈ રાખશે તો પછી તેણે ઉદ્યોગી માણસ ગણવો મુશ્કેલ પ-
 ડશે. આને લીધે ઉદ્યોગી માણસનો દરજ્જો તેના ઉપરીઓ પણ સા-
 ચ્ચ છે. ઉદ્યોગી માણસને જેમ સર્વ દેશ અનુકૂળ આવે છે તેમ તેને
 સધળો કાળ પણ અનુકૂળ આવે છે. જુઓ કે જો ઉદ્યોગી માણસ
 ઉદ્યમ કરવાને ધારે તો તેને શિયાળો ઉનાળો કે ચોમાસું કાંઈ બાધ
 કરી શકે નહીં. ઉદ્યોગથી ખેડૂત તે ત્રણે ઋતુમાં પાક ઉતારે છે તે આ-
 પણું નજરે જોઈએ છીએ. પણ જે ખેડૂત ગિરિધાંગી હાંચ છે એટલે જેને
 ઉદ્યમ ઉપર ઘણું હોંસ નથી હોતાં, તેના કૃત્ત ચોમાસામાં જે ઉગે
 છે તેટલુંજ ઉપજતી જોઈ રહે છે, માટે તેવાને પેલાના જેટલો ફા-
 યદો પણ નથી થતો. કોઈ કોઈ વાર રાજ્યનો ફેર ફાર થઈ જાય
 છે, ને વખતે તવંગરો લુટાઈ જાય છે, અને માણસની હાલતમાં
 અનેક તરેહના ફેરફાર થઈ જાય છે, પણ જે ઉદ્યોગી માણસ હો-
 ય તે જીવન રાજના વખતમાં પણ પોતાની પહેલાની જેવી સારી
 સ્થિતિ જનાવી શકે. તદન અંધાધુધીના વખતમાં પણ માણસોએ
 પોતાના ઉદ્યોગથી ઘણું સારી રીતે પોતાનું રક્ષણ કર્યું છે, અને શુ-
 જરાન ચલાવ્યું છે. મુસલમાન લોકોનું જે વખતે રાજ્ય હતું તે વ-
 ખતે પણ જે હિંદુ કારીગરો ઘણાજ ઉદ્યોગી હતા તે વખતે વખતે
 બાદશાહોનું માન મેળવતા હતા, અને બાદશાહો તેમને કામે લગા-
 ડતા હતા એ અમે ઘણી વાર વૃદ્ધ પુરખોને મુખેથી સાંભળ્યું છે.
 મુસલમાની જેવા ઉડલંગ અમલમાં પણ ઉદ્યમને લીધે હિંદુઓને
 માન કોઈ કોઈ વાર મળતું તે ઉપરથી ઉદ્યમની શક્તિનું અનુમાન
 સહજ થઈ શકે છે, અને એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉદ્યમ તો ગમે
 તેવા વખતમાં પણ લાભકારક છે. ઉદ્યમના સાધનો જો સગવડ લ-
 રેલાં ન હોય તો પણ ઉદ્યમને પ્રતાપે સગવડવાળાં થાય છે; તે આ-
 પણું જુઓ કે કોઈ માણસ પાસે ખુટ્ટીપાળી હોય અને એકની પાસે સારી
 ધારવાળી હોય તો પણ, ખુટ્ટીપાળી વાળો ઉદ્યમી જેટલું કામ કરશે
 તેટલું કામ સારી પાળી વાળો આળસુ નહીં કરી શકે. માટે ઉદ્યોગ
 કરવો એટલે જે પ્રતિકુળ હશે તે પણ અનુકૂળ થઈ જાય. આ ઉ-

પરથી જે માણસ ઉદ્યમી નથી હતા તેજ લોકો સધનો નિશ્ચે રોદણ રહે. કારણ કે “અકર્મી નિશાળીયાને વતરણું ઘણું.” એ કહેવત સાચે સાચું છે; જે છોકરાંને નાંખણવું હોય તે વારંવાર તેજ વાંધે કહાડે કે મારે તો કલમ સારી નથી, ખડીઓ સારો નથી, પુસ્તક સારાં નથી અને પાઠી પણ સારી નથી, આથી કાંઈ લાભ થય નહીં. પણ જો ઉદ્યમ કરે તો સાધન સારાં ન હોય તે છતાં પણ પોતાના કામમાં ફતેહ પામે. પોતાના ઉદ્યમથી કરેલું કામ વધારે ટકાકે થાય છે, અને પૈસા ખર્ચી બીજા પાસે કરાવેલું કામ તેટલું ટકાકે અને સારૂ થતું નથી. કહેવત છે કે “પારકું સુવારું અને પોતાનું બગાડયું બે સરખાં છે.” આ કહેવતમાં ઘણો ઉંડો વિચાર અસલના અનુભવી માણસોએ સમાવેલો છે. આને માટે આપણે પોતાનોજ અનુભવ પ્રમાણ તરીકે લેવો જોઈએ. અમાં આપણે એક સૈન્યી સાધારણ દાખલો જે આપણા વ્યવહારમાં બને છે તે લેવો, જ્યારે આપણે ઘર વિગેરેમાં હાવરાવિયે છીએ ત્યાર પહેલાં છોકાટી નમ્રતા તેને માટે થાપીએ વડે યુગ થાપીએ છીએ, અથવા મનુરો પાસે થપાવીએ છીએ; જ્યારે આપણે મનુરો પાસે થપાવીએ છીએ ત્યારે ભાગ્યેજ છોકાટયા વગર રહે છે, અને જ્યારે આપણે થાપીએ છીએ ત્યારે ભાગ્યેજ ફાટે છે. હવે આ ઉપરથી વિચાર કરીએ કે આપણે માટે આપણા જેટલી કાળજી બીજાને રહેતી નથી. માટે જે જે ચીજનો આપણને ઉપયોગ હોય તે તે ચીજને મેળવવા અથવા સુધારવાને આપણે પડે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ, એમ સમજીએ ઉદ્યોગ કરીએ તો, તે ઉદ્યોગ વધારે લાભકારક થઈ પડે એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આપણે કામને બગાડ્યા જેવું કરીએ તે પણ પારકો માણસ ઘણી કાળજી રાખી સુધારે તેટલું સારૂ થાય છે. વળી બુદ્ધિ પણ ઉદ્યોગને પ્રતાપે ફળદાયક થાય છે, માટે બુદ્ધિમાં પણ ઉદ્યોગ વગર ફળ આપવાની શક્તિ નથી. વળી બીજો કોઈ એમ શકે ઉઠાવે કે બુદ્ધિ વગર ઉદ્યોગ ફળદાયક ન થાય. તો અમે એ વાત કબુલ કરીએ છીએ, પણ ઉદ્યોગ જેટલી બુદ્ધિની શક્તિ નથી. તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે; આ જગતમાં આપણે સર્વે નજરે દેખીએ છીએ કે ઘણા ગાંડા ઘેસા બુદ્ધિ વગરના માણસો

કોઇ જતાવે તે પ્રમાણે મહેનત કરીને ઉદ્યોગથી પૈટ ભરે છે, અને નિ-
શ્ચિંત દિવસો નિર્ગમે છે. પણ ધણા યુદ્ધિમાન પુરૂષો ઉદ્યોગ નથી ક-
રતા તો લાભ તો શો મળે પણ ઉત્પટ્ટા અન્ન વિના ભૂખે મરી જાય
છે; માટે ઉદ્યોગ યુદ્ધિ કરતાં જરીક વધારે જાગવત્તર લાગે છે. ઉદ્યોગ
કરવાની ટેવ હોય તો સારી સલાહ તો કોઇ આપનાર મળે, પણ ઉહા-
પણુનો ભંડાર હોય, પણ જો ઉદ્યમ કરતાં તાવ ચઢતો હોય તો તે-
ના સાટાનાં કોઇ હાડકાં તોડવાને આવે નહીં. વળી આપણે ફરીને
ઝોછી યુદ્ધિવાળા ઉદ્યોગીનો અને વધારે યુદ્ધિવાળા નિરૂદ્યોગીનો
મુકામનો આ દુનિયામાં ઘણે ઠેકાણે દેખીએ છીએ; તેમાં ઉદ્યોગી
પરિણામે સુખી થાય છે. વિદ્યાભ્યાસની અંદર નિશાળમાં આપણે
જોઇએ છીએ તો કેટલાક નિશાળીઆ ધણા તીવ્ર યુદ્ધિના હોય છે,
અને કેટલાકની યુદ્ધિ સાધારણ હોય છે. તેમાં પરીક્ષામાં આપણે ધણા
સાધારણ યુદ્ધિવાળાને પાસ થએલા જોઇએ છીએ. આનો આપણે
વિચાર કરીશું તો એમ માલુમ પડશે કે પેલા અંચત્ર યુદ્ધિવાળા હોક-
રાઓ પોતાની યુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખીને ઉદ્યમ જરોજર કરતા નથી. પણ
પેલા સાધારણ યુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની યુદ્ધિ સાધારણ હો-
વાથી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જોશી રહેતા નથી, અને અભ્યાસ
કરવામાં ઘણો શ્રમ લે છે તેથી તેઓ પરીક્ષામાં સહેલાઇથી પાસ થઇ
જાય છે. આ ઉદાહરણ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું, કે માણસે પોતાની
યુદ્ધિ વડે લાભ મેળવવો હોય તો ઉદ્યમ કરવો જોઇએ. યુદ્ધિને અ-
ડગ અને અનુભવ વાળી કરવાને પણ ઉદ્યમ કરવાની જરૂર છે. અનેક
તરેહના વિચારો કે જે આગળ થઈ ગયેલા યુદ્ધિમાન પુરૂષોએ લખેલા
છે તે વાંચવા જોઇએ અથવા સાંભળવા જોઇએ, તેના ઉપર આતિ-
શ્રમ લેઇને વિવેચન કરવું જોઇએ, અને તે વિચારોને વ્યવહારમાં અ-
જમાવી જોવા જોઇએ; એટલાં વાનાં ઉદ્યોગથી યુદ્ધિને દૃઢ અને
અનુભવયુક્ત કરવા માટે કરવાં જોઇએ, અને એટલાં વાનાં કરવા-
માં કાંઇ એછા ઉદ્યોગ જોઇએ નહીં. આગળ જેટલા તત્ત્વવેત્તા થયા
એટલામાંનો કોઇ પણ માણસ ધીરજ રાખીને આતિમહાન્ ઉદ્યોગ
વગર તત્ત્વજ્ઞાની થયો નથી. ઝાડ ઉપરથી તૂટીને ફળ ભૂમિ ઉપર પડ્યું તે
પાત ઉપર પણ સરઆઇઝાકન્યુટન નામના પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તાએ

મનની પાસે થોડો ઉદ્યોગ કરાવ્યો નથી. વળી ધૃશ્વરદત્ત યુદ્ધિ મા-
ણસમાં સાધારણ હોય છે. પણ તેને ઉદ્યોગ કરાવ્યા વગર ઉત્તરી ચીજ
મળાઈ નય છે. આપણા શરીરને વૃદ્ધિ પમાડવા માટે આપણને જો-
ડ્યો ઉદ્યોગ તનથી કરવો પડે છે, તેટલોજ ઉદ્યોગ યુદ્ધિને પુષ્ટ કર-
વાને યુદ્ધિ પાસે કરાવવો જોઈએ. ધણા સાધારણ યુદ્ધિવાળા માણસો
પણ હમેશ યુદ્ધિને ફસરત આપવાથી મહા યુદ્ધિમાન પુરુષો થઇ
ગયા છે, કારણે અતિઅભ્યાસથી કાંઈ સિદ્ધ ન થાય એમ નથી. કારણકે-

શ્લોક.

અભ્યાસેનનયત્સિધ્યેત્ તાદૃશ્રેયોઽસ્તિકિંભુવિ ।

તસ્માદર્થિભિર્ભૂયોઽભ્યાસેવાવલંબ્યતામ્ ॥ ૧ ॥

ગીતિ.

અર્થ: અભ્યાસથી મળે નહિ એવું શ્રેયઃક્રિયું ભુગીમાં છે,

તેથી અર્થી માણસ જરૂર અભ્યાસનોજ આશ્રયલે. ૨

વળી યુદ્ધિનો કુત કાંઈ નવી ચીજ ઉદ્ભાવી કાઢે. પણ તેની
ચોજના ઉદ્યોગ વગર પાર પડી શકે નહીં તેનો યુદ્ધિ વાત છે. વિ-
જળીના તારનો શોધ પહેલ વહેલો યુદ્ધિવડે શોધી કાઢવામાં આ-
વ્યો; પણ તે શોધને ઉપયોગમાં લાવીને તેનું કૃત મેળવવાને કાંઈ
થોડો ઉદ્યોગ કરવો પડ્યો નથી. તે શિવાય અગ્નિરથનો પણ શોધ યુ-
દ્ધિથી વિચાર કરતાં થએલો માણુગ પડે છે, પણ એસવાના ડગા-
એ યનાવવામાં, મહા ભારે અને મજાપુત પૈડાં યનાવવામાં, સિલે-
પાટ નાખીને લોઢાના રસ્તા બાંધવામાં કાંઈ ઓછા ઉદ્યગ અને ખં-
તીપણાની જરૂર પડી નથી, માણસની યુદ્ધિથી શિવવાના સાંચા ક-
શવામાં આવ્યા; પણ તે કાંઈ પગ લસાવ્યા વગર શીવી શકે નહીં.
તે શિવાય અનેક તરેહના યંત્રોની ચોજના યુદ્ધિવડે કરાય છે; પણ
તેનો લાભ ઉદ્યોગ વગર લેવાયો નથી, લેવાતો નથી. અને કોઈ દિવસ
લેવાય નહીં. વળી કોઈ ગમે તેવો વિદ્વાન્ યુદ્ધિમાન્ હોય અને તેના-
માં સારાં લખાણ કરવાની શક્તિ હોય પણ તે જો હાથે કલમ પ-
કડી ઉધું જોઈને કામ ન કરે તો કોઈ દિવસ એક અક્ષર પણ લખી

શકે નહીં. માટે ઉદ્યમ વગર ખુદ્ધિ કાંઈ પણ કરી શકે એવી આ-
 સી રાખવી તે શેખશલ્કીના વિચાર કરવા જેવું છે; ઉદ્યોગ એ ખુ-
 દ્ધિના ટાંટીઆ છે. માણસ જેમ ટાંટીઆ વગર કાંઈ પણ ચાલી શકે
 નહીં, તેમ ખુદ્ધિ પણ ઉદ્યમ વગર બેઠી બેઠી જગાસાં પાય. આ
 ઉપરથી અમારું કહેવું એમ નથી કે ખુદ્ધિ તદ્દન નકારાત્મક છે; ખુદ્ધિ હોય
 તો ઉદ્યોગ સહેલાઈથી અને વધારે લાભકારક રીતે કરાય અને ખુદ્ધિ
 વગર જલ્દી લાભ થતો નથી, પણ કાંઈ મહેનતનું ક્ષણ તદ્દન જતું રહે-
 તું નથી; પણ ઉદ્યોગ વગરનો ખુદ્ધિયો કાંઈ કરી શકાય નહીં અને
 કાંઈ પણ લાભ ન મળે. અમે આગળ કહી ગયા છીએ કે વિદ્યા-
 ની ઉત્પત્તિ કરવામાં ઉદ્યોગ જેમજેમ છે અને તે વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા
 પછી તેના વડે લાભ મેળવવાને પણ ઉદ્યોગ જરૂરનો છે. વિદ્યા વડે
 લાભ મેળવવાનાં સાધનો નિચે પ્રમાણે છે. ૧ કોષ્ટને ભણાવવું. ૨
 તેને આધારે બીજો કોષ્ટ ધંધો કરવો. હવે એમ કરવામાં પણ
 ઉદ્યોગ વગર ચાલે નહીં. દાખલા માટે આપણે ધારે કે કોષ્ટ મા-
 ણસ વિદ્યા ભણ્યો હોય અને તેને કોષ્ટ નિશાળમાં શિક્ષકની નોકરી મળે;
 હવે તે કહે કે વિદ્યા ભણવામાં મેં સારો ઉદ્યોગ કરેલો છે, અને સર્વ
 કોષ્ટો એમ કહે છે કે “સ્વદેશે પૂજયતે રાજાવિદ્વાન સર્વત્ર પૂજયતે”
 માટે હવે હું તો કાંઈ ઉદ્યમ નહીં કરું, એમ કહીને જે તે ખેતી રહે
 અને સારી મહેનત લેઈને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે નહીં તો તેની કેવી
 દશા થાય તે વિચારો. હવે પરીક્ષક પરીક્ષા લેવા આવે તે વખતે
 તેના વર્ગના નિશાળીઆને કાંઈ ન આવડે એટલે તેનો દંડ થય અ-
 થવા તો પગાર ઘટે અને તેમ છતાં પણ જે તે પોતાના પ્રથમના
 વિચારને વળગીને ખેતી રહે તો નોકરી ખુદ્ધિ અને અંતે લીજ ગાગે,
 અને જે તે કામ કરે તો તે વિદ્વાન હોવાથી સર્વ કામે માન પામે
 પણ ભણીને ખુણામાં ખેતી રહે તો કાંઈ પણ લાભ થાય નહીં.

માણસનું ૩૫ પણ ઉદ્યોગ વગર કાંઈ કામનું નથી. માણસનું
 ૩૫ સાઈ હોય છે અને તેથી દ્વાયદા થાય છે, તે પણ ઉદ્યોગને લીધે
 દ્વાયદા છે; માટે તે ૩૫ના નથી પણ ઉદ્યોગના છે. વિચારો આપણે કોઈ
 પણ માણસને કોઈ કામ સોંપવું હોય તો ઉદ્યોગીને સોંપીશું કે કોઈ
 ૩૫વાન માણસને સોંપીશું? હમેશાં ઉદ્યોગીને જ સોંપીશું. વળી કોઈ

માણસને પરણવું હોયતો પ્રથમ રૂપ વિગેરેનો તપાસ લોક કરેછે પણ તે વાત કાંઈ વધારે લાભકારક નથી. એમ કરવાથી ગેર ફાયદા અમારી નજરે થયેલા જોયેલાછે, કોઈ કોઈ વાર તો રૂપવાન બેરીઓ કેટલાક લાવેલા અને તેઓને પાછળથી અડધું કાચું ને અડધું પાકું એવું ખાવું પડેલું કારણકે તેમની બેરીઓ ફક્ત જોવાની બેરીઓ થઈ પડેછે અને અંતે પોતાને હાથે ઘરકામ એવું કરવું પડેછે કે તેથી ન પરણ્યા હોયતોએ સારું. વળી ઘોડો આપણે લેઈએ છીએ તેને પણ પ્રથમ દોડાવીને લેઈએ છીએ કાંઈ એકલો દેખાવડો હોય તેને લેતા નથી. માટે માણસનું ખર્ચરૂપ તે પણ ઉદ્યોગજ છે. ઇંગ્લેન્ડમાં એક એવી કહેવત છે કે “ Need is the mother of invention. ” તેઉપરથી પણ ઉદ્યોગની લાભકારકતા સિદ્ધ થાયછે; તે કહેવતનો અર્થ એવો છે કે જરૂર નવા શોધની મા (મૂળ) છે; આ અર્થ ઉપર વિચાર કરશોતો માલમ પડેશે કે જરૂર ઉત્પન્ન થાયછે એટલે માણસ જરૂર પૂરી પાડવાને માટે કાંઈ, પ્રયત્ન એટલે ઉદ્યમ કરેછે અને ઉદ્યમ કરતાં કરતાં કોઈ શોધ થઈ જાયછે. એ ઉપરથી માણસે એમ ન સમજવું કે જરૂરથીજ શોધ થાયછે. માટે જરૂર પડેતો ઉદ્યોગ કરવો અને તેમ કરતાં શોધ થાયતો થાય નહીં, તો હરકોઈરીતે આપણી જરૂર ઉદ્યોગ પુરી પાડી શકે. વળી તે શોધ થયા પછી પણ ઘોડો અથવા ઘણો ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ, નહીંતો શોધ કાંઈ લાભ કરી શકે નહીં. કારણ કે સંચાથી વણવાનો શોધ હાલ થયોછે. પણ તે સંચાને ગોઠવવામાં તથા તેની અંદર તેલ ઉત્તરવામાં, લાકડાં વિગેરે નાખીને અગ્નિ સળગાવવામાં અને તે શિવાય અનેક કામમાં અનેક માણસોને ઉદ્યોગી જોઈએ છીએ તો થોડા વખતમાં ઘણું કામ થઈ શકેછે; પણ શોધ થયા પછી આવીરીતે કાંઈ ઉદ્યોગ ન કરવામાં આવે તો પછી કાંઈ કામ થઈ શકે નહીં, માટે ખર્ચજોતાં આદિ મધ્ય અને અંતે ઉદ્યોગજ ફળદાતા છે. એક સંચાની મદદ વડે પચાસ મણ બોજો એક માણસ ઊંચો કરી શકે એમ હોય પણ માણસ જો તેને ચલાવવાનો ઉદ્યમ ન કરેતો એક માણસ પોતાની એકલી મદ્દનતથી જેટલો બોજો ઉચકી શકે તેટલો બોજો પણ ઉચકી શકાય નહીં. ઉદ્યોગના જેવી એકે કસરતશાળા

નથી. માણસ પોતાની તંદુરસ્તી સારી રાખવાને કોઈ કસરતશાળી-
માં જાય તો તેની તંદુરસ્તી સારી રહે પણ તેના ઉપર ખોરાક
ખાવાનું તે કસરત કરવાથી ન મળે, પણ તેને માટે ખીજું કંઈ કામ
કરવું પડે. પણ જો શરીરનો ઉદ્યોગ કંઈ કરેતો પ્રથમતો તેના શ-
રીરની તંદુરસ્તી સારી રહે અને તેજ વખતે પૈસાની પણ પ્રાપ્તિ થાય
માટે ઉદ્યોગ જનને કામના છે. રમાઇલ્સ સાહેબ પોતાના “સેલ્ફહેલ્પ”
નામના પુસ્તકમાં ઉદ્યોગ વિષે લખે છે કે “By labour the earth
has been subdued and man redeemed from barbarism;
nor has a single step in civilization been made without
it.”=મહેનતથી પૃથ્વી તાબે કરવામાં આવી છે અને માણસો જંગલી
અવસ્થામાંથી છોડવામાં આવ્યાં છે; અને સુધારાની અંદર એક પણ
પગલું ઉદ્યમ વગર ભરાયું નથી. જુઓ કે જે જે સુધારાના આગે-
વાન થયા છે તેઓને સુધારો ફેલાવવામાં થોડો ચલા કરવો પડ્યો નથી,
અને થોડું ધૈર્ય અને ખંતી પણ રાખવું પડ્યું નથી; ગાર્ડિન લ્યુથર
મામનો યુરોપખંડમાં મહોટામાં મહોટો સુધારો કરનાર થયો છે
તેનો પોતાના સુધરેલા મનોને પ્રસારવામાં પરિશ્રમ છતિદાસ ઉપરથી
જાણાઇ આવે છે. ત્યારબાદ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં લોકોની કેવી હાલત
હશે તે હરેક માણસને વિચાર કરતાં માત્રમ પડી આવશે. એવી હા-
લતમાં પણ માણસોને કંઈ ઉદ્યમ કરવાની જરૂર પડી હશે અને એમ
કરતાં કરતાં જેમ વધારે ઉદ્યમે તેઓ ચઢ્યા, તેમ તેમ તેમની હા-
લતમાં સુધારો થયો અને હાલ જે સુધારો યુરોપ અને અમેરિકા
ભાગવે છે તે પણ તેમના અત્યંત ઉદ્યોગ અને ધૈર્યમે લીધે. ત્યારે જે
વર્ણન સૃષ્ટિની શરૂઆત હશે તે વખતે કંઈ માણસને મહોટાં કા-
મોમાં ઉદ્યમ કરવાનો નહીં હોય પણ નાના નાના કામોમાં ઉદ્યમ
કરવાનો હશે અને પછીથી મહત્ કામોમાં ઉદ્યોગ કરવાની વેળા આ-
વી હશે. આ ઉપરથી એક ખરેખરી શિખાંમણ લેવાની છે તે એકે,
“માણસો નાના નાના કામોમાં જે ઉદ્યોગ કરે છે, તે ઉદ્યોગ મહોટાં
મહોટાં કામોની અંદર કરવાના ઉદ્યોગના રસ્તાનું દ્વાર છે” એવો રે-
વરન્ડોડ સાહેબનો મત વખાણવા લાયક અને અનુભવી છે, તથા તે
આપણને ઘણી અગત્યની શિખાંમણ આપે છે. કેવી રીતે કે એકે

એક ભણવામાં જે મહેનત કરી હોય તેજ મહેનત યોગ્ય ભારે આં-
ક ભણવાની મહેનતની મદદગાર છે અને કંઠો તે યીજા અનેક પુરતક
વાંચવાને મદદગાર છે. હવે તેવીજ રીતે આપણા નહાનપણની અંદર
કરેલો ઉદ્યોગ મોટપણમાં કરવાના ઉદ્યોગનું મૂળ છે, માટે મૂળ સુધા-
રવું; કારણ કે “ધર જમડી સુધરે નહીં.” વળી સ્માઇલ્સ સાહેબ કહે
છે કે “Labour is not only necessity and duty, but it is a
blessing” મહેનત ફક્ત જરૂરિયાત અને ફરજ નથી પણ એક તરે-
હનું સુખ છે; એ વાત ઉપર આપણે જે યાગતો કહી ગયા તે ઉપરથી
સિદ્ધ થાય છે. અને વળી તેજ ગ્રંથ કત્તી કહે છે કે “ Certain it is
that no bread eaten by man is so sweet as that
earned by his own labour whether bodily or men-
tal ” તે વાતનો નકી છે કે તનની અથવા મનની મહેનતથી કમાયે-
લા રોટલાના જેવો મીઠો રોટલો માણસને યીજે કોઈ ખાવાનો મ-
ળનો નથી. માણસને ઉદાપણ ઉદ્યમથીજ મળે છે; કારણ કે સ્માઇલ્સ
સાહેબ લખે છે કે ‘ In the school of labour is taught the
best practical wisdom’ મહેનતની શાળામાં ઉત્તમ અને વ્યવહા-
રિક ઉદાપણ શિખવાય છે. યીજ નિશાળોમાં ભણવા જતા પહેલાંજ
ઉદ્યોગની નિશાળે બેસવું જોઈએ; અર્થાત્ ઉદ્યોગ કરતાં શિખવું જો-
ઈએ; કારણ કે ઉદ્યોગની ટેવ શિખ્યા વગર નિશાળમાં જઈ કોઈપણ
માણસ કાંઈ અજવાળી શકે નહીં.

વળી ઉદ્યોગને લીધે શૈર્ય પણ કાયદાકારક છે, અને ઉદ્યોગ વ-
ગરનું શૈર્ય તો ઉડભંગતા જેવું ગણાય. જુઓ કે ઘણા મા-
ણસો શરવીર થએલા છે, પણ જૂઓ, કેટલા માણસો તેમાંથી અમ-
ર નામ કરી ગયા છે ? ઘણા થોડાજ. કારણ કે શૂરા તો ઘણા થ-
એલા છે પણ ઉદ્યોગી થઈને પોતાના શૈર્યને દીપાવો આપવું એ કા-
મ થોડાથી જની શક્ય છે. જુઓ કે કોઈ માણસ શરવીર હોય પ-
ણ જો આગસુ હોય તો શું કરી શકે ? આગસમાંને આગસમાં જ્યાં
સુધી શત્રુઓ આવીને ઉપર પડે ત્યાં સુધી બેસી રહે, તો પછી એનું
શૈર્ય શું ઘોઈ પીવાના કાગમાં આવવાનું હતું ? આપણા હિંદુ ભા-

ઈઓ પ્રથમથી નિર્યોગી થઈને આજસુ યની ગયા અને આજસુ થવાથી આપણા શ્રી રજપુતોનું શૈય કાંઈ ઉપયોગમાં ન આવ્યું, અને પરદેશી રાજાઓના છતે શૈયે ગુલામ થઈને રહેવું પડ્યું. તે શિવાય સુસલમાન રાજાઓનું પણ આજસથીજ રાજ્ય ગયું; અને હાલ ઉદ્યોગને બળે વિલાયતવાસી ઇંગ્લેન્ડ લોકનું રાજ્ય સૂર્યનો માફક પ્રકાશ પામી રહ્યું છે. આપણા દેશના પુરાતન રાજાઓ ઉદ્યોગના ખરેખરા સેવક હતા, અને પોતાના રાજ્યમાં પણ ઉદ્યોગનો પ્રસાર કરવામાં તેઓ ઘણી મહેનત લેતા, અને ઉદ્યોગી નરોને તેઓ સારા સારા બદલા આપીને બીજાઓને ઉદ્યોગી થવાને ઉશકેરતા; અને બીજા રાજા વિષે તો એમ ઘણું સંભળાય છે કે માણસને કાંઈ પણ કળા કૌશલ્યમાં નિપુણ હોય તોજ તે પોતાના નગરમાં વસવા દેતો, અને નકામા આજસુ માણસોને તે નગર બાહાર કઢી મુકતો. તે પોતાની પાસે તો ઉદ્યોગી, ડાહ્યા અને વિદ્વાન પુરૂષો તથા નારીઓને રાખી તેમને તેમના શ્રમના બદલામાં પુષ્કળ વિત્ત અને વૈભવ આપતો. અહો ! જ્યારે આવા નરપતિઓ આર્યવૃત્તને શોભા આપનારા હતા, ત્યારેજ આ દેશનાં ઉદ્યમ પોતાના ખરેખરા જોડમાં આવ્યો જતો હતો અને દેશ પણ વિત્ત, વૈભવ, યશ અને સદ્ગુણથી ભરપૂર હતો, પણ હવે વિચાર કરો કે રાજા એવા ઉદ્યોગી નરોને શા માટે આશ્રય આપતા હતા અને નિર્યોગી નરોને શા માટે ધિક્કારીને પોતાની હાજરીમાંથી દૂર કરતા હતા ? અર્વાચીન રાજાઓની પેઠે ઉદ્યોગના અનુષ્ઠાન ગુણ જાણ્યા વગર આજસુ અને તડાકી માણસોની સંગતમાં મોજ માની ઉદ્યોગી નરોનો અનાદર કેમ નહોતા કરતા ? એક સાધારણ બુદ્ધિવાળો માણસ પ્રશ્નનો ઉત્તર સેંટલાઈથી દેઈ શકશે. તે આ પ્રમાણે :—તેઓ જાતે ઉદ્યોગી હતા માટે તેઓ ઉદ્યોગી જનોના ચુલુચ હતા. અને સ્ખમજતા હતા કે આપણી રૈયતનો જેમ મોટો ભાગ ઉદ્યોગી થશે તેમ આપણા દેશની આબાદની અને કીર્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જશે. માટે આ ઉપરથી સૂચના એટલીજ છે કે આપણા દેશના રાજાઓ પણ પોતે ઉદ્યોગી થાય તો તેમનાથી તેનાં સારા ફાયદા અપાય અને પોતે આખે તો ઉદ્યોગની કદર જાણનાર થાય અને

કદર ભણે એટલે આશ્રય મળવાથી હજારો લોકો ઉદ્યોગ લઈ બેસે; એટલે આપણા દેશની ચઢતી થાય આગળના રાજ્યોએ ઉદ્યોગ આશ્રય આપી આપીને એટલો વધારો હતો કે જતાં જતાં તેનો જે ભાગ રહ્યો છે તે વડે આપણે હાલ પર્યંત કાંઈક સુખ અને સગવડ મેળવીએ છીએ. વળી કેહેવત છે કે “**यथा राजा तथा प्रजा**” માટે રાજ્યને ઉદ્યોગી અને ઉદ્યોગીનો ચુલ્લુ હોય તો પ્રજા પણ તેવીજ સારી થાય. એવીજ વાત આપણા દેશના શ્રીમાન્ પુરુષોને પણ લાગુ પડે છે, કે તેઓએ પણ ઉદ્યમી થઈ તે ઉદ્યોગી પુરુષોને પોતાના વિત્ત વડે પોતાવા દેશના હિતને માટે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. જેમ સૂર્યનાં કિરણ પાવકોત્પાદક કાચમાં થઈને પડે તો વધારે શક્તિવાન અને રૂને દહન કરનાર થઈ પડે છે, તેમ ઉદ્યોગ પણ જેમ જેમ સમર્થ પુરુષ દ્વારાએ પ્રસરે તેમ તેમ વધારે લાભકારક અને દારિદ્રને દહન કરનાર થઈ પડે, માટે અમે ઇશ્વર પાસે માગીએ છીએ કે આ દેશના સર્વ શ્રીમંતો અને રાજ્ય રજવાડાઓ ઉદ્યોગીને ઉદ્યોગોત્તેજક થાઓ. આ દુનિયામાં જે કાંઈ કામ કરવું હોય છે તેમાં આપણને અનુભવની જરૂર પડે છે. અનુભવ વિના કાંઈ પણ કાર્ય સચરાચારે થઈ શકતું નથી, અને જો ફક્ત એકલા અનુભવ ઉપરથી કાંઈ કાર્ય આરંભે છે તો પછી તેનો પરિણામ ઘણો વિપરીત અને હાનિકારક થાય છે. હવે એ અનુભવ ક્યાં ક્યાં સાધનોથી પ્રાપ્ત કરી શકાય અને વ્યવહારમાં સી રીતે નિવિર્ણતાથી વર્તી શકાય? તો સર્વ જનોએ નિશ્ચય સમજવું કે, તે અનુભવ અભ્યાસે મળે છે. અનુનુ પુનઃ પુનઃ ઉદ્યમ કરવો તેનુંજ નામ અભ્યાસ છે, તે માટે સર્વ કાર્યમાં અગત્યનો અમૂલ્ય અનુભવ પણ ઉદ્યમથીજ સાધ્ય છે. જુઓ કે જ્યારે કોઈ પણ માણસ કાંઈ કાર્યમાં ઉદ્યમથી તેનું પરિણામ થાય ત્યાં સુધી ગમ્મો રહે અને અન્તે તેનાં જે ફળ થાય તેનો ચતુર્થ વિચાર કરીને જે નિશ્ચય કરે તેને અનુભવ કહીએ છીએ. જે કાંઈ સાંભળવાથી કે વાંચવાથી જે જ્ઞાન મળે છે તેનો શાબ્દજ્ઞાન કેહેવાય પણ કાંઈ અનુભવ જ્ઞાન કેહેવાય નહીં. અને શાબ્દજ્ઞાનથી કાંઈ પણ ફાયદો થતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ કેહે કે ગરમી આમ થાય છે, પણ

જ્યાં સુધી ગરફી બતાવવાના પ્રયત્નમાં લાગ્યા ન રહે, જ્યાં સુધી મથા-
ર્યાં ગરફી બને ત્યાં સુધી ઉદ્યમ ન કરે તો કાંતો ગરફી બની જ ન શ-
કે અથવા તો જેવી જોઈએ તેવી ન થાય, અને જેવી જોઈએ તેવી
ન થાય એટલે ગરફી વડે જેટલો લાભ તે મેળવવા ઇચ્છતો હોય તે
ટકો મળે નહીં.

વળી વ્યવહારમાં અનુમાન કરવાની કોઈક વખત જરૂર પડે
છે એમ સર્વેને ખગર હશે. અનુમાન પણ કરતાં આવડતું જોઈએ.
નહીં તો તેથી થતા લાભને બદલે ઉઘટી હાની થઈ જાય. હવે ખરું
અનુમાન કરતાં ક્યારે આવડે ? તે વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે
જે માણસ અનુમાન કરીને પોતે અજમાવી જુએ અને જે જે પરિ-
ણામ થાય તે તે ઉપર નજર રાખીને બીજી વાર અનુમાન કરવું પડે
તો કરે; અને આવી રીતે બીજી વાર જે કરે તો પછી તેને ખરો રી-
તે અનુમાન કરતાં આવડે, અને અનુમાન કરવામાં વિચારમાં ભૂલ
ખાય નહીં. આ ઉપરથી આપણને તરત માલુમ પડશે. ઉદ્યોગી મા-
ણસને આવી રીતે ખરો તર્ક બાંધવાની જરૂર પડે છે; એવા પ્રયોગો
અગણિત વાર તેના કરવામાં આવે છે, તેથી તે અનુમાન કરવામાં
પણ હુશિયાર થાય છે. અને જ્યારે અન્ય લોકો વ્યવહારમાં ગુન્ધવાય
છે ત્યારે તે પોતાનું કામ ખરા તર્કના અને અનુભવના બળથી ધી-
રજથી અંત પર્યંત બળવીને અનંત લાભની પ્રાપ્તિ કરવાને શક્તિ-
માન થાય છે. ઉદ્યોગ મનુષ્યોને સંપત્તિ એક બીજા સાથે રહેવાનું
શીખવે એ પણ નીચેના વળણ ઉપરથી માલુમ પડશે. અમારી આ
પ્રમાણે કરેલી દરખાસ્ત ઉપરથી કોઈના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પ-
ન્ન થશે, કે જે સંપત્તિ વિના આપણા દેશી બંધુઓના નંપનો અંત
આવ્યો, બળનો અંત આવ્યો અને ઘરનો અંત આવ્યો અને સ્વ-
તંત્રતાનો અંત આવ્યો તથા હાલના સરખી શોચનીય સ્થિતિ
આવી પડી, તે સંપત્તિ ક્રકત ઉદ્યમજ ફરીને ઉત્પન્ન કરી શકે, અને
સંપત્તિ લાંબે ફરીને આપણા દેશમાં ગરેબાં સુખો પાછાં આવે, અને
આર્યદેશનો પુનરોદ્ધાર થાય, એ વાત તે શી રીતે સિદ્ધ થાય? તો
આમે માત્ર એટલું જ કહીએ છીએ કે અમારા નીચેના લખાણ ઉ-

પર ઊંડો અને નિષ્ણદ્વપાત વિચાર કરશે. તો અગારું કેહેવું તમને સત્ય લાગશે. જુઓ કે આ જગતમાં ઘણી જાતનો ઉદ્યમ થાય છે, અને તે નાના પ્રકારના ઉદ્યમથી નાના પ્રકારનો માલ અને લાભ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સઘળો માલ અને લાભ લોકો પરસ્પરના સુખ માટે એક બીજાને આપે છે અને લે છે, અને આવી રીતનો સંબંધ ઘણો કાળ રહેવાથી એક બીજામાં સંપત્તિ જન્ય છે. વળી હાલ પણ આપણે જોઈએ છીએ કે દુનિયામાં જે પ્રજા સૌથી ઉદ્યોગી છે, તેજ સૌથી સંપત્તિ પ્રજા છે. બીજું વળી એ છે કે ઉદ્યોગ વિના સંપત્તિ ધીમે ધીમે ઘટતો જાય છે, અને ઉદ્યોગથી વધતો જાય છે, જુઓ કે ઉદ્યોગ વિના લોકો નવરા અને રખડતા થઈ જાય છે અને ગુજરાન ચક્રાવવાનાં સાધનો ન મળવાથી એક બીજા સાથે લઢાઈ અને ક્ષીતૂર કરે છે, અને આથી સંપત્તિ ધીમે ધીમે ઘટી જઈને કુસંપત્તિ જન્ય છે; અને છેવટે પ્રજાની જંગલી અવસ્થા થઈ જાય છે. આને માટે બે ઉદાહરણ જોઈએ તો જંગલી અમેરિકન લોકોની સ્થિતિ વિશે વિચાર કરતાં સદૃશ માલમ પડી જશે. જુઓ કે તે લોકો એક બીજા સાથે નિર્ઘમી રહેવાથી વારંવાર ટોળીબંધ એકઠા થઈને લઢતા હતા, અને ઘણી વાર માર્યા જતા હતા. પહેલા આપણા દેશના કોળી લોકો અને બીજા નિચીવણીનાં લોકો પણ ઉદ્યમ વિના ટંટા ક્ષીતૂર કરતા હતા, પણ સડકો ત્રિગરે બાંધકામ કરવામાં હાલ તેઓ સરકાર તરફથી મજૂરીએ લગાડવામાં આવ્યા છે, અને તેથી કરીને હાલ કાંઈ ટંટા ક્ષીતૂર થતાં નથી, અને સર્વ સ્થળે ધણું કરીને સુતેહ આવે છે. ત્યાર બાદ હાલના વખતમાં જે લોકોને કાંઈ ઉદ્યમ નથી અથવા તો ઉદ્યમ છે તોપણ જેઓ ઉદ્યમ કરવાને ઈચ્છતા નથી તે લોકો ટંટા કંટા કરવામાં અને મા દીકરાને, બાપ દીકરાને, લાઈ બાઈને અને પાડોશી પાડોશીને લઢાઈ કરાવી કુસંપત્તિ કરાવવામાં વખત ગુમાવીને અને અન્ય જનોનું અશુભ કરીને તેઓનું પાપી પેટ ભરે છે; એથી સજ્જનોને કંપારી વધુટે છે. આ બધું શાથી થાય છે? કુલ નિર્ઘોગીપણુને લીધેજ. હે આ દેશના શ્રીમંત સજ્જનો ! બે તંત્રે આપણા દેશનું બધું ઈચ્છતા હો અને દેશી લોકોમાં સંપત્તિ પ્રજા

સાર કરવાને ઇચ્છતા હો તો ઉપર કહેલા નાદાન લોકોને હરકોઈ પ્ર-
કારે ઉઘમે લગાડો. વળી જે લોકોમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંપ થયો
એટલે તેઓના મનમાં સ્વદેશાભિમાન પણ ઉત્પન્ન થવાનું અને સ્વ-
દેશાભિમાનની સાથે શૌર્ય વિગરે સારા ગુણો ગહુ ચળકી નીકળવાના.
માટે આ સધળી વાતો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સંપ, સ્વદેશા-
ભિમાન, તથા શૌર્ય વિગરે સધળા સદ્ગુણો જે હરેક દેશની ઉન્ન-
તિનાં સાધન છે તે ઊદયમથી ઉત્પન્ન થઇને દૃઢ થાય છે.

હે ભાઈઓ અભ્યાસથી સર્વ વાતની સિદ્ધિ થાય છે. અભ્યાસ
પણુ ઉઘમનું એક રૂપ છે. તે અભ્યાસનું સાધારણ નામ માહાવરો.
માહાવરો એ શબ્દનો ટેવ એવો અર્થ થાય છે. માહાવરો અને સાધા-
રણુ ટેવ એમાં ફેર છે. એકજ જાગતમાં સિદ્ધિ મેળવવાને વારંવાર ઉ-
ઘમ અથવા તો યત્ન કરવો તેનું નામ માહાવરો અથવા અભ્યાસ ક-
રવો. અભ્યાસથી સર્વ વાત સાધ્ય છે, અભ્યાસ અતિ લાભકારક છે
અને અભ્યાસ કરવો એ હરેક માણસનો ધર્મ છે એમ આપણા અ-
સલના ત્રરુપિ મહાત્માઓનો પણ મત હતો એ દર્શાવી આપવાને યો-
ગવાશિષ્ઠ નામના સદ્ગ્રંથના થોડાક શ્લોકો તેમના ભાવાર્થ સહિત અ-
ન્ને નીચે મૂકવામાં આવે છે. પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરવાનું માહાત્મ્ય તે
ગ્રંથનાકર્તા ત્રરુપીસ્વર વાલ્મિકિએ એટલું ગહું અગત્યનું ધારેલું છે કે
તેની પ્રશંસામાટે અભ્યાસપ્રશંસા નામનો દરમો સર્ગ જૂદોજ
કાઢેલો છે.

શ્લોક

અજ્ઞોપિતત્જ્ઞતામેતિ । શનૈઃશૈલોઃપિચૂર્ણ્યતે ॥

વાળોઽપ્યેતિમહાલક્ષ્યં । પશ્યામ્યાસાવિજૃંભિતમ્ ॥૧॥

શ્લોકઃ ૨૩ મઃ

ભાવાર્થ—અર્થાત્ જે પુરુષાર્થ કરે તો અલ્પ બુદ્ધિમાન પુરુષ
જે કાંઈ પણ ન જાણતો હોય તે હરેક શાસ્ત્ર જાણવામાં કૃતેહ
ધામે, અને અન્ને મોટા તત્ત્વવેત્તા થાય. અને જે એક પહાડને પણ
ચુરો કરવાને ઇચ્છે તો પ્રયત્ન કરતાં ધીમે ધીમે તેનો ચુરો થઈ જા-
તો.

યજ. જો કોઇ પુરુષ રોજને રોજ પ્રયત્નથી અભ્યાસમાં મગ્ન રહે તો
ખાણુવિદ્યામાં પણ એટલી કુશળતા મેળવે કે ગમે તેટલું દૂર
અને અધર્શ નિશાન તોડવું હોય તો તેને પણ તોડી પાડ્યા વગર
રહે નહીં. અહો ! જુઓ હમેશના પ્રયત્નનું કેટલું બળ છે? વળી તે
મહર્ષિ આપણને પૂર્ણ ખાતરી કરીને કહે છે કે:—

પુષ્યાનિયાન્તિ વૈફલ્યે । વૈફલ્યે યાન્તિમાતરઃ॥

ભાગ્યાનિયાન્તિ વૈફલ્યં । નાભ્યા સસ્તુ કંદાચના૨॥

યો.વા.સર્ગ ૬૭

શ્લોક: ૩૨

આપણે કરેલાં અનેક પ્રકારનાં જે પુન્યો તે પણ કોઇ કાળે
નિષ્ફળ થઇ જાય. કોઇ કોઇવાર દેવદેવીઓની સેવા કરેલી પણ ફળ
દાયક નથી. કોઇ કોઇવાર કાંઇ કાર્ય કરવાને માટે આપણે ધનપણ
ખર્ચ કરીએ છીએ, પણ આપણું કાર્ય નથી બનતું અને આપણી
ખારણા નિષ્ફળ થાય છે. પણ આપણે હરકોઈ કાર્ય કરવામાં જે પ્રય-
ત્નથી તેના ને તેના અભ્યાસમાં મગ્ન રહ્યા, તો આપણને તેનું
ફળ મળ્યા વગર રહે નહીંજ. માટે આ જગતમાં સધળા ઉપાય મિ-
થ્યા જાય પણ ઉદ્યમ કરેલા કોઇ પણ દિવસ મિથ્યા નિવડતો નથીજ
એ ઉપલ્પ્યા શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

દુઃસાધ્યાઃ સિદ્ધિયાન્તિ । રિપવોયાન્તિ મિત્રતામ્ ॥

વિષાણ્યમૃતતાંયાન્તિ । સતતાભ્યાસ યોગતઃ॥૩૧૥યો.વા.સ. ૬૭

શ્લોક: ૩૩

ભાવાર્થ—વળી તેજ ત્રાપિરાજ કહે છે કે જે લોકો કોઇ પ-
ણુ રીતે રિજવીને વશ ન કરાય તેના હોય તેઓ પણ જે તેમને વશ
કરવાનો ઉદ્યમ કરવામાં આવે તો નિઃસંશય વશ થઇ ગયા વગર
ન રહે. શત્રુ હોય અને તેની સાથે મિત્રતા કરવાનો ઉદ્યોગ અહર્નિશ
કરે તો આંતે તે પણ સર્વ વૈરનો પરિત્યાગ કરીને મિત્રતાને પામી
જાય, વળી જે કોઇ ગાણુસ ઝેરને પણ અમૃત કરવાનો ઉપાય ઉદ્ય-

મથી કર્યા કરે તો અત્યંત તેના અભ્યાસના યોગથી અમૃત થઈ જાયજ. કારણ કે આપણુ સર્વને ખગરછે કે જે ધાતુઓ અને જે ઝેરી ચીજોને આપણે એમને એમ ખાઈએ તો નક્કી શરીરે પૂટી ની-કળે અને મરિ જવાય તેજ ધાતુઓ અને ઝેરી ચીજોને અનેક પ્ર-કારના રસાયણિક ઉપાયો લગાડીને અને તેના ઉપર કેટલાક વખત સુ-ધી મદદ મહેનત કરીને એવી રીતે તો પરિપક્વ કરવામાં આવે છે કે જે ખાવાથી શરીરને અમૃત લક્ષણુ કર્યા જેટલી શક્તિ આપે છે અને નિરોગ બનાવી દે છે અહો ! પુરુષાર્થનો પ્રભાવ !

येनाभ्यासः परित्यक्तः इष्टेवस्तुनिसोऽधमः॥

કદાચિન્નદામ્નોતિ વંધ્યાસ્તતતયંયથા ॥ ૪ ॥

યો. વા. સર્ગ ૬૭ શ્લોક ૩૪

ભાવાર્થ—વળી કહેલું છે કે જે કોઈ પુરુષ ઇચ્છેલી વસ્તુની પ્રા-પ્તિ કરવામાં અભ્યાસને તજીદે છે એટલેયત્ન નથી કરતો તે પુરુષને નીચ જાણવો, અને જેવી રીતે વાંઝણી નારીને કોઈ પણ દિવસ સં-તાન નથી થતું તેવી રીતે ઉદ્યોગહીન પુરુષને પોતાની ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થતી.

इष्टेवस्तुनिनाभ्यासं । यःकरोतिनराधमः ॥

સોઽનિ નિષ્ઠમામ્નોતિ । નરકાન્નરકાન્તરમ્ ॥૫॥

યો. વા. સર્ગ ૬૭ શ્લોક ૩૬

ભાવાર્થ—વળી એવું પણ વચન છે કે, જે નાદાન પુરુષ ઇ-ચ્છેલી વસ્તુ મેળવવામાં પુનઃ પુનઃ ઉદ્યોગથી મંડ્યો નથી રહેતો તેને ઇષ્ટ વસ્તુ તો મળતી નથીજ પણ ઉઘટ્ટ તેવું અશુભજ થયા કરે છે અને તેને એક પછી એક નરક એટલે મહાસંકષ્ટની પ્રાપ્તિ થતી જાયછે; માટે ઉદ્યોગનો પરિત્યાગ અતિશય દુઃખ દાયી છે.

सर्वस्यजन्तु जातस्य सर्ववस्त्ववभासने ॥

સર્વદૈવૈકણ્વૌચૈર્જયસભ્યાસભાસ્કરઃ ॥ ૬ ॥

યો. વા. સર્ગ ૬૭ શ્લોક; ૪૧

ભાવાર્થ—સર્વ પ્રાણિને સર્વ વસ્તુઓની સિદ્ધિ થયેલી જોવા-
ને માટે હમેશાં અભ્યાસ રૂપી સૂર્ય શક્તિમાન કરે છે. એવું ઢંઢે-
રા પીઠાને ઉંચે સાદે કહીએ છીએ. જેવી રીતે કોઈ વસ્તુ અંધારા
માં પડેલી હોય તે વસ્તુ આપણાથી દેખાતી નથી પણ જ્યારે સૂર્ય
નો પ્રકાશ થાય છે ત્યારે આપણાથી તે વસ્તુ યથાવત્ જણાય છે.
તેવીજ રીતે જે વસ્તુ આપણે સ્વપ્નામાં પણ દીઠી ન હોય તેવી
વસ્તુઓ ઉદ્યોગના પ્રભાવથી થએલી આપણી દ્રષ્ટિએ પડે છે માટે
ઉદ્યોગ અથવા આ શ્લોકમાં વાપરેલા અભ્યાસ શબ્દને સૂર્યની સાથે
સરખાવ્યો છે. હાલના જમાનામાં યુરોપ વિગેરે ખંડમાં ફેટકીક જન-
ની અપૂર્વ જનાવટો ઉદ્યોગથી કરાયેલી એવું આપણે ઘણી વાર પ-
ત્રામાં વાંચીએ છીએ, અને જેઓ ત્યાં જઈ આવે છે તેઓએ નજર
રે પણ દીઠેલ છે.

પુનઃપુનશ્ચકરણમભ્યાસઙ્કૃતિકથ્યતે॥

પુરુષાર્થસંવેહતેનાસ્તિનવિનાગતિઃ॥ ૬ ॥

યો. વા. સ. ૬૭ શ્લોક ૪૩

હવે અભ્યાસ એ શબ્દ વારંવાર અંતમાં વાપરેલો હોવાથી તે
શબ્દના અર્થમાં વળતે વાંચનારને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય માટે તેજ અં-
તમાં અભ્યાસ એ શબ્દની વ્યાખ્યા આપેલી છે, તે ઉપર લખેલો
શ્લોક છે, માટે તેનો ભાવાર્થ અત્રે સૂકવામાં આવે છે તે નીચે પ્ર-
માણે—ફરી ફરીને કાગમાં જે મંડ્યા રહીને ઉદ્યોગ કરેલો તેનું ના-
મ અભ્યાસ છે અને તેનેજ (**इह**) આ અંતમાં પુરુષાર્થ કહેવામાં
આવે છે. અને તે પુરુષાર્થ કયા શિવાય કોઈ પણ આ જગત્માં
કોઈ પણ સિદ્ધ કરે તેમ નથી. વળી તે અંતમાં **अभ्यास प्रशंसो**
सर्ग ની સમાપ્તિમાં પુરુષાર્થનો વ્યાખ્યાની તારીફમાં આ નીચેનો શ્લોક
મુકેલો છે: —

अभ्यासभास्यतितपसवनौवनेय ।

वीरस्यसिद्धतिचयन्नतदस्ति किंचित् ॥

अभ्यासतोभुविभयान्यभयीभवन्ति ।

સર્વામુપર્વતગુહાસ્વ પિનિર્જનામ્ ॥

યો. વા. સ. ૬૭ શ્લોકઃ ૪૬

બાવાયઃ—જ્યાંસુધી અભ્યાસ રૂપી સૂર્ય પ્રકાશે છે, અર્થાત્ જ્યાં સુધી મનુષ્ય પુનઃપુનઃ ઉદ્યમ કરે છે, ત્યાં સુધી તો આ જગત્-માં માણસ સિદ્ધ ન કરી શકે એવી એક વસ્તુ નથી; ઉદ્યમથી મનુષ્ય સર્વ કાર્ય કરી શકે. પર્વતની ગુફામાં કે જ્યાં કોઈ મનુષ્ય જાતની વસ્તી નથી હોતી ત્યાં અને અન્ય સઘળે ઠેકાણે પણ મહોટાં સંકટો પણ ઉદ્યમ કરતાં કરતાં દૂર થઈ જાય છે. નિર્જન દેશમાં પણ માણસ ઉદ્યોગથી સર્વ લય નિવારણ કરી શકે છે એમ કહેવામાં અન્યક્તીનું એ તાત્પર્ય રહેલું છે કે કોઈ પણ માણસ મદદ કરનાર ન હોય તોપણ માણસ ઉદ્યોગથી ધણું કરીને સઘળો બાળતમાં ફેરવે મેળવે છે. જુઓ કે આગલા ત્રરપિ શોકો પણ ઉદ્યોગને કેવો વખાણુતા હતા ? અને હાલ તેમનાં વખાણુ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ માન્ય પડે છે કે તેઓ ઉદ્યોગના ખરેખરા સેવક હતા. અને તેઓ ખરેખરા ઉદ્યોગી હોવાથીજ હાલ જે પુસ્તકો આપણે વાંચવાનેજ આગાસ ખાઈ જઈએ છીએ અને જે પુસ્તકોનાં કદ જોઈનેજ હેબક ખાઈ જઈએ છીએ એવાં સુંદર અને કઠિણ તથા વિસ્તારવાળાં અનેક પુસ્તકો લખી શક્યા હશે. માટે આપણે આપણા પૂર્વજનો દાખલો લેઈ ઉદ્યોગી થવું જોઈએ અને આર્ય દેશની અવસ્થા સુધારી જોવાવડી જોઈએ.

હવે ઉદ્યમ છે તે આપણો એક ખરેખરા સંગો છે. કારણ કે શાસ્ત્ર કહે છે કે “નાસ્ત્મુદ્યમસમો બન્ધુઃ” આ જગત્માં આપણે ધણું સગાં વહાલાં હોય છે પણ તેઓતો જ્યાં સુધી આપણી પાસેથી કાંઈ પણ ખાવાનું મળે ત્યાં સુધીજ સગાઈ રાખીને બોલાવે-લાવે અને આપણે ઘેર આવે જાય, પણ વખતે આપણે જોઈ કરજ તો આવી જઈએ, તો કોઈ રસ્તે મળ્યા પણ બોલાવે નહિ, અને આડું જોઈ આલ્યા જાય; કારણ કે તેમના મનમાં મછીતો એમ આવે કે આપણી પાસે તે કાંઈ માગશે. આવે વખતે આપણને કરજમાંથી

કે કોઈ સંકટમાંથી કોણ મુક્ત કરે? હવે કોની સહાયતા લેવી? આવી હાલતમાં પણ જો આપણે કેડકશીને ઉઘમમાં મંડ્યા રહીએ તો ધીમે ધીમે સંકટ પાર ઉતરી જઈએ અને ફરીને પણ આપણી આખાદાની થાય, અને પાછાં તેનાં તે સગાં આપણી પ્રતિષ્ઠા પાળે માટે સાચો સગો ઉઘમજ છે. કારણ કે જો આપણને ઉઘમ તણ દેતો ખીજાં સગા પણ આપણને તણ દે, અને ખીજાં સગાં આપણને તણ દે પણ જો આપણને ઉઘમ વળગ્યો રહેતો અંતે ખીજાં સગાં પણ ચુમૈને આપણી પાસે આવે, માટે કોઈ પણ પુરૂષે ઉઘમને ન તજવો. કારણ કે ઉઘમ એજ સર્વ લાભનું મૂળ છે; કારણ કે લૌકિક કહેવત પણ એવીજ છે કે “ ફરે તે ચરે ” અર્થાત્ જો માણસ ઉઘાગ કરે તેનેજ હરેક પ્રકારે પણ લાભ થાય. એજ કહેવતને અનુસાર મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ અત્યંત ગંભીર અર્થના શ્લોકો છે. તે પણ પ્રમાણ દાખલ વાંચનાર સજ્જનોને માટે અત્રે મૂકવામાં આવે છે. તે શ્લોકો ત્રણ વેદિક ભાગમાંના છે માટે વેદ પણ “ફરે તે ચરે” એ કહેવતને ક્યો ટેકો આપે છે તે ખુદ્દો રીતે જણાઈ આવશે.

નાનાશ્રાન્તાયશ્રીરસ્તીતિરોહિતશુશ્રુમ્ ॥

પાપોનૃષદ્વરોજનઃ ઇન્દ્ર ઇચ્છરતઃ સત્વા ॥ ૨ ॥

એતરયેબ્રાહ્મણઃ પત્રકઃ ૭

જે કોઈ પુરૂષ શ્રમનથી લેતો તેવા પુરૂષને લક્ષ્મીનથી મળતી એવું અમે ધણે ઠામે સાંભળ્યું છે. અને જે પુરૂષ એકજ ઠામે બે-શી રહે છે અને શ્રમ નથી લેતો તેવો માણસ ખરેખરો પાપી છે. કારણ કે ઈન્દ્રે તો જે પુરૂષ પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે ધાય છે તેનો મિત્ર એટલે સહાયક છે. આ પ્રમાણે ઈન્દ્રરાજ્યે રોહિત જ્યારે તેની મદદ મેળવવા ઇચ્છતો હતો ત્યારે તેને કહ્યું હતું. એવી વેદમાં કથા છે. વળી ફરીને પણ ઈન્દ્રરાજ્યે પુરૂષ ૩૫ ધારણ કરીને રોહિતને કહ્યું કે

પુષ્પિણ્યૌ ચરતોજિહ્વે મૂળુરાત્માફલપ્રદિઃ ।

શરેઽસ્યસર્વેપાપ્માનઃ શ્રમેણપપથંહતાઃ ॥૧॥ એ. બ્રા. પ. ૭મું.

ભાવાર્થ:—જે માણસ પોતાના કાર્ય માટે ધાય છે, તેની જે ભંડારો ફળદ્રુપ હોય છે: અર્થાત્ જે કોઈ પણ માણસ પોતાને માટે કાંઈ મેળવવાને દોડે તો તેના પગને થાક લાગે છે તેના બદલામાં તેને ઈષ્ટ પ્રાપ્તિ થાય છે; અને જે માણસ મહેનત કરે છે તેને-જ ફળ મળે છે. કારણ કે જે માણસ પોતે ક્ષાયદો મેળવવાને શ્રમ કરે છે તેની તે અડચણો સધળી નાશ પામે છે. માટે આપણે ખાતરી રાખવી કે “**ધાવૈ સોહૈ ગ્રાવ**” વળી પુનઃ ઈન્દ્રે પુરુષાકૃતિ ધારણ કરીને સેવિતને કહ્યું કે:—

આસ્તેભગઆસીનસ્યોર્ધ્વસ્તિષ્ઠતિષ્ઠતઃ ।

શેતેનિપદ્યમાનસ્ય ચરાતિચરતોભગઃ ॥૩॥એ.બ્રા. પૈ. ૭મું.

જે માણસ જેથી રહે છે તેનું ભાગ્ય પણ જેથી રહે છે: અર્થાત્ ન ફળદાયી નથી થતું. જે માણસ ઉભો રહે છે તેનું ભાગ્ય ઉભું રહે છે એટલે કિં ત ફળદાયી થાય છે. જે માણસ સુઈ રહે છે તેનું ભાગ્ય પણ સુતું ને સુતું રહે છે: અર્થાત્ સર્વદા લાભદારી નથી થતું, અને સુતો માણસ જેમ કાંઈ પુરુષાર્થ ન કરી શકેતેવી રીતે સુતેલું ભાગ્ય પણ સર્વથા અલંત નિર્ભગજ છે. અને જે માણસ આસે છે તેનું ભાગ્ય પણ આસતું છે એટલે સર્વતઃ જળવાન છે અને લાભ કરી શકેજ. આ શ્લોક ઉપરથી જે કર્મ વાદો હોય તેણે પણ શિખામણ લેવી જોઈએ કે કર્મ પણ પુરુષાર્થને અધીન છે માટે જે ઉદ્યમ નહીં કરીએ તો ભાગ્ય શી રીતે ક્ષાયદો આપશે? જે કે તમારો કર્મને વિષે અતિ આગ્રહ હોય તો પણ તમારે સમજવું કે કર્મ એક પક્ષી છે અને તેને પુરુષાર્થ અને યુક્તિ એવી બે પાંખો છે, અને તેની ઊડણુ ક્રિયા એ ફળ આપવાપણું છે. માટે જેમ પાંખ વગરનું પક્ષી કોઈ પણ રીતે ઊડવાને શક્તિમાન નથી, તેમજ પુરુષાર્થ અને યુક્તિ એ બે શિવાય કર્મ કોઈ દિવસ તમને ફળ દા-યી નથીજ થવાનું. માટે જેમ રાજ્યસત્તા તેજ રાજા છે, કાંઈ સાધારણ મનુષ્ય જેવો મનુષ્ય રાજા નથી, કાલ્યા માણસનું ડહાપણ તેજ

વાસ્તવે તો ડાહ્યું છે કાંઈ માણસ ડાહ્યો નથી અને બળવાનનું બળ તેજ ખરું જોતાં બળવાન છે કાંઈ મનુષ્ય બળવાન નથી, તેમજ, ભાગ્ય પોતે બળવાન નથી પણ તેની બળવતાનાં સાધન પુરૂષાર્થ અને યુક્તિ તેજ બળવાન છે એટલે ભાગ્ય તે ભાગ્ય નથી પણ પુરૂષાર્થ અને યુક્તિ તેજ ખરાં ભાગ્ય છે. અને યુક્તિ વાપરવામાં પણ પુરૂષાર્થની અગત્ય છે માટે પુરૂષાર્થ પ્રધાનપણે બળવાન છે અને યુક્તિ ગૌણ રીતે બળવાન માટે પુરૂષાર્થજ લાભકારક છે. આમ સગળ કર્મવાદીએ પણ ઉદ્ધગ કરવો જોઈએ. કારણકે ઉદ્ધગ વગર કર્મ કયેદ્વારે ફળદાતાયશી?

હાલ કેટલાક વહેમી લોકો તો એમ કહે છે કે આગળના માણસો જે કાંઈ મહત્કાર્યો કરીગયા છે તે તો તે યુગનો પ્રતાપ હતો અને હાલનો હવાહલ કલિયુગ વ્યાપી રહ્યો છે માટે તે વખતના જેવાં કાર્યો ક્યાંથી થાય? માટે હાલની રીતભાતમાં સુધારો કરવાને જે લોકો પ્રયત્ન કરે છે તે લોકો પાણી વસોવે છે માટે કલિનો પ્રતાપ એવો છે કે કાંઈ સારો ધારો દાખલ કરી શકાશે નહીં અને નકારો ચાલ કાઢી શકાશે નહીં. આવીરીતે બોલનાર વહેમી લોકોને પ્રત્યુત્તર આ રીતે મળશે કે ભાઈ તમે યુગ યુગ કરીને શુદ્ધ સુધારાને અટકાવવામાં ફતેહ નથી પામવાના કારણકે યુગનો આધાર પણ ઉદ્ધમ ઉપર રહ્યો છે એવું વૈદિક લખાણમાં ઇંદ્ર સન્નએ શકિતને કહ્યું છે:—

કલિઃશયાનોભવતિસંજિહાનસ્તુદ્વાપરઃ ।

ઉત્તિષ્ઠ્વેતોભવતિકૃતસંપન્નતેચરન્ ॥ ૪ ॥ ઇ.બ્રા.પં. ૭

ભાવાર્થ:—જે પાસે સુનેશો પડે છે તે કલ્પી નામે, જે આક્રંડો પડે છે તે દ્વાપરને નામે, જે ઉભો પડે છે તે ત્રેતાને નામે અને જે ચાલતો [રંગડતો] પડે છે તે સત્ અથવા કૃતને નામે હ્રુતવિદ્યામાં આજખાય છે તેમજ જેટલીવાર સુધી માણસ સુતો રહે છે તેટલી વખત તે કલિયુગ બાણુવો. અર્થાત જ્યાં સુધી માણસને ઉદ્યોગ કરવાની ઈચ્છા નથી થતી ત્યાં સુધી કલિયુગમાં રહ્યો એમ સગળવું-કલિ શબ્દનો અર્થ કલેશ થાય છે. જે માણસ નવરો બેસી રહે છે તેને પોતાના નિર્લભીપણાને લીધે ધણી વસ્તુઓને માટે તંગી પડે છે

અને તંબીને લીધે ક્લેશાદિ દુઃખો થાય છે. વળી નિર્ધમી થઇ કામ વગર પડી રહેવાથી માણસનું મન ઉદાસિન્ થઇ જાય છે તેપણુ ક્લેશ છે.

વળી કલિયુગે નલ રાખના શરીરમાં અને મંથરા દાસી દ્વારા કૈકેયીના શરીરમાં પ્રવેશી તેના મનમાં નિંદા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને કે-ટલાંક અધટિત કૃત્યો કરાવ્યાં હતાં તેવીરીતે નિર્ધમી માણસ પણ નવરા બેશીરહેવાથી અનેક નિંદા કરવામાં દોરાય છે, એવીજ મ-તલખની ઇન્દ્રિયમાં એક કવિતા છે કે,

“For idle hands some mischief still;

Satan shall find to do.”

અર્થાત્—આળસુ માણસ પાસે કરાવવાને માટે સેતાન કાંઈ નુકશાન શોધી કાઢશે. એથીજ મતલખની ગુજરાતીમાં પણ “નવરો બેઠો નખોદ ઘાલે ” એ કહેવત છે. માટે નિર્ધમી થઇને પડી રહેવું નહીં કારણકે નિર્ધમીપણું તેજ કળિયુગ છે. અને કામ કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેનુંજ નામ દ્વાપર યુગ સમજવો. કેમ જે ઉપર ક-હેલા કળિયુગ કરતાં દ્વાપર સારો છે. કારણકે સમુગી ઉદ્યોગ કરવાની ઇચ્છાજ ન થાય તેના કરતાં ઉદ્યોગનો સંકલ્પ પણ સારો છે. તથા માણસ કામ કરવાને ઉભો થાય છે તેનુંજ નામ ત્રેતાયુગ છે. કારણકે ઉદ્યોગ કરવાના સંકલ્પ કરવા કરતાં ઉદ્યોગ કરવાને કેડ કશી-ને ઉઠવું તે વધારે સારું છે. અને ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો એનુંજ નામ કૃતયુગ છે એટલે સતયુગ છે. કૃત એટલે કરેલું; જ્યાં ઉદ્યોગ માંડ્યો-એટલે કરવાનું કામ થયું એમજ જાણવું. સત્ય એટલે સાચું; સા આમાં સાચો જગત્માં ઉદ્યોગ છે અને તેના શિવાય જાકીતું સધળું સત્ય છતાં અસત્યજ છે, કારણકે જે સધળી સ્ત્રીજે આપણે નજરે જોઈએ છીએ તે સધળી કાંઈ ઉદ્યમ વગર આપણને ગળતી નથી. આ વૈદિકશ્લોકમાં વાપરેલા કલિ, કૃત અથવા સત્યુગના અર્થનું આ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રહસ્ય છે. આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ બાસે છે કે યુગનું બહાનું આપીને માણસે આળસુ ન થવું જોઈએ તેમજ નિરાશ ન થઈ જવું જોઈએ, ઉદ્યોગ કરીએ તો કલિયુગનો સત્યુગ પણ થઇજાય અને મનુષ્યસોફી પૃથ્વીને ઠેકાણે સુરભોફી વૈભવયુક્ત સ્વર્ગ

પણ થયા વગર ન રહે, વળી ઈંદ્રે પુરુષનું રૂપ લેઈને રેહિતને કહ્યું છે કે :-

ચરન્વૈમધુવિન્દતિ ચરન્ત્સ્વાદુમુદુમ્બરમ્ ।

સૂર્યસ્યપશ્યશ્રેમાળ યોનતન્દ્રયતેચરન્ ॥૫॥૧.બ્રા.પં૭

બાવાર્ય—આલનાર મધ મેળવે છે; જેવી કે મધમાખો. અને આલનાર સ્વાદિષ્ટ ઉદુમ્બર ફળ મેળવે છે. જુઓ કે સૂર્ય ફરતાં આળસ નથી કરતો તોતેનું તેજ કેવું છે? (સૂર્ય ફરે છે એવો હિંદુ પુરાણીઓનો મત છે તેમાં પણ ભાસ્કરાચાર્યનો સૂર્ય પોતાની ધરીપર ફરે છે એવો મત છે) અર્થાત્ જે કોઈ ઉદ્યોગ કરે તેનેજ અર્થ સિદ્ધિ થાય છે, નિયમિતપણ્ણ એ એક સ્તુત્ય સદ્ગુણ છે અને તે મેળવવાને માટે આલસ્યનો ત્યાગ કરીને ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. દરેક માણસે નિયમિત થવાને “ટાઇમટેબલ” બનાવવું જોઈએ તેવું “ટાઇમ ટેબલ”, માણસ બનાવે પણ જે એક કામ કરવા માંડી તે કરવામાં આલસ્ય કરે તો તે કામ કરવાનો વખત પીતી જાય તો પણ તે કામ કરી ન શકે; એમ થવાથી બીજા કામ કરવાનો સમય થયા છતાં તેનો આરંભ કરી ન શકાય, અને આપૂં “ટાઇમટેબલ” એમ કરતાં ન પાળી શકાય. પણ જે કોઈ માણસ ઉદ્યોગી હોય તો તે વખત સર સઘળાં કામ પૂરાં કરી શકે, અને એમ કરતાં કરતાં ઉદ્યોગની સાથે નિયમિતપણ્ણ પણ તેને મળે. માટે ઉદ્યોગી માણસજ દરેક બાબતમાં નિયમિત થઈ શકે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઈ આવે છે કે આબાદાનીને સાહાય્ય કરનારા બીજા ગુણોનો કૃપાદક પણ ઉદ્યમજ છે. વળી ઉદ્યોગતો એક એવા પ્રકારનું નાણું છે કે જે સઘળા દેશમાં ચાલી શકે છે; ધારો કે કોઈ એવા દેશમાં જન્મ ગળ્યા કે ત્યાં આગળ આપણા દેશમાં ચાલતું નાણું તો તે દેશના રહેવાશીઓ સુદૃઢ જાણતાજ નથી અને તેઓ આપણું નાણું લેઈને આપણને જોઈતી વસ્તુ આપવાને ના પાડે છે તો પણ જેઆપણે કોઈનું કામ મન દેઈને તે દેશમાં કરીશું તો આપણને તે દેશની ચલણીનું નાણું મળશે અને તેના વડે આપણે જે જોઈશું તે લેઈ શકીશું; તમને હવે પૂછું રીતે સમજાવું હશે કે ઉદ્યોગતો ઉજડમાં ને વૃક્ષિતમાં ચિદ્વાનમાં અને આબણુ લોકમાં; સ્વદેશમાં અને પરદેશમાં

આને વિકટ સમયમાં અને અનુકુળ સમયે ફળદાયી છે. માટે ઉદ્યોગ તો દેશકાલ અનવિચ્છિન્ન છે. ઉદ્યોગ એ આ જગતમાં પ્રત્યક્ષ દેવ છે અને તેની ઉપાસના કરનાર જનોને તે તત્કાળ ફળ આપે છે, તેના ઉપાસકો યુરોપ અને અમેરિકામાં કેવા સુખી થયા છે અને શ્રેષ્ઠતા પામ્યા છે તે આપણે નજરે જોઈએ છીએ. માટે હું દેશિ બાંધુઓ! આપણે સર્વે તે દેવના ઉપાસક બનો કે જેથી આપણને અને આપણા દેશને તે દેવના બીજા ઉપાસકોના જેવો લાભ થાય, વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં નિર્ણય કરેલો છે કે જો માણસના પગના તળિયાં ગરમ રહે અને માંથું જો શીતળ રહેતો તે માણસની તન્દુરસ્તીને લાભકારી છે. એજ વૈદ્યકના નિર્ણયનો અર્થ આપણે એક જુદીજ રીતે સમજીએ તો તે માણસની આબાદાનીને પણ સદાયક થઈ પડે; તે અર્થ આ પ્રમાણે છે કે જો માણસ ધીમે ગિજ્જા રાખી કંટાળ્યા વગર પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાની તદ્દનીરમાં ફર્યા કરે તો તેને લાભ થાય છે. એવી જ મતલબનો એક દોહરો શ્રીમાન્ ગુર્જર કવીશ્વર દલપતરામે કહેલો છે કે:—

સુસ્ત થઈ નહિ બેસીયે, મગજ ન ધરિયે કોષ;

ચરણ ગરમ શીતળ મગજ, હં વૈદકનો બોધ. ૧

દલપતકાવ્ય પૃષ્ઠ ૯૯

ધણા માણસોને અમે એમ બોલતા સાંભળીયે છીયે કે ઉદ્યમનો અમે ધણીએ કરવાને ઇચ્છીએ છીએ પણ અમને ઉદ્યોગ મળતો નથી, પણ બ્યારે તપાસ કરીને જોઈએ છીએ ત્યારે તો માલમ પડે છે કે તેઓ ઉદ્યોગને માટે પેરવી પણ કોઈ દિવસ નથી કરતા અને બિલટા ઉદ્યોગને દોષ દે છે; પણ એમ નથી સમજતા કે ઉદ્યમ શોધી કાઢવામાં પણ ઉદ્યમ જોઈએજ અને જો ઉદ્યમ કરવાને માટે તેમને દૃઢ ઇચ્છા હોય તો તેઓ કાંઈ પણ ઉદ્યમનો રસ્તો શોધી કાઢે, કારણ કે ઈચ્છામાં કહેવત છે કે “When there is will, there is a way” એટલે જો કાંઈ કરવાની આપણને ઇચ્છા હોય તો તેનો ઉપાય પણ માલુમ પડીજ આવે. વળી ધણા ઉદ્યોગ કરનાર પુરૂષો પણ એમજો-લે છે કે અમે ઉદ્યોગ કરીએ છીએ પણ અમને લાભ નથી થતો

માટે કહો તે ઉપામ કરીયે પણ તેમના વિષે પણ તપાસ કરતાં અગતે ખુલ્લું માલુમ પડ્યું છે કે ઉદ્યોગતો તેઓ કરે છે પણ તે ઉદ્યોગ કરવાની રીતીમાં જે જે ભુલો હોયછે તે તે દૂર કરવાને ઉદ્યોગ નથી કરતા અને કૃત્ત્રીકત્વાર પોતાના ઉદ્યોગમાં અપ્રમાણિકપણથી વર્તે છે તેથીજ તેમને યથાર્થ ઉદ્યોગથી લાભ નથી થતો. તેઓએ-તો શ્રી દલપતરામ કવીશ્વરની આ નીચેની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું એટલે ઉદ્યોગના લાભકારી ખરા સ્વરૂપનું તેમને દર્શન થશે:—

દોહરો.

હોય પ્રમાણિકપણું ધણું, વળી બિયોગી અંગ;
દરિદ્રતાને દુર કરી, સુખનો પામે સંગ. ૨૬. કાવ્ય.

માટે હે ભાઈઓ ! ઉદ્યોગ તો હમેશાં સુખ કરનારજ છે પ-ણ ઉદ્યમ કરતાં પણ આવડ્યો નેહએ. આ જગમાં સઘળી વસ્તુના બે પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે અને તેવાંજ બે પ્રકારનાં તેથી ફળ થાય છે. એક તો સારો ઉપયોગ અને બીજો ખોટો ઉપયોગ થાય છે; અને જેવો ઉપયોગ કરીએ તેવું ફળ થાય છે. વળી ઉદ્યોગ તો તાત્કાલિક ફળ આપે છે માટે જેવી જાગતમાં ઉદ્યમ કરીએ તેવું ફળ તરતજ થાય છે. આને માટે એક ઉદાહરણ છે. કોઈ એક માણસ ચોરીનો ઉદ્યમ કરતો હોય તો તેને અભ્યાસને લીધે ચોરી કરવી ધણી સહેલી થઈ જાય છે પણ જો કોઈ વખત પકડાય છે તો તેનું ફળ તેને ધણુંજ દુઃખદાર્ઠ મળે છે. માટે ઉદ્યોગનો પણ ઉપયોગ કરતાં શીખવું નેહએ. ઉદ્યોગ જો સારી રીતે કરતાં આવડે તો ઉદ્યોગ તો ખરેખર કલ્પવૃક્ષ છે. કારણ કે તેથી મીઠું ફળનો લાભ થાય છે:—

દોહરો.

કલ્પવૃક્ષ કાને સુણ્યું, આપે ધમ્મિત ભોગ;

મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યું, કલ્પવૃક્ષ ઉદ્યોગ.” દલપત કાવ્ય. પૃ. ૮૮

વળી દેશનો સુધારો ઉદ્યોગ ઉપર આધાર રાખે છે એમ અમે આગળ સિદ્ધ કર્યું છે તેના ટેકામાં કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

“ઉપજે સુખ ઉદ્યોગથી, સુધરે વળી સ્વદેશ;
મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યું, કલ્પવૃક્ષ ઉદ્યોગ.” ૪ દ. ૮૯

આ દુનિયામાં દેશના સુધારાને માટે ભાષણો તથા લખાણો સંખ્યા ગંધ થવાં જોઈએ. માટે વિદ્વાન્ પુરૂષોએ તેમ કરવામાં ઉદ્યોગ વાપરીને દેશને સુધારવો જોઈએ. એકલાં ભાષણો કરવાથી અને લોકોને માત્ર મ્હોડાનો ઉપદેશ આપવાથી લોકો સુધરે એમ કહેવું તે સુધારો કરવાને જોઈએ તેટલું શક્તિમાન નથી. જે પ્રગાણે ઉપદેશ કરવામાં આવે તે પ્રમાણે કરીને લોકોને દેખાડવું જોઈએ, અને એમ કરે તો નક્કી લોકોને સ્ફૂર્તિ અસર થાય; અને સુધારાની સ્વારી આશ્ચર્યજનક જોરથી આગળ ચાલે. કોઈ માણસ કહેશે કે વ્યાપાર કરવો સર્વથી ઉત્તમ છે. ખેતી તો સર્વોત્તમ છે. યંત્ર લાવીને કામ કરવું તે ધણું લાભકારક છે. પણ જે એમ કરી દેખાડે નહીં તો શા કામનું? ખેતી કરી દેખાડે અને પોતાને થયેલા લાભ લોકોની આગળ મુકી દે તો તે સઘળું કહેવું લોકોના ધ્યાનમાં ઉતરે. સંખ્યા ચાલે અને તેનાથી જે ગાલ ઉપજે તે અને તેથી ચતા કાયદા જ્યારે કોઈ દેખાડે અને પછી ભાષણ આપે તો તેનું કહેવું લોકો સ્વીકારેજ. આપણને ધણીવાર કોઈ ચીજ મળવાની હોય છે તે પણ ઉદ્યોગ નથી કરતા તો આપણને નથી મળતી; અને જો કે કોઈ ચીજ મળવાનો સંભવ નથી હતો તોપણ ઉદ્યોગ કરવાથી આપને ધણીવાર મળે છે. કોઈ માણસે આપણને કાંઈ આપવાને ના કહ્યું હોય તોપણ તેની પાસે જઈને તેને માટે તલાશ કરીએ તો ન મળવાની ચીજ પણ મળે. કારણ કે આપણને ખબર નહોતી કે તારમાં સમાચાર આવશે. અને જળદ અને ઘોડા વગર ગાડી ચાલશે. પણ ઉદ્યોગને જળે હાલતે આપણે નજરે જોઈએ છીએ:—

દોહરો.

“મળવાની પણ નવ મળે, વણુ ઉદ્યોગે વસ્ત;

તરી તીર પામે નહીં, જે ન હલાવે હસ્ત. ૫

શોધ ક્રિયાથી સાંપડે, નહીં નશિય આધાર;

શોધ કર્યાથી સાંપડ્યાં, આગગાડિ તે તાર” ૬ દ. ૫૮

કેટલાક પુરૂષો એમ કહે છે કે કોઈ ઉદ્યોગ તો કરે પણ ભાઈ પં-
ક્ષ વગર કાંઈ થઈ શકે નહીં. ઉદ્યોગ તો કાંઈ જોરાવર નથી પણ
પક્ષથી સંબળું થાય છે, તો અમારે તો એમ કહેવાનું છે કે, તમે કાં-
ઈ કાંઈ કરવાને ઉદ્યમ કરો તોજ તમને પક્ષથી ટેકો મળે. થોડું પ-
ણ કરવાની તમારામાં પહોંચ હોવી જોઈએ:--

દોહરા.

સહાયતાથી સર્વદા, કરાય આજું કામ;

અસ્માથી દેખે ધણું, દૃષ્ટી દલપતરાગ." ૭ દ. પૃ. ૮૪

તાત્પર્ય કે આંખોમાં દેખવાની શક્તિ હોય તોજ અસ્માથી વં-
ધારે દેખાય પણ કાંઈ આંધળાને અસ્મા આપેથી કશો ફાયદો થાય
નહીં તેમ પોતાની શક્તિ વગર સંબળું ધૂળનું ધૂળજ, માટે પક્ષ ક-
રતાં પણ ઉદ્યમ પ્રયત્ન છે. પક્ષથી થએલું કામ વધારે ટકતું નથી.
અને ઉદ્યોગથી થએલું કામ સંગીન છે. ઉદ્યોગી થવું એટલે ખા-
ધા પીધા વગર એમને એમ કામ કરવું એમ નથી પણ ધીમે ધીમે
દૃઢતાથી ધીરજ રાખીને કામ કરવું તેનું નામ ઉદ્યોગ છે. શરીરને
અને મનને પણ વિશ્રાન્તિ આપવી જોઈએ; વિશ્રાન્તિનું જડાતું
કહાડી આળસુ ન થવું જોઈએ. હવે ઉદ્યમ વિષે તથા તેથી થતા
લાભ વિષે યથાશક્તિ કહી રહ્યા છિયે; અને આ નિબંધનું બીજું
અંગ જે “આલસ્ય તથા તેથી થતી હાનિ” તે વિષે પણ કહેવું જો-
ઈએ. પણ ઉદ્યમના અભાવનું નામ આલસ્ય છે અને તેથી થતી હા-
નિ તે ઉદ્યોગથી થતા લાભનો અભાવ છે એમ કહી શકાય; માટે આ-
લસ્યથી થતી હાનિ વિષે લખતાં પુનઃશક્તિ તો થાયજ પણ યુક્તિ
પુરઃસર વાપરેલી પુનઃશક્તિ ત્રાસદાયક ન થતાં ઉલટી મનોહર થઈને
તે વિષયને ફરિને સહૃદય માણસના મનમાં દૃઢાવે છે. માટે અત્રે કો-
ઈ પણ યુક્તિનો આશ્રય કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી; અને તેમ કરવા
ને આલસ્યના એકલા ગેરફાયદા કહી ન જતાં આલસ્યનાં જુદાં જુદાં
સ્વરૂપ ચીતરીને તેનાથી થતી હાનિની દિગ્માત્ર જતાવી આપવા પ્ર-
યત્ન કરવામાં આવશે. વળી આળસના એકલા દુર્ગુણ કથવાથી કોઈ
આણસ ઉદ્યોગી થઈ શકે નહીં. ઉદ્યમના લાભ અથવા વખાણ સાં-

લાળીને માણસના મનમાં ઉદ્યોગી થવાની હેંશ થાય, પંજુ ઉદ્યોગી થતા પહેલાં તેણે આળસને દૂર કરવી જોઈએ. માટે આ નિબંધના બીજા અંગમાં આળસને દૂર કરવાના ઉપાય પંજુ યથાશક્તિ કહેવા ઉચિત છે. વળી આળસનો વધારો પંજુ વખતે ઉદ્યોગી માણસમાં થઈ જાય છે. માટે તેનાથી સાવધ રહેવાની યથાયોગ્ય સૂચના પણ લખવામાં આવશે. આળસને ઉત્પન્ન કરનાર કેટલાંક કારણો હોય છે તે પણ કહેવામાં આવશે કારણકે જેવું કારણ હોય તેવા ઉપાયજ આળસનો નાશ કરવામાં યોગ્ય તેજ દૂતેહ મળે નહીતો યોગેદા ઉપાયો વ્યર્થ જાય; જેમકે કોઈ માણસને પિત્ત બહેકવાથી થએલો રોગ પિત્ત શામક ઔષધ આપવાથીજ મટે છે અને વાયુશામક ઔષધ પિત્તજન્ય રોગ પર સારી અસર કરતું નથી. આળસની અસર જનવ્યથિત અને જનસમૂહ ઉપર કેવી તરેહની થાય છે અને કેવો પરિણામ લાવે છે અને તે દૂર કરવામાં શાંશાં સાધન જાણુ ઉપયોગી છે અને શાંશાં સાધન પ્રધાન ઉપયોગી છે તે પણ વિચારવું જોઈએ. આળસના મુખ્ય પ્રકાર છે; નિત્ય અને નૈમિત્તિક. હરેક પદાર્થમાં મંદતા અને તીવ્રતા સ્વાભાવિક રીતે આ જગતમાં જોવામાં આવે છે; કોઈ પદાર્થમાં મંદતા પ્રધાન અને તીવ્રતા જાણુ હોય છે, અને કોઈમાં તીવ્રતા પ્રધાન અને મંદતા જાણુ હોય છે; પણ હરેક પદાર્થમાં કોઈક અંશે પણ મંદતાનું અસ્તિત્વ હોય છે એ સર્વને અનુભવ સિદ્ધ છે. હરેક પદાર્થમાં કોઈ પણ અંશે હમેશ રહેનારી જે આ મંદતા તેનું નામ નિત્યમંદતા અને જ્યારે આ નિત્યમંદતા સજીવ પદાર્થના સંબંધે અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રાણીના સંબંધે જોવામાં આવે છે ત્યારે તેનું નામ આળસ એવું પાડવામાં આવે છે. આ આળસ જ્યાં લગી તેના નિયમિત અંશે મનુષ્યમાં રહે છે ત્યાં લગી તે કાંઈ બિપદા કરી શકતી નથી; પણ તે મનુષ્યના શરીરને પોષણ કરનાર થઈ રહે છે, કારણ કે તે ક્રિયાના સંપૂર્ણત્વથી થતા નુકશાનને અટકાવવાનું એક સાધન થઈ પડે છે. પણ જ્યારે આ આળસ નિયમના બાંધનમાંથી છુટીને નિરંકુશ થઈને પોતાના જાણુબાવનો ત્યાગ કરીને પ્રાધાન્યને ધારણુ કરે છે ત્યારે હરેક પ્રકારની હાનિને ઉત્પન્ન કરીને, વેળાસર ઉપાય ન

દેવામાં આવે તો તે હાનિની વૃદ્ધિ કરીને માણસનો આપત્તિકાળ
 ખાસે આણે છે અને અત્યંત પોતાનું જળ વધારીને છેવટે માણસનો
 નાશ કરે છે; જેમકે આપણા જંધનમાં પહેલા વૈરીને આપણે આ-
 પણી સેવા કરાવી શકીએ પણ જ્યારે તે વૈરી આપણા જંધનમાં
 થા મુક્ત થઈ જાય અને પોતાનું જોર વધારી દે ત્યારે તે આપણને
 અનેક ઉપાધિ ઉત્પન્ન કરીને આપણો નાશ કરવામાં તત્પર રહે અને
 આપણે નચેતીએતો આપણો નાશ પણ કરે એ વાર્તામાંકાંઈ શંકા-
 તું પ્રયોજન નથી. માટે દરેક માણસે વિચારવું કે આપણામાંજ આ-
 પણા એક આળસ નામનો વૈરી છે અને જ્યાં સુધી આપ-
 ãણે તેને નિયમની બેડીમાં બાંધીને રાખીશું ત્યાં લગી તે આરામ
 વિશ્રાન્તિ વિગેરે સેવક રૂપને ધારણ કરીને આપણા ઉદ્યોગ રાજ્ય-
 ને ચલાવવામાં મદદગાર થઈ પડશે; પણ તે ક્યાં લગી? જ્યાં લગી
 તે જંધીયાન યુક્તમ સ્થિતિમાં રહે ત્યાં લગી. પણ ધીમે ધીમે તે સેવકરૂપે
 આપણો વિશ્વાસ મેળવીને પ્રધાન પદવીને પામે કે તરતજ બીજા સર્વ
 ઉદ્યોગની સત્તાને આશ્રય આપનારા સદ્ગુણ રૂપી નોકરોને પોતાની જ-
 ગોએથી કાઢી નાખીને તેમની જગોએ પોતાની સત્તાને ટેકા આપી
 દૂઠ કરનાર અનેક દુર્ગુણોને બોલાવી ભિન્ન ભિન્ન અધિકાર સોંપે છે,
 અને શત્રુ પ્રધાન પદને પામ્યો એટલે કયો અનર્થ થવાનો અસંભવછે?
 માટે આ નિત્ય આળસથી થતું તુકશાન અટકાવવાને માટે માણસે
 નિયમિત પણાને મંડણ કરવું. અર્થાત્ માણસના મનનું તથા તનનું
 વલણ કેટલોક ઉદ્યોગ કર્યા પછી આરામ લેવા તરફ હોય છે. અને
 તેમ થવું અવશ્યનું છે. પણ તે આરામ લેવાનો સમય નિર્માણ કરી
 રાખવો જોઈએ. નહીં તો થોડે થોડે આરામ લેવાના કાળમાં અન-
 ગૂંધ વધારો થવાનો સર્વ પ્રકારે સંભવ છે. ચોરી કરવાને કાઢના ધર-
 માં પેટેથી ચોર જેમ કાઢીને માલમન પડે તે પ્રમાણે પોતાનું કામ
 સાધીએ તેમ આળસ પણ માણસને ખર્ચ ન પડે તેમ તનમાં પ્રવેશકરીને
 માણસને લાચાર બનાવી દે છે. જેમ વામ માણસના ઉપર તલપ
 મારતાં પહેલાં ગેલ કરવા લાગી જઈને માણસનું ક્યાન સુકામે છે તેમ
 ઉપર કહેલા સ્વરૂપનું આળસ પોતાનું પ્રજળ દાખવે છે તે પહેલાં

માણસને હેતરે છે, માટે આળસના જેવો બીજો ઠગારો પણ આ જમતુમાં નથી. લૌકિક ઠગારો તો કોઇનું ધન અથવા ધરખાર ઠગી લે પણ આળસ તો ફરિતે કોઇ પણ રીતે મેળવી ન શકાય એવા આયુ-પ્ ૩૫૧ મહાધનને ઠગી લે છે, અને તેને ઠીચણમાંથી ઢાળી નાખે છે. અને આળસ એવી ચતુરાઇથી પોતાનું ઠગાઇનું કામ ચલાવે છે કે, છેવટનો આણીનો વખત આવે છે ત્યાં લગી પણ માણસને ચેતવા દે એમ નથી; અન્ય શત્રુ અને ચોરનો સારા કે તેઓ દૂર દેશવાસી હોવાને લીધે વારંવાર ઉપદ્રવ કરવાને સમર્થ હોતા નથી. પણ શરીરમાં ને શરીરમાં રહી આપણે ઘાટ ઘડનાર આળસનામનો ઠગ સંતત રીત્યાવ્યા કરે છે. વળી અન્ય શત્રુ પોતાનું શત્રુત્વ દાખવીને આપણને દુઃખ દે છે, પણ ઠગ આળસ આપણા પ્રિય યજ્ઞ પડીને અર્ધાનું પેટમાં પેશીને પાળી મારે છે. અને માણસના ઉપર આળસ એવી ભુરકી નાખી દે છે કે જ્યારે કોઇ માણસ તે માણસને કહે છે કે ભાઇ તારા શરીરમાં તારો આળસ રૂપ શત્રુ ભરાયો છે અને તેના દંડથી યમાણે બે તું આલીશ તો તારો નાશ નિકટ આવ્યો છે એમ તું નકરી સમજજે, ત્યારે આળસની અદ્ભુત જદુઇ કરામતની સત્તાને વશ થઇ ગયેલ પેલો માણસ કહે છે કે ભાઈ મારો જે ખરો દુઃખમાં ફિલાસો આપનાર આરામ નામનો મિત્ર તેને તું આળસ શત્રુ એવો ભયંકર ઇલકાળ કેમ આપે છે. ગમે તેટલું આળસ માણસને કોઇ સમજાવે તો પણ તે આળસ માણસને મારાગાં આળસ છે એમ સમજાવું સહજ નથી. બીજા ચોર ઠગારો અને શત્રુને તો કોઈ હથિયાર લેધને પરાજય પ્રમાણે શકીએ પણ આ દુષ્ટ આળસની સામે યોજવા લાયક કયું હથિયાર છે? હા બેલું પણ એક હથિયાર છે કે જેથી આલસમનો પરાજય થાય; અને તે હથિયાર મન છે; પણ ઇલાજ નથી શું કરીએ તે મન હથિયાર ઉપર પણ આવશ્યક રૂપી અપ્રહત સતિવાળા ઠગ શત્રુની જદુઈ કરામતની સ્તંભન કરનારી સત્તા આવે છે. બીજા શત્રુ તથા ચોરને તો આપણે આપણા રાજ્ય કર્તાના જ્ઞાપાસન આગળ લેઇ જઇને તેને શિક્ષા કરાવી શકીએ પણ રાજાઓનાં પણ રાજ્ય ખોવાયેલી દેનાર આળસને આપણે શું કરી શકવાનાં?

આપણે જ્યારે કોઇવાર ઠહીએછીએ કે ફલાણા ગાણુસતો મને શત્રુ-
વત્ નડેછે, ત્યારે કહેવાનો સામાન્ય ચાલછે કે શુ' તે તારા હાથતો
નથી પકડતો? પણ ચાલસ્ય તો એકલા હાથજ નહીં પણ સર્વ ઇન્દ્રિ-
યો અને આગમ્ય અંતઃકરણ ઉપર અસર કરીને જડવત્ જનારી દેછે.
અન્ય શત્રુ અથવા ચોરતો જાહુમાં જાહુ કરે તો માણુસનો જીવ લે.
આથી તો કદાચ દુઃખગાંથી છુટવાનો સંભવ છે પણ આજસ તો
માણુસનો એકદમ અંત ન આણુતાં કસાધથી પણ અધિક કૃતતાને ધાર-
ણુ કરોને નિરંતર રીયાવ્યાજ કરેછે અને જીવતાંજ મુવેલો કરી નાખેછે.

દોહરાઃ—કદી આપણા કામનો, કરે કોઇ અટકાવ, તે જીલમી
પર ફીજીએ, જઈ રાવળે રાવ. ૧

જીલમી આજસ ઉપરે, ક્યાં ફરિયે ફરિયાદ, વ્યર્થ અમુલ્ય વખત
હરે, ફેગટ કરી ફિસાદ. ૨ દ. કાવ્ય પૃ. ૩ વળી કોઇ શત્રુતો આ-
પણા ઉપર કોઇ કારણને લીધે વૈર રાખી આપણને દુઃખ દેછે. પણ
આજસતો નિષ્કારણુ વૈરી થઇ આપણને નડેછે. શત્રુથી આપણે અ-
તડા રહિયેછીએ ત્યાં લગી શત્રુ આપણાપર વૈર રાખેછે પણ આ-
જસ તો જેમ આપણે તેની સાથે હળીમળીને ચાલીએછીએ તેમ
તેમ આપણા ઉપર પૂર્ણ વૈર દાખવીને દુઃખ દેછે. આ ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાયછે કે આજસ શત્રુ એવોછે કે નમ્રતાથી પણ વૈર ત્યાગ
કરે નહીં; માટે તેને બળાત્કારવાળા ઉપાય ચોજીને નિરૂપાય કરવો
જોઇએ, અને તેને હર્મેશાં નિરૂપાય સ્થિતિમાં રાખવાને માટેજ અ-
પ્રહત પ્રયત્ન પુરૂષે સાવધ રહીને કરવા જોઈએ. આ ઉપર વર્ણવેલી
નિત્ય આજસ અથવા ગંદતા ધીમે ધીમે વધીને જે માણુસના શરીરમાં
પ્રધાનતાને પામીછે તેનું શરીર અને સ્વરૂપ જોઇશુ' તો એમ જણાશે
કે તે ગાણુસ ધણા દહાડાથી જાણે માંદો હોયતી. તેની મુખમુક્કા
નિસ્તેજ હોયછે, આંખો ચુચળાઈ ગયેલી અને તેજ વગરની અને આ-
મડી ફિક્કી પીળા રંગની હોયછે; તે ગાણુસનું શરીર અને અવયવો
અતિશુષ્ક અને નિર્બળ થઈ ગયાં હોય છે અથવા તો અત્યંત મેદ
વધવાથી કામ કરવાને નિર્બળ થએલા હોય છે એટલુંજ નહિ પણ
ચેતપોતાનો બાર ડંચકવાને શિથિલ થએલા હોયછે, તેનો સાદ બારે

અને ધૂડના સમાન અશુભ સૂચક લાગે છે. નિમાળા કાળી શ્વાદશને દહાડે રાતે ધૂણિને આવેલા જુવાના નિમાળા દિવાળીના પરાદમાં જ-ણાયછે તેવા હોયછે. લુગડાં ચિંથરીયા મામા જેવાં વિખરાયલાં અથવા તો તેલીઆરાળા જેવાં મર્ચીન હોયછે. નખ અને હોઠ પરની રતાશ જાણે રતોવધ નાશી ન ગઈ હોય એમ જણાય છે. તેની જેસવાની પદ્ધતિમાં મેરૂ દંડ અથવા સ્પાઇનલકોર્ડ ચમરાજની કમાન માફક બંધ વળેજ હોયછે. જગાસાં ઉપર ખગાસાં ખાયછે ત્યારે સર્વ આખા-દાનીનો ભક્ષ કરવાને મુખ વિકાસતું દારિદ્ર્ય હોય એમ લાસેછે. ધુડની માફક તેને સૂર્યોદય અગાખામણે આગ જેવો લાગે છે, અને સવા-રનો પ્રકાશ જોઈને આંખોને ઝીંણી કરીને આશપાશ જાણે રાત્રીના અંધકારને શોધનો નહોય તેમ ફાંફાં મારતો જીએ છે. તેને દોડવા કરતાં ધીમે ચાલવું, ચાલવા કરતાં સ્તંભવત્ ઉભા રહેવું, ઉભા ર-હેવા કરતાં જેસવું, જેસવા કરતાં સુઈ રહેવું, સુવા કરતાં ઉઘવું વધારે પ્રિય હોયછે. સમગ્ર રીતે જોતાં તેનો વેષ અને રીતભાત સધ-ળી અદ્વિજીના સમાન મળતી આવેછે. અદ્વિજ પણ આજસની પેઠે માણસ પર ધીમે અવર્ણનીય સત્તા મેળવે છે તેથીજ આખો ભકત કહેછે:—એક અદ્વિજી જીજી આજસ, એ જોમાં છે એવો રસ, જેમ જેમ અધિકુ' ખાનો જાય, અંગે અકલે હીણો યાય; જો મૂકે તો કારજ સરે નહિ તો અખાતે ખાનો મરે. અથવા તો તે માણસ દારિદ્ર્યની મૂર્તિ હોય તેવો જણાય છે. અથવા તો કોઈ મલિન દે-વનો ઉપાસક હોય તેવો જણાય છે; અને ખરેખર આલસ્ય જેવા હડહડતા પિશાચ્યનો ઉપાસક પેણુ તે છેજ. હમેશ એવો નિયમજ છે કે ઉપાસક ઉપાસ્ય સાથે તાદાત્મ્ય અથવા એકતાને પામે છે અ-ને આ ઉપર પ્રમાણે વર્ણવેલા માણસ કાળજીભૂંગન્યાય પ્રમાણે સાક્ષાત્ આલસ્યજ થઈ ગયેલા હોય છે. *

દોહરો

આજસ જૂડી જૂતડી, બ્યંતરનો વળગાડ;

પેસે જેના પિંડમાં, જાહુધા કરે જગાડ. ૧

પૃષ્ઠ ૬૩. દક્ષપત્ર કાવ્ય.

ઉપર પ્રમાણે આળસના સ્વરૂપનું અથવા તે આળસુ માણુ-
સના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું હવે તે ઉપરથી તેના શા શા અવગુણો
છે, તે સ્વતઃવ્યક્ત થવાના; કારણ કે ‘**આકૃતિરેવગુણાનૂયમતિ**
હયે ઉપર કહેલી શૈશ્યનીય અવસ્થાને કેવા માણુસો પામે છે તે ક-
હેવું જોઈએ, કે તેવા કોડાને સત્વર ઉપાય લેવાનું’ જની શકે; અથ-
વા તો જો તેઓ આ અનિર્વચનીય દુઃખદ સ્થિતિમાં ક્યારનાય ફ-
સી ગયેલ હોય તો, તેમના શુભેચ્છક લાગતા વળગતાઓને તેમને
આ િ પિશાચ્યોનિગાંધિ ઉપાય રૂપ શ્રાદ્ધ કરીને મુક્ત કરવાની સુજ-
પડે. જેઓની પાસે અપરિગિત દ્રવ્ય હોય છે, અને જેમનું મન કો
ઈ પણ રીતે કેળવાયતું નથી, અથવા તો ફક્ત એટલુંજ કેળવાયું
હોય છે કે તે અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધની પ્રાપ્તિનેજ મુખ્ય
કર્તવ્ય માને છે એવા અથવા તો જેઓને કોઈ પણ પ્રકારની લાજ
આખર નથી કે જે નિભાવવાને તેઓને કોઈ પણ રોજગાર અથવા
મેહેનત કરવી પડે તેવા પુરૂષો છેવટે જતાં જીવતા મરી ગયા અછ-
ને ઉપર વર્ણવેલી મહા દુઃખદ પિશાચ્યની યોનિને પામે છે. અર્થાત
તેઓમાંજ સ્વાભાવિક આરામની ઈચ્છા ગાઢ આલસ્યના સન્નિપાત
સમ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. હમણા કહી ગયા તેવા પ્રકારના માણુ-
સોમાં સ્વાભાવિક આરામની ઈચ્છા આળસનું સ્વરૂપ ધારણ ન કરે
એટલા માટે તેઓને ઉધોગી માણુસની સંગતિ રહેવી જોઈએ. તે-
મજ તેમને દુનિયામાં મુખ્ય કર્તવ્ય છે તેનું જ્ઞાન મળવું જોઈએ.
અને પેલા બીજી પ્રતિના માણુસને આખર શું છે એ સમજાવાનો
કોઈ પણ યુક્તિસર ઉપાય થયો જોઈએ. હાલના વખતમાં એવીજ
જાતના કેટલાક આળસુ બિખારીઓને તેવું સમજાયાથી તેઓએ મ
ગુરૂરીતો ધધો કરવો સર ક્યો છે એમ મારા જોવામાં કોઈ કોઈ ઠે-
કાણે આવ્યું છે. પણ જે વખતે હાલના સર્વ આળસુ આળસી
ત્યાગ કરી ઉપર કહેલ યોગ, બિખારીની માફક સુપરશે, ત્યારે આ-
પણા દેશની કાંઈક ઉન્નતિ થશે. પણ ઉપર પ્રમાણે વર્ણવેલી સ્થિ-
તિમાં કોઈ શ્રીમાન્ આવી પડેલ હોય, તેને મુક્ત કરવાના પ્રયત્નો
તેની પાસે ઉધોગી માણુસો કોઈ તેના લાગતા વળગતાઓ મુકેલ

હોયતો તેણે એટલી કાળજી રાખવી જોઈએ કે પેલા ઉદ્યોગીમાં પણ પેલાની આળસ ન પ્રવેશ કરે. કારણ કે ખોટી ચીજની અસર ઝટ દે-
 ણી થઈ જાય છે એવો માણસનો સ્વભાવ છે. અને સામાને સુધાર
 તાં સુધારનાર પોતે બગડી જાય છે. આળસ એક એવી રોગ બરો-
 બર છે. આ પ્રમાણે મેં ઘણા શ્રીમાનને ત્યાં જોયેલું છે. છોકરાને
 આળસ ભરેલી સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવાને તેની માથે સારા માણસ-
 ની સોળત કરાવેલી, તે સારા ઉદ્યોગી અને સદ્ગુણી પુરુષો દુર્ગુણી થઈ
 ગયેલા જોયામાં આવ્યા છે. માટે ઉપર લખેલી થોડીક પંક્તિ કલ્પિ-
 ત નથી, પણ વ્યવહારમાં તે પ્રમાણે થયેલ જોયેલું છે. પેલા નિર્ધ-
 ગી ગરીબ રખડતા લોકોને સુધારવા એ સરકારના હાથમાં છે; અ-
 થાત તેમને સરકાર કોઈ કામે લગાડે એટલે કામે કરીને તેઓને
 જાન શરમ શું છે તે સમજશે; અને તે સમજાયું, એટલે તેઓનું
 વળણુ પ્રથમ તો ઉદ્યોગ તરફ મંદ રીતે થશે, પણ પછીથી તેઓ તે
 તરફ ધસીને જશે. આળસ એટલે કોઈ પણ પ્રકારની આળસ સમ-
 જવી:—આળસ જે એકજ માણસમાં રહી તેનું અને તેની આસ-
 પાશના કેટલાંક માણસનું અહિત કરવાને શક્તિમાન થાય છે તો,
 જ્યારે તેજ આળસ બહુ માણસોમાં પ્રવેશીને સત્તા ચલાવે તો ખોટી
 પ્રજાઓની પણ ખરાબી કરી નાખે છે; આનો તાજે દાખલો જોવો
 હોય તો આપણા હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ ઉપર નજર કરવી. આળસ
 વ્યષ્ટિ ઉપર પોતાની જે અસર કરે છે, તે કરતાં તેની સમષ્ટિ ઉપર
 થએલી અસર ઘણી વધારે ભયંકર હોય છે. સમષ્ટિ અનેક વ્ય-
 ષ્ટિઓની બનેલી હોય છે; તેથી વ્યષ્ટિ ઉપર થતી આળસની અસર
 સમષ્ટિ ઉપર થતી અસરનો મૂળાધાર છે, માટે દરેક માણસ જે
 પોતાના દેશની ચડતી કરવા ઇચ્છતો હોય, તેણે પોતેજ ઉદ્યોગી થ-
 વું; અને હમેશાં મનમાં એમ કોતરી રાખવું કે મારા દેશની ચ-
 ડતી કે પડતી મારીજ મેહેનત અથવા આળસ ઉપર આધાર રા-
 ખે છે; આ પ્રકારની સમજ અને સમજ પ્રમાણે વર્તન એજ
 દેશને આબાદાનિમાં લાવવાનું ખરેખર સાધન છે. માટે દરેક સ્વ-
 દેશાભિમાનીએ બીજાઓને ઉદ્યોગી કરવાનું ડોળ ધાક્યા વગર પોતે

પોતાની મેળે ઉઘોગી થવું. આળસની અસર ઝેર પાયલા હથિયારનો જેવી છે. જે માણસને ઝેર યુક્ત હથિયારનો જખમ લાગે છે, તે માણસ સડી સડીને નાશ પામે છે; તેમજ જેને આળસનો જખમ લાગે છે તેનો પણ ક્રમે કરીને નાશ પાસેજ આવે છે; માટે એવા જખમનો ઉપાય વેળાસર કરવો જોઈએ. જેમ ઝેરથી પાયેલા હથિયારથી બેદાયક્ષો ભાગ કોઈ વાર કાપી નાખવાની જરૂર પડે છે, તેમજ આળસને પણ તોડી મચરડીને અળગીજ કરિયે તોજ ઠિક, નહીં તો તે પોતાની અસર છોડીને જાય નહીં.

હોહરા:—જન આળસના જખમથી, જે કો જખમી થાય;

પડે પયારી પાયરી, જીવન રહિત જણાય. ૧

બ્રહ્મ કરે ભણનારને, ઉપજ આળસ અંગ;

ભક્તિ કરતાં ભક્તને, કરે ભજનમાં ભંગ. ૨

દ. કાવ્ય. પૃ. ૯૩.

જેના શરીરમાં આળસ ભરાઈ હશે અને જેણે તેને પ્રયત્ન કરીને કઠાડી હશે, તેને અનુભવ હશે કે માણસને આળસથી વિખુટા પડતાં કેટલું દુઃખ થાય છે. જાણે આપણા શરીરની સાથે એટી ગંથેલ કોઈ ચીજને ઉખેડતા હોઈએ. અને તેથી જેટલું દુઃખ થાય, તેટલું દુઃખ આળસને દૂર કરતાં થાય-છે. પણ એ દુઃખને ગણીને જો આપણે તેને દૂર પરાણે ન કરિયે તો વળગેલી જળા આપણું સર્વ લોહી પી જાય છે તેમ આળસ આપણું સર્વસ્વ ચુશી ખાય છે:

હોહરા:—અધ ધડી પછી જઈશ હું, દેતિ દિલાસા એમ;

વગર ખસેડી નવ ખસે, જળોઈ વળગી જેમ. ૧

આળસમાં દુઃખ અતિ ઘણું, ભર્યા રહે, ભરપૂર;

તે માટે સજ્જન તમે, કરો દેહથી દૂર. ૨

દ. કાવ્ય. પૃ. ૯૩.

વળી આળસને ખસેડતાં ખસેડતાં પણ કેટલોક કાળ આળસ ખાઈ જાય છે, તે ઉપરના દોહરાથી જણાય છે. જેમ લાલ લાગેથી હોલવતાં હોલવતાં પણ અગ્નિ કેટલાક પદાર્થને ભરગીભૂત કરી નાખે છે, તેમ આળસ જતાં જતાં પણ કેટલોક વખત સ્વાદ કરી

જાય છે. માટે આમ કરવામાં મનનો દૃઢ સંકલ્પ અને અતિશય-
 રા જોઈએ. એ બાબતમાં લૂથો સંકલ્પ નબળો નથી, અને ઢીલ ઉ-
 પયોગની નથી. કારણ કે લૂથો સંકલ્પ અને ઢીલ એતો આલસના
 એકથી છે, અને હમેશાં આગસને કામકામરૂં તે કરવાનાં; સંક્ષેપમાં
 તે બંનેને આગસનાં બીજાં સ્વરૂપ કહીએ તો ચાલે; માટે એમ
 જો દરખાસ્ત કરેલા કરારને ન સાંભળવા, અને દૃઢ સંકલ્પ અને તવરા
 જેવા પોતાના શબ્દો અને નિત્ય શુભેચ્છક મંત્રીઓના સલાહ પ્રમા-
 ને ચાલવું. પ્રથમ તો આ લગ્ન મંત્રીની સલાહ માનવીજ કઠ-
 ણુ પડશે, પણ કડવું કહેનાર મંત્રીજ રાત્રને કામનો છે, અને વળી
 જો કદાચ માનવામાં આવેતો, તે સલાહ અગત્યમાં લાવતાં આલસ્ય
 અને તેના મસલતિયાઓ વિદ્ધ નાખવાને કાંઈ ઓછો ઉદ્યમ કરતા
 નથી. એ સર્વ વિદ્યોત્તેજ નહીં. ગણુકારીને અત્યંત દૃઢતાથી વર્તે, ત્યારે
 આગસને દુર ફેંકી દેવાને માણસ શક્તિમાન થાય છે. હાલજ
 જોકાંઈ કરી શકાય, તે કરવાનો થોડા વખત પછી વિચાર રાખવો, તે
 એક આગસતું સ્વરૂપ છે, અને તેથી થયેલા એરકાયદાના ઉદાહરણ
 સમાન્ય. નિશાળમાં આલસતાં પુસ્તકોમાંથી તેમજ મહોટી મહોટી પ્ર-
 જ્ઞના ઇતિહાસમાંથી પણ મળી આવશે. એના ઉપર એક સ્કેટિશ
 અંકકારે આખું પુસ્તક લખ્યું છે. આપણી જાંદગીમાં પણ આપ-
 નાને ધણીવાર માલમ પડ્યું છે, અને પડતું જાય છે, કે કાલના ઉપર
 આધાર રાખ્યાથી ધણાં માઠાં પરિણામ થયેલાં છે, અને થાય છે.
 નિત્ય મંદતા અથવા નિત્ય આગસ જ્યારે કોઈ કારણ મળવાથી
 વૃદ્ધિને પામે છે, ત્યારે નૈમિત્તિક આગસ એવું નામ ધારણ કરે છે.
 માણસનાં મનને અથવા તનને શ્રમ કર્યાપછી થાક લાગે, એ સ્વાભા-
 વિક છે. પણ જ્યારે માણસને કાંઈ વ્યાધિ થાય છે, ત્યારે તેને આ
 રામ વધારે જોઈએ. માણસને કોઈવાર કાંઈ સુઝ નથી પડતી,
 શરીરમાં દુરતિ નથી જણાતી, આવી બાબતમાં કાંઈ તેનામાં શરીર
 ચિકિત્સા થઈ હોય છે. આવી તરેહની સુસ્તાઈને દૂર કરવાને તેની
 કારણભૂત ચિકિત્સાને શમાવે, તેવાં વૈદકનો ઉપાય થોજવા. નહીં તો
 આવી સુસ્તાઈ પ્રથમતો માણસને રચની નથી; પણ થોડા દહાડા

પછી તે સુરનાઈનો હેરા પડ્યા પછી રચી જાય છે; અને ધીમે ધીમે ગાઢ આગસના રૂપને ધરે છે. દરેક ચીજ વિચારીને માણસે કરવી જોઈએ; એ નીતિશાસ્ત્રનો સુખદ નિયમ છે, પણ કેટલાક માણસને એવી ટેવ પડેલી હોય છે કે કાંઈ કામ કરવું હોયતો સર્વ કાળ તેનો વિચાર કર્યા કરે, અને એમ જણાવે કે અમે બધી જાખન વિચારીને ડગલાં ભરીએ છીએ; પરંતુ તે કામને સમૂળગુ શરૂ ન કરે, અથવા તો તે કશા કામમાં ન આવે તે વખતે કરે, પણ વેલાસર કરે નહીં; આને પણ આગસનું એક રૂપ ગણીએ તો કાંઈ હરકત નથી. આવી રીતે માણસોના વર્તવાથી કેટલોક વાર ધણીજ અગત્યની રાજકીય જાગનોમાં મોટાં મોટાં નુકશાન થયેલાં એમ નવા તથા જૂના ઈતિહાસ પરથી જણાઈ આવે છે; અણી ગયા પછી ગમે તે ઉપાય થોજીએ તો કાંઈ અસર થાય નહીં. બીજું અર્થ એ પણ એક પ્રકારનું આગસન છે. કોઈ પણ કામ આપણે માથે લીધું હોય, અને વખતે તે પૂરું થતાં પહેલાં વચમાં અનેક વિદ્ધ આવી પડે, અથવા તો તે થવામાં આપણે પ્રયત્નથી ધાર્યો હોય તેથી બધારે કાળ થાય, અને આથી આપણું મન કંટાળી જાય, અને તે કામ પૂરાં કર્યા વગર મુકી દેવાનું મન થાય, ત્યારે જાણવું કે સ્વાભાવિક અથવા નિત્ય આગસે વિદ્ધ અને કાળ વિદ્ધ બનેલા આશ્રય કરીને અર્થ એ નામના નૈમિત્તિક આગસનું રૂપ ધર્યું. આ અર્થ આ જગતમાં માણસનો એક જૂઠો અને અહિતકર અથવા હિતનાશક સલાહકાર છે. જ્યારે કોઈ માણસ તેને માથે કોઈ મહત્કાર્ય લે છે, ત્યારે તે કામ પાર પાડવામાં થોડો વીલંબ થાય છે; એટલે આ જૂઠો સલાહકાર આવીને નીચે પ્રમાણે ડાહ્યા થઈને સલાહ આપે છે:—“આ કામ માથે તો તમે લીધું પણ પહેલાં કાંઈ વિચાર કર્યા નહીં. એ કામજ એવું છે કે કોઈનાથી બનીજ ન શકે; જુઓ ની તે કરતાં વચમાં તમને અડચણ ઉપર અડચણો નડી. તેમાં તમને ખરચ કેટલું થયું? મહેનત પણ કેટલી પડી, તેતો તમે જાણો છો. વળી હજુ સુધી કાંઈ ફાયદો તમને મળ્યો હોય તેમ જણાવું નથી, અને કદાચ લાભ મળ્યો હશે તો મહેનત તથા ખરચના મંત્ર

માણમાં ધણા જૂન, માટે આમાંને આમાં તો તમે ખરાબ ખરતે
 થઇ જશો. જો કાંઇ લાભ મળવાનો હોતો તો ક્યારેનાય મળી ગયો
 હોત; જો લાભ મળવાનો હોય તો આટલો વિલંબજ શાનો થાય ?
 વળી હજી સુધી તમારા પ્રયત્નમાં તમને કાંઇ લાભ મળ્યો નથી, તે
 છતાં તમે તેના તે ઉદ્યમમાં મગ્યા રહ્યાહો, એ જોઇ લોકો તમારી
 હાંસી કરીને કહે છે, કે તમારું બહુતર તથા ચતુરાઇ ચૂકે ચઢી છે. વ-
 ણી તેઓ કહે છે કે કાંઇ આંધળો હોય તે પણ સમજે કે જેમાં
 કાંઈ ફળ ન જણાયું તેવા ઉદ્યમમાં શા વાસ્તે મંડ્યા ને મંડ્યા ર-
 હેવું જોઈએ? પણ ભાઈ તેતો જહુ ડાહ્યાછે માટે જહુ ખરડાય એ-
 માં શી નવાઈ? એમણે તો ગદેડાનું પુંછડું, પકડયું તે પકડયું, તેતો
 મેલવાનાજ નહીં. એમને તો સવાયો લાભ થવાનો તે કાંઇ તમે જા-
 નો છો ? આ પ્રમાણે લોકોમાં તમારી વાતો થાયછે. આવી સલાહ
 સાંભળીને અસાવધ મનવાળો માણસ અર્ધચેતને વશ થઇ જાય છે,
 અને પોતાના મનનો નિશ્ચય ડગાવી દે છે. આમ થવાથી ધણીવાર
 એમ જાને છે, કે આરંભેલું કામ પોતાની પરિપાક અવસ્થામાં હો-
 ય છે, તેથી ફળ આપવાની તૈયારીમાં હોયછે, એટલામાં પેલો માણ-
 સ અર્ધચેતી તે કામનો પરિત્યાગ કરે છે. જે ફળ તેને મળવાનું હોય
 છે તે તેને નથી મળતું, એટલુંજ નહીં પણ તેણે જાણે સમૂળજો પ્ર-
 યત્ન આરંભ્યોજ ન. હોય, તદ્દત્ તેનો સર્વ મહા પ્રયત્ન થઇ જાય છે;
 અને આ પ્રમાણે તેનો કરેલો સર્વ શ્રમ અને તેણે વ્યય કરેલો સધ-
 લો કાળ નિરર્થક ગયો એમ થાયછે; અને તે બિચારાની અવસ્થા કપ-
 ઠી બોમિયાથી દોરાયલા મુસાફરના જેવી થાય છે. વળી લોકોમાં ખ-
 રેખરી હાંસી તો હવે થાય છે. કેમકે લોકો એમ કહેવાના કે પુંછ-
 આની મા ગૌતરાટ ઉઠવી રહી. માટે પાસે આવેલા ફળને ખોવ-
 રાવનાર અર્ધચેતી નામના અથવા તો કંટાળા નામના આળસથી પણ
 પોતાનું હિત ઈચ્છનાર માણસે એતતા રહેવું. એકથી વધારે વાર
 કંટાળીને કાર્ય છોડી દેવાથી માણસમાં અપૂર્ણ પ્રયત્ન કરવાનો અ-
 બિચારું પેસે છે. આ અવગુણ પણ આળસ રૂપી નદીના પ્રવાહનું
 છિન્ન બિન્ન સ્વરૂપ છે. નદીના ખાણીમાં તૂટક પુડી ગયેલ હોય છે

ત્યારે જ્યાં પાણી નથી હોતું ત્યાં કોઈ, વળી પાણી વાળી જગાએ જીતું હોય છે; તેજ પ્રમાણે જ્યારે ગાણસના મનમાં ઉદય કરવાની વૃત્તિનો પ્રવાહ ચાલે છે, ત્યારે તે કોઈ કામ કરવાનું શરૂ કરે છે; વળી પાછી તે વૃત્તિપ્રવાહમાં ટૂટ પડે છે, એટલે આળસની વૃત્તિનો પ્રવાહ ચાલે છે અને તે આરંભેલું કામ છોડી દે છે, વળી પાછી ઉદયમની વૃત્તિનો પ્રવાહ ચાલે છે એટલે બીજું કામ માથે લે છે, અને ફરી પાછો કંટાળો ખાઈ તેને અધૂરી અવસ્થામાં છોડી દે છે. આવી રીતે અધુરાં અધુરાં કરેલાં કામ કાળનો મિથ્યા વ્યય કરાવે છે. પણ જેમ ખાટલાને વાસ્તે બનાવેલું એક સાલ, પુરશાને માટે બનાવેલો એક પૈયો, અને ગાડીને માટે બનાવેલું એક પૈડું મળીને કાંઈ ઉપયોગની સારી ચીજ ન થઈ શકે, પણ અમરતાં નકામાં પડ્યાં ન રહે- એક જગો રોક-તે પ્રમાણે પેલા અપૂર્ણ કામ નકામાં થઈ પડે છે. આમ થતું જોઈને કેટલાક અણુસમશ્વ ગાણસ હમેશાં ફરિયાદી કર્યા કરે છે કે અમે પ્રયત્ન કર્યામાં બાકી રાખી નથી. અમે ધણી જાતના ઉદય કરી ચુક્યા છીએ તો પણ જ્યારે અમે હતા તેમાને તેવા રહ્યા ત્યારે અમારા ભાગ્યનો વાંક. પણ તેઓએ વિચાર પૂર્વક જોવું જોઈએ કે તેમણે ઉદય ધણી પ્રકારના કર્યા તે વાત ખરી પણ જ્યારે જ્યારે વચમાં આળસનો પ્રવાહ ચાલ્યો ત્યારે તે પ્રવાહને વશ થઈને તેમણે આરંભેલો પ્રયત્ન છોડી દીધો. અને તેથીજ ઉદયમે તમને ફળ ન આપ્યું; માટે વિચાર કર્યા વિગર ભાગ્યને ભાંડવું એ અયોગ્ય છે. આ જાતની આળસ બીજા લોકો કરતાં અંધકારના વર્ગમાં વધારે હોય છે. તેઓમાંના કેટલાક મારી નજરે એવા પડ્યા છે કે તેઓ ધડીમાં એક વિષય લખવાનો આરંભ કરે છે વળી થોડાંક પાનાં લખ્યા પછી તે કંટાળીને છોડી દે છે બીજો વિષય લખવો શરૂ કરે છે; તે વિષયની પણ પહેલાના જેવી દશા કરે છે. કેટલાક વખત પછી જ્યારે પોતાના કામનો તપાસ કરે છે, ત્યારે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા લાયક તેનો એક વિષય તૈયાર નથી થયેલ હોય. તે અંધકાર પોતાના અધુરા વિષય અને તે લખવામાં થયેલા કાળક્ષેપનો વિચાર કરીને, આકાળ ગર્ભપતન થયું છે જેને એવી સ્ત્રી પોતાના અકાળે પુ

તન થએલ ગભૈનું મુખ જોઇને તથા તેને ઉદરમાં વહન કરવાને વે
 ડેલા કછનો વિચાર કરીને જે દુઃખ પામે છે, તે પ્રમાણે પ્રજાબધા કરેછે.
 ખાટે બાજે વિષય આરંભવાને થતો ઉત્સાહ તે આરંભેના પ્રથમ
 વિષયને આગળ ચલાવવામાં થતી આળસને કયાવી પાડવામાં થોજ
 વે; જેથી પુણું કરેતો વિષય લાભ આપવા સમર્થ થાય, અને શોકને
 દૂર રાખે. આપણા હિંદુસ્તાનના લોકોમાં પણ એજ પ્રકારની કુટેવ
 છે, જે કોઇ કામ નવું આરંભાતું હશે તો તેમાં જઇને તરત માથું
 ધાલવાના, પણ એ કામમાં થોડો કાળ ખૂબ જુસ્સાથી કામ કરીને
 પછી તરતજ ધીમે વીશરામવા લાગવાના, તે છેવટે એટલે સુધી કે તે
 કામની તદ્દન બેદરકારી કરી દેવાના. આપણા આર્યજાતિઓના આ-
 વા સ્વભાવને લીધે તેમને " પ્રારંભ શૂરા " એવું દુષણ રૂપ વિશે-
 પણ ચોટયું છે, અને તેમની અધુરાં અધુરાં કામ કરવાની ટેવથીજ
 હિંદુસ્તાનના હિત કરનાર સાધન રૂપ ફેરફારો ઘણા વિલંબ પછી
 થાય છે. આટલે આડીઅલ ટટ્ટુના જેવી છે, ખાટે તેનો વિશ્વાસ ન કરતાં
 તેને શીઘ્ર ત્યાગી. કારણ કે તે આપણા ઉદ્યમના માર્ગમાં મુકામસર
 પહોંચાડવાને બદલે સહજ આળસ સ્ફુર્ણરૂપી જાણું જોઈને ભડકી ભા-
 ગે છે, અને આગળ તો ડગલું દેજશાનું! તે આ પ્રમાણે રસ્તા વ-
 ચમાં અટકી પડે છે, અને કોઇ કોઈ વારતો જેથી ફરી નિકળાય નહાં
 જીવા નિરાશાના ખાડામાં માણસને ફેંકી દેછે. અને કોઇ કોઇ વારતો
 લાભહાનિરૂપ ચોર આવીને પેલા માણસની પાસે જઈ તેના ચત્ત
 લાભ ધનને લુટી લેછે- આ પ્રમાણે અધવચ્ચ લુટાવનાર ટટ્ટૂ અપૂર્ણ
 પ્રયત્ન કરવાની કુટેવના રૂપમાં રહેનાર આલસ્ય છે. કેટલાક માણસો
 ને એવી ટેવ પડેલી હોય છે, કે તેઓ આખો દિવસ કામમાં રો-
 ક્યલા રહે છે, પણ સાંજરે તેમના કરેલા કામની તપાસ કરીએ તો
 તે કામનો અંત આવેલો હોય, એમ જણાતું નથી. આવા લોકો
 કામતો કરે છે પણ કરે છે તે રસજાતું કરે છે; અર્થાત્ કામની મધ્ય-
 માં આળસ કરે છે. આથી અનેક પ્રકારના નાના નાના અલાભ થા-
 ય છે, પણ મુખ્ય અલાભ ત્રણ પ્રકારના થાય છે: કામ જોઈએ તે ક-
 રતાં મોઢું તૈયાર થાય છે, તેથી લાભનો સમય વ્યતીત થવાથી લાભમાં

ન્યૂનતા અને વધારે કાળક્ષેપ થાય છે; બીજો અલાભ એ છે કે આમ રસજાતું કામ કરવાથી શ્રમની અધિકતા પ્રતીત થાય છે. જે કાંઈ માણસને માથે અમૂક બોલે ચઢાવેલો હોય છે, તે તેની મેળે ઠેકાણે સં-
 ધાન્યા પિગર આંતે એનો છુટકો નથી. જો આ માણસ આગસને દૂર કરી અપંગતાથી પોતાનું કામ કરી રેતો તો ઠીક, પણ જો માથે ભાર લેઈને રસ્તે રસજાતો રસજાતો જાય છે, તો જેમ જેમ કાળ જ-
 તો જાય છે, તેમ તેમ તેને અધિક ભાર લાગતો જવાનો, અને રસ્તો વધારે લાંબો લાંબો લાગવાનો. આથી રસજાતું કામ કરીને જે આ રામ સુખ મેળવવાને પેલો માણસ ઇચ્છતો હોય છે તેને બદલે વધારે શ્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ પરથી બીજા પ્રકારનો અલાભ સમજી લેવો. ત્રીજો અલાભ, કામના લાંબાપણાથી અને શ્રમના આ શિક્ષણથી થતો ઉત્સાહ ભંગ છે. ઉત્સાહ ભંગ થવાનું બીજું માનસિક સ્વતંત્ર કારણ આ પ્રમાણે છે;—માણસના મનનો સ્વભાવ એવો છે કે જ્યાંસુધી તેને માથે કાંઈ કામ હોય છે, અને જ્યાંસુધી તે કામનો આંત નથી આવડ્યો હતો, ત્યાં સુધી તે માણસના મન ઉપર કોઈ એક જાતના ભાર જેવું પ્રતીત થયાં કરે છે; તેમાં વળી આ જાતનો ભાર જેમ જેમ કાળ જતો જાય છે, તેમ તેમ વૃદ્ધિને પામે છે, અને પછીથી તો અસહ્ય ચિન્તાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં માણસના ઉત્સાહનો ભંગ થતાં વાર નથી લાગતી. અને તેથી ઉત્સાહ ભંગ રૂપી કિચડમાં કળી જવાથી જેટલા અલાભ થાય છે, તે સર્વ ઉત્સાહ ભંગની સાથેજ દેખાય છે. માટે જે કામ આવ્યું, તેને તો પૂરું કરવા ઉપરજ માણસે પોતાના મનની ઘોટ રાખવી; અને તે જ્યારે પૂરું થાય, ત્યારેજ પછી અમૂક કાળ સુધી તે કામની ચિન્તામાંથી સંપૂર્ણ મુક્ત થઈને આરામ લેવો. કેમકે આ પ્રમાણે આરામ લેતો તેનું નાશજ આરામ—આરામ લીધો એમ તો ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે મન સ્થબ્ધતા પ્રાપ્તિની માફક સ્થિતિને પામે. આવી અમરામની સ્થિતિરૂપ જગતમાં કામની ચિન્તારૂપ કાંકરો પડતાંજ આરામના ઇચ્છિત સુખમાં ભંગ થવાનો, અને પરિતાપની ચકાવણીઓ ઉઠવાની. માટે જેને અરા આરામની ઇચ્છા હોય, તેણે કાર્યની વચમાં

રસગણું નહીં. હમણા જે આરામની બ્યાખ્યા ઉપર આપી ગયા, તે પ્રમાણે આરામ લીધાથીજ ફરિતે ઉદ્યમમાં પ્રવેશ કરવાનું માનસિક તથા શારિરિક કૌવત આવે છે; અન્યથા એ કૌવતને નિર્ભય કરે છે. વળી ઉપર વર્ણુન્યા પ્રમાણે ઉંચે જીવે લીધેલો અધ્યવ્યયો આરામ તે-
 તો ન ગણાય આરામમાં કે ન ગણાય કામમાં. ધોખીનો કુતરો ન ગામનો કે ન ઘાટનો. આવી રસળીને કામ કરવાની ટેવ રીખાવી રીખાવીને મારનાર કસાઈ જેવી છે, અથવા તો ધીમે ધીમે રિખાવીને અંત આણનાર વિષ જેવી છે. એ વિષને દૂર કરવાને જરી પણ કોઈ માણસે પ્રમાદી રહેતું નહીં. આ ટેવ રૂપી વિષથી ઝટ દેઈને થતી હાનિ માલુમ પડતી નથી, માટે આથી ઝટ દેઈ ચેતવાનું કોઈ વિરલથીજ ખની આવે છે. આમ રસળવામાં ઉદ્યમ અને આળસ્ય એ બેનું સંબંધે વર્તવું થાય છે. આળસ અને ઉદ્યોગ એક બીજાનાં વિરોધી છે; તેમને એકઠાં કરવાથી કાંઈ સારું પરિણામ થાય, એવો સંભવ રહે નહીં. જે એક ગાડીએ એક ખડુજ વેગવાન અને એક અત્યંત અપંગ ઘોડો જોડ્યા હોય તો પેલા સારા અશ્વને પણ ગહાવેલા પડે છે; તેને પેલી ગાડીનો ભાર તેમજ પેલા અપંગ ઘોડાના ભારને ખેંચવો પડે છે; અને અત્યંત અગવડ ભરેલું લાગે છે. વળી કેટલાક લોકોને એવી ટેવ પડી ગયેલી છે કે તેઓ બીજા લોકોનું કામ કરવું હોયતો તરત, પણ જે પોતાનું કામ કરવાનું આવે, તો તે કરવામાં તેમને ગોઠવાનું નહીં; અને ગળીઆ બળદ જેવા થઈ જવાના. આ પણ એક આળસનુંજ રૂપ છે; અને તેથી થતા અલાભ પણ આળસથી થતા અલાભ જેટલા છે. અને વળી જગતમાં થતું ઉપહાસ એ વધારા ખાતાનો અલાભ છે. પારમાં કામ કરતાં પોતાનો ઉદ્યમ ચૂકે છે, એટલે ગરીબાઈનો જાણે વહેલી આવેજ; એટલે જે લોકોનું કામ કરવામાં પેલા માણસે પોતાનો વખત કહાડ્યો હોય છે, તેના તેજ લોકો તથા બીજા લોકો પણ એમ કહે છે કે જ્યારે જોઈએ ત્યારે એમને કોઈનું કામ કરવાનું હોય ને હોયજ, સારો દહાડો રખડતાને રખડતાજ. જાણે પોતે પરદુઃખભંજન વિક્રમના પિત્રાધજ હોય નહીં છતાં આ સ્થિતિને પામનાર લોકો ત્રિચારની બુલથી દોરાયલા હો-

ય છે; તેઓમાં એક પ્રકારની આળસુ આશાઓ (Idle hopes) રહેલી હોય છે. તેઓ મનમાં એમ ધારે છે કે સર્વ લોકો આપણને સારા સારા કહે, અને આપણે કાંઈનું કામ કરવાની ના પાડવી એ કા-
 ધને માહું લગાડવાનું. માટે આપણે તો સર્વની પ્રસન્નતા મેળવવાનો પ્રયત્ન હરકોઈ રીતે કરવો એજ આ જગતમાં જન્મીને આપણું ક-
 તૈવ્ય છે. આવા વિચારને વશ થઈને પ્રથમ દોરવાયલા માણસની ન-
 જરે તેથી થતી હાનિ કોઈ પણ અંશે જણાતી નથી. માત્ર તેના સર્વ
 ચક્રચકિત પણ મિથ્યા તેજવાળા ફાયદાઓ માલમ પડે છે. અને તેથી
 અંજીઈ ગયેલો પેલો વિચારો માણસ પોતાની તથા પોતાના કાર્યની
 દરકારથી રહિત થઈને પોતાના ભુલવણીવાળા માર્ગમાંને માર્ગમાં આ-
 ગળ વધ્યાજ કરે છે; અને અંતે તે મોહકમાર્ગે ચઈને લાભવિનાશ-
 ના ગાઢા અને વિકટ અરણ્યમાં આવી પડે છે. આ ઠેકાણે પરકાર્યન
 પરતા અને સ્વકાર્યપ્રમાદ તથા લોકોપહાસ પોતાનાં અનિર્વચનીય
 ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને તથા ત્રાસજનક ગર્જના કરીને તેના
 મૂર્ખત્વનો અને આળસુ આશાના વિષે વિચાર કરીને શેત્રુકરતા પે-
 લા લાચાર પુરૂષનાં હાજાં નરમ કરી નાખે છે. આ બાળતમાં ઉદ્યમ
 તો છે, પણ તે પારકાં કામ કરી સૈને રાજી કરવામાં રોકાયેલો છે,
 સહ રાજી કરવામાં રોકાયેલો એક માણસનો ઉદ્યમ આખા સમુદ્રમાં
 સાકરનો ગાંગડો નાખી સમુદ્ર ગળ્યો કરવા સમાન છે, તેથી પેલા ઉદ્ય-
 મથી છત્તેલ અસર થતી નથી, અને સર્વનો પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતી
 નથી. પ્રથમનો કેટલાંક માણસ તેની વાહવાહ બોલે છે, તેથી તે લક્ષ-
 આધ ભય છે; પણ આ બોલાતી વાહવાહ મિથ્યા છે. ઉપર પ્રમાણે
 સર્વજનની પ્રસન્નતા પામવા ચોક્કસો ઉદ્યમ તદન ખુટી ભય છે,
 અને પેલા બીચારા માણસના પોતાના કામમાં આળસ અથવા પ્રમા-
 દને જન્મ આપે છે. માટે ઉપર પ્રમાણે વર્ણવેલો ઉદ્યમતો આળસ-
 નો પિતા થયો એમ એક પક્ષે કહેવાય. માટે એ પ્રમાણે વિચારમાં
 બૂલ કરીને ચોક્કસો ઉદ્યમ આળસ જેટલોજ અથવાતો આળસ કર-
 તાં પણ વધારે દુઃખદ અને ભયંકર પરિણામને આણનારો છે. આ
 વી જાતની અથવા આવા સ્વરૂપની આળસના ભોગ થઈ પડેલા મા-

જુસોને હમેશાં લોકોતો એમજ આંતે કહેવાના કે “ ભાઈને પાછની પેદાશ નહીં, અને ઘડીની નવરાશ નહીં.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તથા એવાજ પ્રકારના ગાણુસોની સ્થિતિ વિશે વાંચીને તથા સાંભળીને સાર લેઈને અથવા તો તેવા માણુસને નજરે પીડાતા જોઈને સાર લેખસુધરવું એજ આવા પ્રકારની સ્થિતિથી મુક્ત થવાનો જીપાય છે. આ જાતની સ્વકાર્યપ્રમાદજનક ભૂલથી જ્યાં લગણુ તેથી થતી હાનિમાં સપડાઈ જઈએ, ત્યાં લગી ગાણુસથી એતવાનું બનતું નથી. ઉદ્યમને પોતાને ઠેકાણે લાવાને સ્થાપ્યો, એટલે જેમ માટી વિગરે જળમાં નાખવાથી આંતે જળ નિવૃત્ત થઈને પાછું સ્થળ પાપ છે, તે પ્રમાણે સ્વકાર્ય પ્રમાદ જઈને સ્વકાર્ય કરતાં ઉદ્યમ થશે. આ ઉપરથી એમ અમારું કહેવું નથી કે પોતે પોતાનું કામજ કર્યા કરવું, અને બીજા લોકોને ગમે તેવું તુંકશાન થતું હોય, તોપણ તેમનું કામ ન કરવું, અને તદન એકલપેટા થઈ જવું. પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે આપણા કાર્યમાં તદન બેદરકાર અથવા પ્રમાદી થઈને પારકા કાર્યમાંજ ધ્યાન દેઈએ એ કાંઈ પણ દિવસ સુખદ થવાનું નથી. વળી કેટલાક માણુસને એવી ટેવ હોય છે કે તેઓ કામતો હમેશાં કરે, પણ જે જે કામ કરે તે વગર ઉપયોગનું કરે. આ ટેવ પણ આજસના જેટલીજ હાનિકારક હોય છે. અને આ ટેવ બેદરકારપણાના સ્વરૂપે રહેલી આજસનું પરિણામ છે, એ મ વિચાર કરતાં સહજ માલમ પડશે. આવી ટેવ કેવા માણુસને અને શી રીતે પડેલી હોય છે, એનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. જેઓ પૈસાદાર હોય છે, અથવા માથે સમર્થ વડિલ હોવાથી ખાવા પીવાની અને લુગડાં લત્તાની અને વાવવાના પૈસા વિગેરેની જેઓને જરૂર તથી પડતી, તેઓમાં આ ટેવ તેમને માલમ ન પડે તે રીતે છાનીમાની પ્રવેશ કરી દે છે. કારણ કે પ્રથમ કાંઈ ઉદ્યોગની તેમને જરૂર પડતી નથી, પણ નવરા ન બેશી રહેવું જોઈએ, એવા સારા વિચારથી તેઓ કાંઈ કાંઈ કામ કરવું આરંભે છે. પણ તેમને કાંઈ પ્રકારની તંગી ન હોવાથી જે કાંઈ કામ તેઓ પોતાના હાથમાં લે છે, તેના ઉપયોગિપણા વિષે વિચાર કરવાની તક મળતી નથી, તેઓ

માત્ર એટલુંજ સમજે છે કે નવરા બેસી રહેવા કરતાં કાંઈ કરવું જો
સાઈ. હવે આવા માણસોને જે વખતે ધન નથી હતું અથવા તો
જે વડિલના હાથ નીચે એન બાજી કરી હોય છે તેનું મૃત્યુ થાય છે
ત્યારે પોતાને માથે સઘળો ભાર આવી પડે છે; ત્યારે તેમની બિચારા-
ની મહાશોચનીય અને હારમપાત્ર અવસ્થા યદ્યપડે છે. ધણી સે-
ફીઆના છોકરાઓ કે જેઓ પોતાના વડિલની હયાતીમાં હલોગી
અને હુન્નરકળાવાળા થયેલા હોય છે, તેઓ તેમના વડિલના મુવા પછી
તેમના ઉપર ધુન્સરી મુકાયા પછી વ્યવહાર ચલાવવાને નાલાયક મા-
ન્ય પડ્યા છે અને પડે છે. તેમનો નિરૂપયોગી હુન્નર તથા કળા આ-
વખતે કાંઈ ઉપયોગમાં નથી આવતી. અને તેઓ “Active for
nothing” કહેવાય છે. જેઓ પહેલા એટલા કુશળ ગણાતા તે એ-
ટલી વારમાં અકુશળ કેમ થઈ ગયા? તેઓ બીચારા કુશળતા હતા
પણ અનુપયોગી કામમાં મેળવેલી કુશળતા કાંઈ વ્યવહારમાં કામમાં
નથી આવતી. માટે વડિલોએ પોતાનાં નાનાં છોકરાંથી તે મહોટામાં
મહોટાં માણસ ઉદ્ધમી છે કે નહીં, અને ઉદ્ધમ કરે છે તો કાંઈ ઉ-
પયોગમાં આવે એવો ઉદ્ધમ કરે છે કે અમરતો ગત રગાડો કરવા
ને ઉદ્ધમ કરે છે, અને પ્રાકરિને નહાનપણથી ઉપયોગમાં આવે તે-
વો ઉદ્ધમ સીખવવાને મરીબ કે તવંગર સાથે સરખી કાળજી રાખવી.
આ બાબતમાં પ્રગાઢ કરવાથી મિત્રનું ૩૫ ધરીને આવેલા શંત્રુની મા-
ફક ઉદ્ધમનું ૩૫ ધરીને આવેલી આળસ કુટુંબમાં પ્રવેશ આપણને
છેતરીને કરે અને ધીમે ધીમે લાગ જોઇને કુટુંબને હીણપત ભરેલી
રીતે અર્થાત્ વડિલોની આળસને નુકશાન ભરેલી રીતે નાશના રસ્તામાં
નાખશે. આપણે આપણી નજરે ધણી સદ્ગુહરોનાં કુટુંબની સ્થિતિ
હાલ જોઇએ છીએ; તેમના વડિલો વ્યવહારની ધુન્સરી કેવી કુશળ-
તાથી વહન કરી પોતાનું માન અને ધન જાળવતાં. આ વડિલોનાં જ-
ખતમાં તેમના પુત્રો કેવા હુશીયાર ગણાતા. પણ તે વડિલોના ગયા
પછી તે છોકરાઓને પદ વધારવાની તો શું પણ પદ જાળવી રાખ-
વાની પણ સુજ પડતી નથી. આવી સ્થિતિમાં આવેલાં કુટુંબ દરેક
શહેરમાં મને લાગે છે કે હશે.

ઉપરનાં કેટલાક પૃષ્ઠમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે આળસ અનેક રૂપમાં રહે

છે, તે સર્વનું વર્ણન કરવું આ લઘુ પુસ્તકમાં શી રીતે બને? માટે તેના મુખ્ય મુખ્ય સ્વરૂપ વાંચનારને માટે યથાશક્તિ ચીતર્યા છે. પણ એ વિષે છેલ્લી સુચનાએ છે કે જ્યારે માણસ આળસનો ત્યાગ કરી દેખને ઉદ્યોગનોજ માત્ર આશ્રય કરેછે, ત્યારે આળસને પેલા માણસમાં પ્રવેશવાનો બીજો રસ્તો રહેતો નથી; ત્યારે આળસ યુક્તિ પૂર્વક ઉદ્યમ દ્વારાએજ અગ્રવા તો ઉદ્યમનું અનેકરીતે રૂપ લેખને પ્રવેશ કરીને માણસને ખરાબ કરાવાને ચતન કરે છે; આથી માણસે ઉદ્યમ કરતાં છતાં પણ સાવધ રહીને જોતા રહેવું કે ગાગા ઉદ્યમમાં કોઇ પણ રીતે કોઇ પણ રૂપમાં આળસનો પ્રવેશ છે? અને જો તેને કાંઇ તેવું માલમ પડેતો સત્વર ઉપાય લેખને તે પ્રકારની આળસને ખશેડવી, આમ હમેશાં સાવધ રહેવાનો ઉદ્યમ ચાલશે, તો અસાવધપણું દૂર થતાં તે માણસ આળસથી તદ્દન મુક્ત થઇ ઉદ્યમના સર્વોત્તમ લાભનું અત્યંત સુખ ભોગવશે. હવે ઉદ્યોગથી થતા લાભ તથા આળસથી થતી હાનિ વિષે અંથ વિરતારાનુસાર લખાઇ રહેવાથી, જે ઉદ્યોગી પુરૂષોએ ઉદ્યોગના ખરા સ્વરૂપને જાણીને તેથી લાભ મેળવી લીધા છે. તેઓનાં જન્મ ચરિત્રો અત્રે મુકવા યોગ્ય જણાયાથી તેમ કરીને અંધોપસંહાર કરવામાં આવશે. ધણા પિદ્ધાનેનો એવો ગત છે કે જન્મ ચરિત્ર એક નકશો છે; તે જે જે રસ્તે થઇને પ્રખ્યાત પુરૂષો ગયા તેતે રસ્તાનું યથાર્થ જ્ઞાન આપે છે. માટે ઉદ્યોગી માણસોના જન્મચરિત્ર અત્રે ટુંકામાં લખવામાં આવશે, તોપણ સારી અસર કર્યા વગર રહેશે નહીં:—

સૌથી મહેનતુ, ધીરજવાળો અને કંટાળી ન જાય તેવા માણસોમાંનો એક જેમ્સ વોટ હતો; તેનો પિતા સુતારતો ધંધો કરતો હતો. આ ઉદ્યોગી પુરૂષના હેવાલ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રખ્યાતિ અને ધન ઘણા બુદ્ધિમાન પુરૂષોનેજ મળે એ વાત ખરી નથી. હુશિયારિ પણ મંડ્યા રહી મહેનત કરીને અનુભવ મેળવવાથી આવે છે. તેના સમયમાં તેના કરતાં વધારે જાણનાર પુરૂષોની કાંઇ ખોટ નહોતી પણ પોતાના જ્ઞાનને ઉપયોગી ચીજોની શોધ કરવામાં યોજનાર અને મહેનતથી ન થાકતાં પોતાના કામમાં મંડ્યો રહેનાર તો વોટજ હતો. જેને લીધે માણસ પોતાનાં સર્વ કામમાં ફતેહ મેળવી શકે છે તે ધ્યાન ન પૂર્વક કામ કરવાની ટેવ તેને સંપૂર્ણ રીતે પડેલી હતી. જ્યારે તે

નાનો છોકરો હતો ત્યારથીજ તેના રમકડાંજ એવાં હતાં કે તેનું ધ્યાન શાસ્ત્રીય વિષયપર ખેંચે; તેનો પિતા સુતારનો ધંધો કરનાર હોવાથી તેની દુકાનમાં જ ક્વોર્ટર હતો તે જોઈને વોટનું મન અગોળ તથા નેત્રવિષયક શાસ્ત્રમાં ગયું. તેની તન દુરસ્તી સારી ન હોવાથી તેનું મન થોડુંક ફિસિઓલોજી તરફ પણ દોડ્યું. તે વારંવાર પ્રગણાઓમાં ફરવા જતો અને આથી તેનું મન વનસ્પતિ વિદ્યા તથા ઇતિહાસના અભ્યાસ તરફ આકર્ષાયું. જ્યારે એ ગણિત શાસ્ત્ર સંબંધિય નો ખાંધવાનું કામ કરતો હતો, તેવામાં તેને આરગન નામનું વાદિત્ર યનાવવાનું કામ આવ્યું. અને જો કે તે સ્વરશાસ્ત્રમાં પ્રવેશવા લાયક ઉત્તમ અધિકારી નહોતો, તે છતાં પણ તેણે અભ્યાસ માંથે લીધી, અને ઉદ્યોગ અને ખંતી પણના પ્રભાવથી તે વાદિત્ર યનાવવામાં ફતેહ પામ્યો. અને તેજ પ્રમાણે જ્યારે ગ્લાસગોની યુનિવર્સિટીનો ન્યુકોમને યનાવેલા વરાળ યંત્રનો નમુનો સ્થ કરવાને તેના હાથમાં આવ્યો, ત્યારે તેણે એકદમ તાપ, બાફ અને બાફના ધટી ભવન વિષે અભ્યાસ આરંભ્યો, અને તે વખતે એ ત્રણ વાના વિષે જેટલું જણાયેલું હતું તેટલું જ્ઞાન તેણે મેળવ્યું. આ કામ કરતો જતો હતો; તેજ વખતે યંત્ર શાસ્ત્રનો અને યંત્રકૃતિનો અભ્યાસ કર્યે જતો હતો. છેવટે આ સર્વનું પરિણામ એ થયું કે તેણે કાન્ડેન્સિંગ સ્ટીમ એન્જીન યનાવ્યું. દશ વર્ષ સુધી તેણે પોતાની શોધની યુક્તિઓ આગળ મૂકી. આ અરસામાં તેને કાંઈ દિવાસો કે ઉત્તેજન આપનાર નહોતું. તે આ વખતે પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવવા ક્વોર્ટર યનાવી વેચતો તથા વાંસળીઓ, તથા સારંગીઓ તથા બીજાં વાદિત્ર યનાવતો તથા મુદ્રારતો; તે કડીઆ કામની માપણી તથા રસ્તાની માપણીઓ કરતો. અને જે કામમાંથી તેને પ્રમાણિક પણે નફો થાય તેમાં કામ કરતો. છેવટે વોટને એક યોગ્ય ભાગીઓ મળ્યો; તેનું નામ મેથ્યુ બાલ્ટન હતું. તે પણ મહા ઉદ્યોગી પુરુષોમાંનો એક હતો. તેણે વોટના કાન્ડેન્સિંગ એન્જીનને કામમાં યોજવાની સઘળી મહેનત માંથે લીધી. વોટની પછી ઘણા શોધકોએ સ્ટીમ એન્જીનની શક્તિમાં વધારો કરનાર ઘણા ફેરફાર કર્યા તથા તે શક્તિને જુદા જુદા કામમાં વાપરી, પણ સ્ટીમ એન્જીનના ખરેખરા સ્વરૂપને બાંધનાર તન

ફીકની કીર્તિનો સંપૂર્ણ હક તો વોટનો છે. આ વોટના કોન્ડેન્સિંગ સ્ટીમ એન્જિનથી કેટલા બધા ફાયદા થયા છે? સાર્વજનિક સ્થળમાં તથા ખીજ અનેક ખાખતોમાં કેટલો વધારો થયો છે! દુનિયાના સઘળા ભાગોએ એક બીજા સાથે ધણો માઠ સંબંધ આપી કરીને જ રાખી શકે છે.

સંપૂર્ણ ઉદ્યોગના સેવકોમાંનો એક મી. ઉલિઅમ જેકસન મણુયો છે. તેના પિતાને અગિયાર છોકરાંઓ હતાં. તે સરજન હતો. તેથી તે પોતાના કેટલાંક છોકરાંને સારી કેળવણી આપી શક્યો. પણ તેના મરણ પછી જે તેનાં નાનાં છોકરાં હતાં, તેમને કેળવણી લેવામાં વાંધા પડ્યા, કારણકે તેમને પોતાનું શુજરાન પોતાની મેલે ચલાવવાનું હતું. આમ થવાથી ઉલિઅમને પાર વર્ષની ઉમરે પોતાના અન્યાસ ત્યાગ કરીને શુજરાન ચલાવવા માટે કામેલાગવું પડ્યું. તે વહાણ ગ્રાંકામે લગાડવામાં આવ્યો હતો. તેને ત્યાં આગળ સવારના છ વાગ્યાથી તે રાતના નવ વાગ્યા સુધી પુષ્કળ કામ કરવું પડતું હતું. તેનો જે ઉપરી હતો તે માંદો પડ્યો, અને તેથી હવે તને ખીજ જગોએ કામે લગાડ્યો. આ જગામાં તેને કાંઈક આવકાશ મળવા લાગ્યો, પણ આ ઉદ્યોગી પુરુષ તે આવકાશને મિથ્યા સુમાવે એમ કોઈના માનવામાં પણ ન આવે; અને તેણે પણ તે આવકાશનો સારો ઉપયોગ કર્યો અને તેણે “Encyclopaedia Britannica” નામનું પુસ્તક આપું વાચ્યું. પોતાની નોકરીના કામને લીધે તે દિવસે તો આ પુસ્તક વધારે વાર વાંચી શકતો નોહોતો પણ રાત્રિના સમયને નકામો ન ગણતાં તેનો વધારે લાભ લેતો. કેટલાકને તો વખત મળે છે, તો પણ તેને નકામો ગાળે છે; તો આ માણસે પોતાના સમયનો જે ઉપયોગ કર્યો તે પરથીજ તેનો ઉદ્યોગી સ્વભાવ સમજવો કાઢને કઠિણ પડે તેમ નથી. અને આપણે થકાર્ય જાણીએ છીએ કે. “उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः” આ વાક્ય અંતે આ પુરુષની જાખતમાં સત્ય થયું; અને બ્યારે આ નરે પછીથી પોતે ધણો ચલાવવા માંડ્યો, ત્યારે આખા દાની પામ્યો અને એવો જગ્ગરો વહાણવટી શાહુકાર થયો કે તેનાં વહાણ એકે એક સમુદ્રમાં ફર્યા અને તેની બ્યાપાર સંબંધી વગનો ડંકો એકે કાળે દુનિયાના દરેક ભાગમાં વાગ્યો, જે ઉદ્યોગ કરે તો માણસ શું ન

કરી શકે? કિંચિત્ વગરનો માણસ ઉઘમઘી સર્વસ્વ વાળો થા-
 ને તેનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો. સર રિચર્ડ આર્ક્રાઈટના નામથી દુનિયામાંનો
 કોપ્ર પણ કેળવાયેલો માણસ અજણો નહીજ હોય. શાળામાં ભણતા
 વિદ્યાર્થીથી તે મહોટામાં મહોટા વિદ્વાનો સુધી સર્વને તેનું નામ
 જાણીતું છે; તેની આ કીર્તિ તેના ઉઘોગની પુત્રી છે. આ ઉઘોગી નર
 ઈ. સ. ૧૭૩૨ની સાલમાં જન્મ્યો હતો. તેની જન્મભૂમિનું ગામ
 પ્રેસ્ટન છે. તેનાં ગાળાપ ધણાંજ ગરીબ અસ્વધામાં હતાં અને “આ-
 નાર ત્યાંજ ખાજ નહીં ને ખાજ ત્યાં ખાનાર નહીં.” એ કહેવત
 પ્રમાણે તેમને તેર છોકરાં હતાં. આ તેરમાં સૌથી નાહાનો આગળ
 પ્રખ્યાતિને પામનાર રિચર્ડ આર્ક્રાઈટ હતો. યુજરાત ચલાવવાનું
 જ્યાં મુશ્કેલ ત્યાં છોકરાંને કેળવણી તો ક્યાંથીજ આપાય? આથી રિચર્ડે
 નિશાળનું તો મહો પણ જોયું નહોતું. તેણે આખાદાનીમાં આવ્યા
 પછી જે અભ્યાસ કર્યોતે પણ એટલો થોડો હતો કે તે મહામુશ્કેલીથી
 સમી શકતો. જ્યારે એ ભણવા લાયક હોરાનીવયમાં હતો, ત્યારે તે-
 માં નિરુધન અજાપે એક હજમને ત્યાં હજમનો ધંધો (શખવાને માં
 ટે તેને અંધણીથી ગુમારતો મુક્યો. પછી તેણે બોલ્ટન ગામમાં પો-
 તાની સ્વતંત્ર હજમની દુકાન કાઢી. આ ગામમાં તેની જમીન નીચે
 એક ભોંયરામાં પોતાની દુકાન રાખી. પણ બીજા જાણીતા હજમને
 છોડીને આ નવા અજણા હજમની પાસે કોઈ આવે નહીં. આ ઉ-
 ષરથી આ ઉઘોગી હજમને એક ઉઘોગી યુક્તિ કરી. તે કામથી કંટા-
 ને તેવો નહોતો. માટે બીજાથી વધારે કામ કરીને પણ બીજા જેટલી
 પેદાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બીજા પૈસે કામ કરે તો તેણે પદ્યએ કા-
 મ કરવું પણ કામ કરવું એતો સિદ્ધજ. આગધારી તેણે પોતાના ભોં-
 યરાને મહોડે પાટિયું ચોડ્યું અને ઈંગ્રેજીમાં આવા અર્થનું લખાવ્યું:—
 “આ ભોંયરામાં રહેનાર હજમની પાસે આવો અને તે એક પેનિમાત્ર લેઈને
 હજમત કરશે.” આ પ્રમાણે સુધો લાવ હોવાથી બીજા હજમનાં ધરાકો
 દોડતાં આ રીચર્ડની પાસે આવ્યાં. અને બીજા હજમને નવરા બેશી રહેવા
 જેવું થયું. તેથી બીજા હજમોએ પણ હજમત કરવાની ફી તેના જેટલીજ
 રાખી. ત્યારે રિચર્ડે. પોતાની દુકાનના પાટિયા ઉપર લખાવ્યું કે “અ-
 ર્ધ પેનિમાં સાફ હજમત.” અને આ રીતે ફરિને બીજા સઘળા હજમ-

ને એકવાર ધરાક વિનાના કર્યો. આ પ્રમાણે કેટલાક વર્ષ લગી હજમ-
તું કામ કર્યું. અને પછીથી વાળનો ધંધો કરવા લાગ્યો. તે વખતે વિ-
લાયતમાં ખનાવટના ચોટલા તથા ચોટલીઓ પહેરવાનો ચાલ હતો.
અને તે ખનાવવામાં વાળની યહુ જરૂર પડતી. મેળાઓ અથવાતો
બીજા પ્રકારના મેળાવડાઓ કે જ્યાં જુવાન ઘેરીઓ એકઠી થતી ત્યાં
આગળ રિચર્ડ તેમના વાળ લેવા જતો. વળી તે એક પ્રકારનો વાળ
રંગવાનો રંગ ખનાવતો અને વેચતો. આટલો આટલો તે રોજમાર-
માં મચ્યો રહેતો તે છતાં કાંઈ તેની પાસે મુડી બંધાઈ નહીં, પણ ક-
કત પેટનું પુરૂ થતું. પણ હવે તેનો વાળ વેચનારનો ધંધો વધારે
વાર ચાલવાનો નહોતો. વિલાયતમાં પહેરવા ઓઢવાની ફેશનો વાર-
વાર બદલાય છે તે પ્રમાણે ખનાવટના ચોટલા તથા ચોટલી પહેરવાનો
ચાલ નીકળી ગયો. હવે શું કરવું તે વિચારમાં રિચર્ડ પડ્યો. પણ
તેનું મન યંત્રકળામાં શોધક હતું. તેથી ૩ કાંતવાના સંચા ખનાવવા
તરફ લાગ્યું. આ વખતે તે પરણેલો હતો. પોતાની શોધમાં તે એટલો
ગરક થઈ ગયો કે રાત્રિ દિવસ તેમાંજ મંડયો રહે, પણ પોતાના શુભ-
રાત્ર સરખાની પણ દરકાર ન રાખે. આથી પોતે જે થોડા પદસા એ
કઠા કર્યા હતા તે પણ ચાલી ગયો, અને હવે બિખારીદાસની સ્થિતિમાં
આવ્યો. સ્ત્રી સહિત તેને ધણી અડચણો પડવા લાગી. સ્ત્રી જાતના
સ્વભાવ પ્રમાણે પેલી સ્ત્રી કેમ ધર ચલાવવું તે વિષે ફરિયાદ કરવા
લાગી; અને એકવાર ગુસ્સાને લીધે આવા મિથ્યા શોધમાંથી તેને અ-
ટકાવતા તેને ખનાવેલા એક યંત્રનો નમુનો ભાગી નાખ્યો. આથી ઉ-
દ્ધમનો અને ખાંતી પણાનો ખરો ભક્ત રીચર્ડ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને ઉ-
દ્ધમનો અનન્ય સમર્પણી ભક્ત સન્યાસી થયો. જે નમુનો તેની સ્ત્રીએ
ભાગી નાખ્યો તે નિત્યગતિમાન યંત્રનો હતો. તેને એક કે નામના
ધડીઆળી સાથે ઝાળઆણુ થઈ હતી, અને તેણે કાંતવાના સંચાવિષે
કાંઈ તેને ધશારત કરી હતી. કાંઈ કહે છે કે તે વિષે તેના મનમાં સ્વતઃ
વિચાર આવ્યો હતો. હવે આર્કરાષ્ટ વાળ એકઠા કરવાનું કામ ત-
દન છોડી દીધું, અને પ્રેસ્ટનની ગ્રામર સ્કુલના એક ભાગમાં પોતાનો
સંચો ખનાવવાનું કામ ચલાવ્યું. આ વખતે તે ચીંધરે હાલ થઈ ગયો
હતો, આ વાત નીચેની બીનાપરથી સહજ સમજાશે:- જ્યારે તેને પાન

રખામેદના એક મેજ્યરની નીમણુંક વિષે ગત આપવાજવાતું હતું. સારે તેને સારાં જુગડાં પહેરાવવા માટે લોકોને ઉધરાણું કરવું પડ્યું હતું. પ્રેસ્ટન શહેરમાં હાથેથી કાતનારા લોકોની વસ્તિ વધારે હતી, અને જો ત્યાંજ આર્ક્રાઈટ પોતાનો સંચો જાહેરમાં મુકે તો લોકો હુલ્લડ કરીને તે સંચાના કડકે કડકા કરી નાંખ્યા વગર રહે નહીં. લોકો કામે કામે જડજડવા લાગ્યા હતા. આથી તે બીચારાને લેન્ડેશાયરનું પ્રગણું છોડીને જવું પડ્યું. પોતાનો સંચો લેખને તે નોટિંગહામ ગયો. આ સ્થળ પરેસ્ટન કરતાં વધારે નિર્ભય હતું. આ કામે તેને પૈસાની મદદની જરૂર પડી, અને તેથી તેણે કેટલાક નાણાવટીઓને અરજ કરી. તેઓમાંના એક માણસે મદદ કરવા હા કહી, પણ તેનો સંચો પુરો થયો નહોતો તેથી પછીથી મદદ આપવાની ના કહી. છેવટે તેને મેસર્સ. સ્ટ્રૂટ તથા નીડે મદદ કરી અને આર્ક્રાઈટને નામે તે સંચાનો પરવાનો મેળવ્યો. નોટિંગહામની ગીલમાં ઘોડાથી કામ ચલાવવામાં આવતું હતું, અને ડરબીશાયરમાં કોમ્ફોર્ટની ગીલમાં પાણીથી ફેરવાતા ચક્રથી કામ ચલાવવામાં આવતું હતું. હજુ મુધી આર્ક્રાઈટને કાંઈ લાભ મળ્યો નહોતો. પણ હવે જ્યારે લાભ મળવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે લેન્ડેશાયરના લોકોએ હુલ્લડ કર્યું અને ચોરલી આમળ બાંધેલા તેનો એક સંચો પોલીસનો સારો જાંદોળસ્ત છતાં પણ ભાગી નાખ્યો. સર્વ કારીગર લોકો તેને પોતાના સામાન્ય દુસ્મન ગણવા લાગ્યા. લેન્ડેશાયરના લોકોએ તેનો માલ સૌથી સારો છતાં ન લેવાનો બંધ બાંધ્યો; અને તેને કાયદાની કોરટમાં ખરાબખસ્તે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કોરટમાં છેવટે આર્ક્રાઈટ હાર્યો અને ત્યાર પછી એકવાર જ્યારે તે રસ્તામાં જતો હતો, ત્યારે તે સાંભળે તેટલો ધાંટો કાઢીને એક માણસે કહ્યું કે “છેવટે પેલા ધરડા હજાગને આપણે ઠેકાણે કર્યો છે.” આ સાંભળીને આર્ક્રાઈટ ધોરજથી બોલ્યો કે “હજામરી પાસે એક એવો અસ્ત્રો છે કે તે તમારા સર્વના માથાને હલકાં કરશે.” પછી તેણે લેન્ડેશાયરમાં ડરબીશાયરમાં તથા સ્કોટલેન્ડના ન્યુલેનાર્કમાં નવી મીલો સ્થાપી. અને બાગીદારની મુદત પુરી થયે કોમ્ફોર્ટની મિલપણુ તેના કબજામાં આવી. થોડા દિવસમાં તેનો વ્યાપાર જામ્યો, તે આજ્ઞાદારની પામ્યો અને સર્વકાતનારાનો બાવ મુકરર કરવાની સત્તા પાન

જ્યો. આકૃષ્ટ ૬૬ નિશ્ચયવાન, ધૈર્યવાળો તથા વ્યવહારમાં કુશળ હો-
તો. તે ધણીવાર સવારના ચાર વાગ્યાથી તે રાતના નવ વાગ્યા બ-
ગણ પોતાની મિલમાં ગોઠવણ તથા બીજાં અનેક કામ પણ પાણુ વિ-
રામ લીધા વગર કરતો હતો. પચાસ વર્ષનો જ્યારે તે થયો ત્યારે તે-
ણે ઇંગ્લેન્ડ વ્યાકરણ અને ઇંગ્લેન્ડ લખતાં શીખવા માંડ્યું. તેની સત્તા
એટલી વધી હતી કે તેને એકવાર ડર્બીશાયરમાં હાઇ શેરીફ નીમ્યો
હતો. અને પછીથી જ્યો જંધી થઈ તેને નાઇટની પદવી આપી હતી. તે
ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં મરણ પામ્યો. આ પુરુષના ચરિત્રમાં તેની રિધ-
તિ, કેળવણી, મહેનત, વિદ્યો, તે સહન કરવાની શક્તિ તથા ધીરજ
વિશે વિચાર કરવો યોગ્ય છે. અને ઉદ્યોગ તેને કેટલો પ્રિય હતો તે
તેણે પોતાની ઉદ્યોગમાં ભાગ કરનાર સ્ત્રીને તણ દીધી તેપરથી સ્પુક
જણાઇ આવે છે. આવાજ પુરુષો પ્રમ્મના સુખનાં અને પ્રત્યેક માણુ-
સને સુખનાં સાધન મેળવી આપી દીર્ઘિવામવા યોગ્ય છે. કોઇ પણ
પ્રકારના ઉદ્યોગમાં મન્યા રહેવાથી આપણને સ્વાભાવિક અડચણો પ-
ણુ હરકત કરતી નથી, તે દેખાડી આપવાને આ નીચે ડેમોસ્થિનિસ
નામના એથેન્સના ણુના સુભાષિત વક્તાનું ચરિત્ર મુક્યું છે. સૌથી
જિત્તમ વક્તાઓ “એટિક ઓરેટર્સ” એ નામથી ઓળખાતા હતા.
આ સર્વમાં મુખ્ય એવો ડેમોસ્થિનિસ ઇસવીસન પૂર્વે ૩૮૨ કે ૩૮૩
માં જન્મ્યો હતો. તે સાત વર્ષનો હતો તે વખતે તેનો પિતા ગુજરી ગ-
યો. તે ડેમોસ્થિનિસની મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાને વાલી નીમી ગયો
હતો. પણ આ વાલીઓએ તે બિચારા છોકરાની ધણી મિલકત પચા-
બી પાડી. સંકટનો સમય ઉદ્યોગની શાળાનો મહોટો અધ્યક્ષ છે. આ
પ્રકારની આપત્તિ તે છોકરાને મહાન્ વક્તા બનાવનાર એક કારણ થ-
ઇ પડ્યું. જેમ જેમ ડેમોસ્થિનિસ મહોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેના
વાલીની આવી અપ્રમાણિક ચાલ તેની આંખમાં ન સમાવા લાગી,
અને લાગ મળ્યે પોતેજ ન્યાયસભામાં તેમના ઊપર ફરિયાદ કરીને
પોતાની મિલકત પાછી મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. વળી તેને બીજી એક
શરીરની નળણાઇ રૂપી અડચણ હતી, તેથી ઝીક લોકને જરૂરની ક-
સરતી કળા તે શીખી ન શક્યો. આથી તેનું ગન મનની કેળવણીના
ઉદ્યોગ તરફ વળ્યું. ઇસિયસ નામના નામાંકિત વકીલને ત્યાં તે શીખ-

જાને રહ્યો. અને બ્યારે તે જોઈતી હું શીઆરી મેળવી રહ્યો, ત્યારે તેણે તેના વાલીઓની સામે ફાવો કર્યો અને પોતાની વકીલાત પોતે કરી અને પોતાની મીલકતનો મહોટો ભાગ તેઓની પાસેથી મેળવ્યો. તેની આ કુતેહથી તે જાહેર સભામાં બોલવાને ઉશ્કેરાયો; આ બાબતમાં તેનો પહેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો, અને સ્નેહાની તરફથી તેની ખૂબ હાંસી થઈ. પણ કેટલાક ડાહ્યા પુરૂષોને આના બોલવામાં કાંઈક ઉત્તમતા રહેલી છે, એમ જણાયું. આ હાંસીથી નાસિવાસ થઈને તે પાછરીઅસ નામની જગો આગળ એકલો રખડતો હતો. ત્યાં તેને યુનોગસ નામનો એક ઘરડો શહેરી મળ્યો. તેણે તેને હાંમત રાખીને મંડ્યા રહેવાની સલાહ આપી. તેણે કહ્યું “તમારી બોલવાની હજી છબ પેરિકલાસના જેવી છે, પણ તમને બોલવાનો માવરો ના હોવાથી જાહેરમાં બોલતાં તમને હિંમત રહેતી નથી. સોફોના હા બકોરથી તમે ગભરાઈ જાવ છો, અને જાહેરમાં ધાંટો પાડીને બોલવ. જેટલું પણ શારીર જોર મેળવવાને તમે પ્રયત્ન કરતા નથી” તે કહી પુરૂષનું આ બોલવું સાંભળીને ઉશ્કેરાયલો ડેમોસ્થિનીસ પોતાની ખામીઓ સુધારવાના ઉદ્યમમાં તનમનથી મંડ્યો. તેની ખામીઓ એવી હતી કે તે બહુમાં બહુ કરેતો ઓછી કરી શકાય, પણ તદ્દન નિર્મૂળતો નજ થાય. તેનો ધાંટો ધણો નજબો હતો, તથા અપૂર્ણ ઉચ્ચાર વાળો હતો. અને બોલતી વખત યતા તેના હાવ ભાવ બેડોળ અને અનિયમિત હતા. સેટિરસ નામના એક નાટક લાજવારે તેને ધણી મદદ કરી. તેણે તેને સોફોકલીસ અને યુરીપીડીસના ગ્રંથોનાં વાક્યો બરોબર રીતે મોઢે બોલતાં શીખવ્યાં. તેણે સાહિત્ય શાસ્ત્રના ગ્રંથ તથા સુભાષિત લખાણોનો સૌથી સારો અભ્યાસ કર્યો. તેણે ઓછામાં ઓછા આઠવાર થ્યુસિડાઇડીસના ગ્રંથની નકલ કરી એમ કહવાય છે. તે બે ત્રણ માસ લાગટ એક બોંયરામાં પેસી રહ્યો, અને ત્યાં કેવી રીતે ધાંટો પાડીને સાફ બાપણ આપવું તેનો અભ્યાસ કર્યો. વળી તેણે આયેન્સના કાયદા અને ગ્રીસ દેશની રાજકીય બાબતોનો અભ્યાસ કરવામાં કાંઈ થોડો વખત ગાળ્યો નહોતો. છેવટે તેનો આવો ખંતીપણા યુક્ત ઉદ્યોગ સફળ થયો. અને જે ડેમોસ્થિનીસને સોફો વડે હાર્ય થવાથી જાહેર સભામાંથી પહેલી વાર નાસી જવું પડ્યું.

હતું; તેજ ડેમોસ્ટિનિસ આખી દુનિઆમાં સૌથી મહોટામાં મહોટાં
 સુભાષિત વક્તા થયો. મેસિડોનિયાદેશ સાથેની ખટપટમાં આ વક્તા ખૂબ
 પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. તેણે “ફીલિપિક્સ” નામનાં કેટલાંક ભાષણો આપ્યાં
 છે, તે શિવાય બીજાં કેટલાંક ભાષણો પણ જુદી જુદી જાળતો વિષે
 આપ્યાં છે. એથેન્સ અને મેસિડોનિયા વચ્ચેની ઉથલ પાથલમાં કેટ-
 લોક મુખ્ય ભાગ તેણે લીધો હતો, તેના વિચારો દેશને હિતકર હતા.
 તેનું મરણ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૨૨ માં થયું. ઘણા ખરાનું એમ કહેવું છે
 કે અમૂક કાગને માટે અમુક બુદ્ધિવાળો માણસ જોઈએ; તે શિવાય અ-
 ન્ય કોઈથી તે કામ ન કરી શકાય. પણ અભ્યાસથી સર્વ થઈ શકે એ
 ઉપરના વક્તાના ચરિત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ગરીબ સ્થિતિમાંથી ઉત્તમ સ્થિ-
 તિને પામેલા પુરુષોમાંનો એક રિચર્ડ ક્રોળડન નામનો ઉદ્યોગી પુરુષ હતો.
 વિલાયતમાં સસેક્સ પ્રગણામાં આવેલા મિડલ્સર્ડ નામના એક ગામમાં
 રહેનાર એક ખેડુતને ત્યાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેને નહાન પણ થીજ
 લાંડન શહેરમાં મોકલ્યો હતો. લાંડન શહેરના ઉચ્ચમાલયમાં તેને પેટ્રો-
 તો કામ કરવા સાર મોકલ્યો હતો. તે ઉદ્યોગી હતો, તેમજ સદા ચરણી
 હતો, અને જુદી જુદી જાતનું જ્ઞાન મેળવવાને ઘણો આતુર હતો.
 તેટલા માટે તેને પુસ્તકો પર શોખ લાગ્યો હતો, અને તે એટલું જ
 ધૂં વાચતો કે તેના શિક્ષકને તેને અતિ શય ન વાંચવાને માટે સૂચના
 કરવી પડતી. પણ તે છોકરો પોતાની મેળે વાંચવાના કામમાં આગળ
 આદ્યો ગયો; અને જેજે જ્ઞાન તેને ચોપડીઓમાંથી મળી શક્યું તે સર્વ
 મેળવી લીધું. બહાર ગાગનું કામ કરવાને પોતાને ઘેરથી તે જતો.
 આને લીધે તેને સારી જગાએ વગોળાં ધાઈ. અને ધીમે ધીમે તે ચઢતી
 પદવીએ જવા લાગ્યો. છેવટ માન્ચેસ્ટરમાં તેણે છોટ છાપવાનું કારખા-
 નું માંડ્યું. વળી કોંક્રેટયોગી કામમાં તેનું ધ્યાન ખેંચાયું. પેટ્રોલી વાર
 જ્યાં તેણે જાહેર સભામાં ભાષણ આપ્યું, ત્યારે તે તદ્દન નાસીપાસ
 થયો. પણ તે સ્વભાવે ઘણો ખાંતી અને ઉદ્યોગી હતો, માટે મંડ્યો ને
 મંડ્યો રહ્યો; અને છેવટે એ સારી રીતે અસરકારક ભાષણ કરનાર થ-
 યો. સરરોજન્ટ પીલ અને બીજા મહોટા માણસો પણ તેના ઉદ્યોગ અ-
 ને ખાંતીપણનાં વખાણ કરતા હતા.

પીલનામના નામાંકિત કુટુંબનો મૂળ સ્થાપનાર એક ખેડુત હતો.

ખલાકળન પાસેનું હોલહાઉસ ફાર્મ નાગનુ ખેતર તેના તાળામાં હતું. પણ પછીથી શહેરમાં ફિશ્ચેનમાં એક ઘર હતું, ત્યાં રહેવાને ગયો. રોયર્ટ પીલ જેમ જેમ મહોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેને ઘણાં છોકરાં થતાં ગયાં, અને આવા બહોળા કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવવું તેને મુશ્કેલ પડે તેમ હતું. કારણ કે ખલાકળનની આશપાસની જમીન ધણીજ થોડી ફળ દ્રુપ હતી. આથી તેનો મહાન ઊઘમ પણ ગરોળર ફળ આપતો ન હોતો. આ સમયે ખેડુત લોકોના કુટુંબનાં ગાણસો બ્યારે ખેતીના કામ મથી નવરાં પડતાં ત્યારે કાપડ વણતાં અને વેચીને પૈસા ઉત્પન્ન કરતાં. રોયર્ટ પીલે પણ આ પ્રમાણે પોતાને ઘેર માદરપાટ બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. તે પ્રમાણિક હતો તેથી તકલેદી માલ નહોતો બનાવતો, તે ઘણો મહેનતુ હતો અને આથી તેનો વેપાર સારી રીતે આલ્યો. પોતે ઉદ્યોગી હતો તેથી નવાં નવાં કામ માથે લેવાને હીમ્મતવાનુ હતો. રોયર્ટ પીલ આ પ્રમાણે રોજગાર ચલાવતો હતો તેનામાં તેનું મન માદરપાટને છાપીને છોટ શી રીતે બનાવવી એ ઉપર ચોટયું હતું. આ હુન્નરને આ વખતે કોઈપણ બાણતું નહોતું. આથી છોટ બનાવવાને સારૂ ફેટલાક પ્રયત્નો કર્યા. આ પ્રયોગો તે પોતાના ઘરમાં જાનોમાનો કરતો હતો. જે લુગડું છાપવાનું હોય, તેના ઉપર આર તેના કુટુંબની એક સ્ત્રી ચલાવતી. તે સમયે પીલના જેવા કુટુંબમાં લોકો ખાવાપીવામાં કાંસાની રકાળીઓ વાપરતા. એક દહાડો રોયર્ટ પીલે આવી રકાળી ઉપર માદરપાટની ઉપર છાપવાનું ચિત્ર રંગવતી કાઢ્યું; અને પછી માદરપાટ ઉપર દાખ્યું. એટલે ગરોળર પડીને રહ્યું. પીલના ઘર પાસેના એક ઝુંપડામાં એક ડોશી રહેતી હતી. તેના ઝુંપડામાં એક કેલેન્ડરીન્ગ મશીન હતું. તેને ત્યાં જઈને પેલાસ આમાં પીલે એક ચિત્ર ચુકત કાંસાની રકાળી મુકી, અને તેના ઉપર એક માદરપાટનો કકડો મુક્યો; અને પેલો સંચો ફેરવ્યા પછી જોયુંતો પેલો લુગડાનો કકડો ગરોળર છપાઈ રહ્યો હતો. આ ધોરણ ઉપરજ હાલનું રોલરવતી છોટ છાપવાનું કામ ચાલે છે. રોયર્ટ પીલે થોડો વધારો સુધારો કરીને છોટ છાપવાનું એક કારખાનું ચલાવ્યું. પણ તેના એક છોકરાંએ ખરેખરો સુધારો કરીને આ સંચાને પૂર્ણતાએ પહોંચાડ્યો. હવે રોયર્ટ પીલે ખેતીનું કામ તદ્દન છોડી દીધું, અને ધ્વક્સાધ-

કે નામના ગામમાં રહેલા ગયો, અને પોતાનો સંપૂર્ણ વખત માદરપાઠ છાપવામાં રોકવા લાગ્યો. તેના છોકરાઓ તેના જવાજ ઉઘમી હતા તેથી તેઓની મદદથી કેટલાક વર્ષ લગી તેણે તે જગ્યાએ રહીને વ્યાપાર ચલાવ્યો. અને જેમ જેમ તે છોકરાઓ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ તેઓ જુદો રોજગાર લેઈ બેસતા ગયા. આ પ્રમાણે પીલનું કુટુંબ સ્થપાયું. પીલનું કુટુંબ ખરેખરી પ્રખ્યાતિમાં તો જ્યારે આ રોજર્ટપીલના પુત્ર રોજર્ટ પીલને બેરોનેટની પદવી મળી, ત્યારે આવ્યું. તોપણ સર્વ વિચારવાનના મતથી તથા તે સર રોજર્ટપીલના પોતાનાજ મતથી એમ કહી શકાય કે પીલના કુટુંબનો મૂળસ્થાપનાર પુરૂષનો બ્લાકબર્નનો ખેડુત રોજર્ટપીલ હતો. આ સર્વ ઉદ્યોગનો પ્રતાપ છે.

‘આપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા’ એ કહેવત પ્રમાણે સર-રોજર્ટપીલમાં પોતાના પિતાજેવું ઉદ્યોગીપણું, બુદ્ધિબળ તથા કોષકામ માંયે લેવાનું સહાસિકપણું હતું. આ નરની પ્રથમાવસ્થાતો જે અવસ્થામાં તેના બાપના ઉદ્યોગથી પીલનું કુટુંબ આવ્યું હતું તેજ અવસ્થાહતી; અર્થાત્ સામાન્ય મહેનતુ ગાણુસથી કાંઈક વધારે સારી અવસ્થા હતી. તેના પિતાએ તેના કુટુંબને એવી સ્થિતિમાં લાવીને મુક્યું હતું કે આગળ જતાં કાંઈ સારી સ્થિતિને તે પામે, તોપણ આ દુનિયાનો પરમેશ્વર પૈસા છે તથા વસુ વિના નર પશુ છે, માટે પોતાની પાસે કાંઈ ઝાઝો મુડી નહીં તેથી તેને બહુ અડચણ પડતી હતી. તેથી તે વધારે ફાયદો યાચતેમ બહોળા પાયાપર પોતાનો વ્યાપાર ચલાવી શકતો નહોતો. પણ ઉદ્યોગને સર્વ મદદ કરેછે, એ અમે આગળ કહી ગયા છીએ. તે પ્રમાણે આ બાળતમાં પણ થયું. જ્યારે રોજર્ટ સમય જતાં વિશ વર્ષની ઉમરે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે પોતે કોટન પ્રિન્ટીંગનું કામ ચલાવવું; તે આ કામ પોતાની મેજે પોતાના પિતા પાસે સારી રીતે શીખ્યો હતો. તેને એક જેમ્સ હોવર્થ નામનો કા કો હતો, તે અને ઉલીયમ ચેટ્સ નામનો બીજો પુરૂષ એ બંને એકઠા મળીને આ ઉદ્યોગી ગાણુસને તેના કામમાં મદદ કરવાને બાગીઆ થયા. બીબીયમ ચેટ્સના પિતાએ પોતાના ધંધા વડે કેટલીક મુડી દરી હતી. તેની એવી ખુશી હતી કે તેનો છોકરો કોટન પ્રિન્ટીંગના ધંધામાં પડેતો બહુ સાફ. તેથી તે પોતાનામ છોકરાને આ કામમાં

રૂપેયા ધીરવાને ખુશી હતો. આ રૂપેયાની મદદથી કારખાનું બંધાયું. તે કારખાનું બાંધવામાં તથા તે બંધાયા પછી પણુબધે આનુભવતો રો-
ખટ પીલનોજ હતો. કોકો એમ કહેતા કે “તેના શુવાન ખસા ઉ-
ખરનું માંથુ બહુ ધરડું હતું.” અર્થાત્ જો કે તે પોતે શુવાન હતો
તોપણુ તેના ચગજમાં જે અનુભવી ડહાપણ હતું તે દર પ્રવચન
જેવું હતું. તેમણે જે જગો પોતાનું કારખાનું બાંધવાને ખરીદી તે
જગાએ દાણા દળવાની ચક્રી હતી, પણુ આ વખતે આ જગો બા-
ચી પડેલી હતી, આ ચક્રીની અસપાસ કેટલાંક ખેતર હતાં તે પણુ
તે બાંધીએએ લઇ લીધા. આ જગો “આઉન્ડ” એ નામથી ઓળખા-
ખાતી હતી. આ કારખાનું થોડાક લોક કામથી ઉણું કર્યું હતું, આ-
ને ઈ. સ. ૧૭૭૦ ના વરસમાં બહુજ સાદી રીતે કારખાનાનું કામ ચા-
લવા લાગ્યું. આગળ જતાં આ કારખાનાની જોડે એક રૂકાંતવાની પણુમી-
લ જળમાટી દેવામાં આવી હતી, બાગીચાઓને પોતાનું સમજી ખ-
રચ ખુટણુ ઘણી તંગીએ લીધે બહુ કરકસરથી ચલાવવું પડતું હતું.
આ તંગી નીચે પ્રમાણે હતી:—ઉલીયમ ચેટ્સ પહેલો પરખ્યો હતો.
અને તેથી તે સ્ત્રી સહિત હોવાથી તેણે પોતાનું નાનું સરખું બરખાર
માંડ્યું હતું. રોખટ પીલ એકલો હતો. તેથી રોખટ પીલને ધર માંડવા-
ની આચાકુટમાંથી બચાવવાને માટે ચેટ્સે ખરચ લેખને તેને પોતાના ભે-
જો રાખ્યો હતો. રોખટ પીલ દર અઠવાડીએ આઠશિલીંગ ખરચના
આપતો. આ ખરચ ઘણું થોડું પડવાથી આ બે લગ્નિયા વચ્ચે લાં-
બો પડ્યો, પણુ છેવટે તે બંધાનું કામકે રીતે સમાધાન થયું, અને પ-
છે મીલ સાહેબ ઠેકાણે પડ્યા. ચેટ્સને પહેલા બેજાની એક છોટી
ચઇ તેનું નામ એલેન પાડ્યું, તે છોકરી ઉપર તે નહાનો હતો સારથી
જ રોખટ પીલ વહાલ રાખતો. બ્યારે તે સાંજે કારખાનામાં આબો-
દહાડો મહેનત કરીને થાક્યો પાક્યો ઘેર આવતો ત્યારે તે છોડીને પો-
તાના બેજામાં બેસારતો અને પુછતો કે “નાની મેલી તું ખારી સાથે
પરણીશ”, ત્યારે તે છોકરી તરતજ “હા” એમ કહેતી. ત્યારે રોખટ
કહેતો કે “જ્યાં સુધી તું મહોટી થઈશ ત્યાં સુધી હું તારી રાહ જો-
ઈશ.” જેમ જેમ આ છોકરી મહોટી થતી હતી તેમ તેમ તેનું સૌન્દર્ય બી-
લતું જતું હતું. તે જોઈને રોખટનું તે મહોટી થાય ત્યાં સમણુ રાહ

જોવાનું વસણું પણ વધતું ગયું. અને જ્યારે તે સતર વર્ષની થઈ ત્યારે તેની સાથે તેણે લગ્ન કરી; જે છોકરીને પાંચે રમાડી હતી તે ગિસિસ પીલ થઈ અને જ્યારે પીલને ઉમરાવની પદવી મળી ત્યારે તે લેડી પીલ થઈ. આ- સ્ત્રીમાં સર્વોત્તમ સ્ત્રીના ગુણો હતા. તેનું મન હમેશાં ઉમદું હતું, અને પોતાના પતિની બધી પ્રકારની સ્થિતિમાં તે એક ભૂવણુ રૂપ નીવડી. પોતાના પતિનો કાગળપત્રનો વ્યવહાર પોતે ચલાવતી કારણ કે રાજાઈ પીલ એક સારો લેખક નહોતો. આ સ્ત્રીનો પુત્ર આગળ જતાં ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન થયો. તે લેડી થવાથી વારંવાર બહાર જઈ શકતી નહોતી. આથી તેની તનદુસ્તી બગડી હતી. તે ઇ. વિ. ૧૮૦૩ માં મરણ પામી. તેનો પિતા પછી વારંવાર કહેતો કે “જે રાજાઈ એને લેડી ન બનાવી હોત તો તે હાલ પણ જીવતી હોત”. હાલ પણ પેલા કારખાનાનું કામતો ધમધોકાર ચાલતું હતું. તેમાંથી તેમને નફો પણ પુરુષકળ મળતો. આખી પહેડીનો કરતા હરતા પીલ હતો. તેનું શરીર અને મન બન્ને દૃઢ હતાં. તેનો ઉદ્યોગ અને વ્યાપારની ચાલવણી અનુપમ હતાં. સ્પિનીંગ મીલમાં પણ તે કામ બરોબર રીતે ચલાવતો. આર્ક્રાઇટ જેમ સ્પિનીંગના કામનો સ્થાપક હતો તેમ આ પ્રિન્ટિંગના કામનો સ્થાપક હતો. બીજા ભાગીઓએ પણ જુદે જુદે ઠેકાણે આ- થાં કારખાનાં કાઢ્યાં હતાં. આ સર્વે કારખાનામાં એવું સારું કામચતું કે સર્વ સ્થળે તેમનો વકર જોશી ગયો હતો. અને આખા વ્યાપારની કુંચી તેમના હાથમાં હતી. વળી એ પણ કહેવું જોઈએ કે તેમના કારખાનામાં કાગ કરનારા લોકોને મોસમ ના હોય તો પણ તેમને કાંઈ લાભ થાય તેવું કામ કરવાને તેઓ પુરું પાડતા. કારખાનાના કામની રીત પીલને સારી રીતે જાણીતી હતી. શા શા ફેરફાર કેવી રીતે કરવા તે તે સંપૂર્ણ રીતે જાણતો હતો. તેણે છીંટ બનાવવામાં “રિસિસ્ટ વર્ક” નામનો ફેરફાર દાખલ કર્યો. હાલ પણ આ રિસિસ્ટ વર્ક કેલીકો પ્રિન્ટિંગમાં કાયમ છે. આથી જે ભાગ ઘોળો રાખવાનો હોય છે તે બરોબર ઘોળો રહે છે અને ચિત્રનો ભાગ બરોબર નિયમિત રહે છે. આમ કરવામાં પેસ્ટ વાપરવી પડે છે. આ પેસ્ટ લંડનના એક મુસાફરે શોધી કાઢી હતી, તેની પાસેથી બારે કીંમત આપીને પીલે પેસ્ટ રાખી; પણ આનો બરોબર ઉપયોગ કરતાં આવડવાને માટે કેટલાક વખતની

જરૂર હતી. પીસે થોડાક વખતમાં આને ઉપયોગ શી રીતે કરવો એ વાતનો અનુભવ લેઈ લીધો અને પછીથી તેણે સફાઈ પૂર્વક છોટ છા-
પીને કાઢી. તે માલ સર્વથી સરસ જાનરમાં ગણાયો અને તેની મારી ખ-
પત થઈ. તેજ કુટુંબનાં માણસે જીજ્ઞાસુ રથજે વિલાયતમાં કાર-
ખાનાં કર્યાં અને બારે આખાદાનીમાં તેઓ આવ્યા.

કંઠાળ્યા ત્રિગર મંડ્યા રહેવાની ટેવવાળા સરજન જોસફ હથુ-
મનું ચરિત્ર ઉપયોગી થયા વગર રહેશે નહીં. તેનો પિતા તેને નહાતું
ખાળક મુકીને ગુજરી ગયો હતો. તેની માએ પોતાના કુટુંબનો નિજા-
વ કરવાને તથા પોતાનાં છોકરાંને કેળવવાને માટે મોન્ટ્રોસમાં એક ન-
હાની દુકાન કાઢી અને તેમાં તે ખૂબ ઉદ્યોગથી મહેનત કરતી હતી. જો-
સફ સામાન્ય યુદ્ધિનો માણસ હતો તોપણ “મંડ્યા રહો” એ એનો
નાયક શબ્દ હતો અને તે પ્રમાણે તે ઉદ્યોગમાં મંડ્યો રહેતો. તેનું પ્ર-
માણિકપણું પણ દૃઢ હતું. જોસફને એક સરજનને ત્યાં એપ્રેન્ટિસ
મુક્યો અને વૈદ્યક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપ્યું. જ્યારે તેણે પોતાનો અભ્યાસ
પુર્ણ કર્યો અને તેને સરટિફિકેટ મળ્યું ત્યાર પછી તેણે વિલાયતથી
હિન્દુસ્તાન ગણીવાર જ આવ કરી. આ વખતે તે એક વહાણના સં-
રજન તરીકે નોકરી કરતો હતો. જ્યારે તે વહાણમાં નવરો પડતો ત્યા-
રે દરિયા સખંધી અને વહાણ હંકારવા સખંધી જ્ઞાન મેળવતો. આ
જ્ઞાન તેને એક વાર દરિયામાં તોફાન થવાથી ઉપયોગમાં આવ્યું હતું.
પછી તેને કંપનીની નોકરીમાં જગો મળી અને ખૂબ મહેનત કરીને
પોતાનું કામ તે જાળવતો. તેના ઉપરીઓની મહેરબાની તેના ઉદ્યોગી
સ્વભાવથી દિનપરદિન વધતી ગઈ અને જેમ જેમ તે કામ શીખતો
ગયો તેમ તેમ તેને પાયરીએ તેઓ ચક્રાવતા ગયા. ઇ.સ. ૧૮૦૩માં
જ્યારે મરાઠા વેર થઈ ત્યારે જનરલ થોવેલના હાથ નીચેની ટુંકડી
સાથે તે હતો. એવામાં લશ્કરી દુભાષીઓ મરણ પામ્યો. આની જ-
ગે જોસફને મળી. કારણ કે નોકરીથી પરવારોને તે પોતાનો કાળ દે-
શી ભાષા શીખવામાં ગાળતો. પછીથી તેને મેડિકલ સ્ટાફનો ઉપરી
નીમ્યો. આ પુરૂષ એવો ઉદ્યોગી, ખંતી અને નિયમિત હતો કે પે-
માસ્ટર અને પોસ્ટ માસ્ટરની જગો પણ તેણે એકજ વખતે લીધી,
અને તે ત્રણ જગોનું કામ પૂર્ણ સંતોષકારક રીતે જાળવતો. વળી સે-

જી મેંદી ખાતાને જોઈતી ચીજો પુરી પાડવાને કાન્ટ્રેક્ટ રાખ્યો અને આથી પોતાને તથા લશકર બન્ને ને તેણે ફાયદો કર્યો. અહા! કેવો ઉદ્યોગી અને કામમાં કેવો નિષ્ઠામિત!! દશ વર્ષની સંતત મહેનત કર્યા પછી તે વિલાયત ગયો અને ત્યાં જઈને પહેલ વેહેલાંતો પોતાનાં ગરીબ સગાંને માટે સારો બંદોજત કર્યો. ઉઘમથી આળાદની મેળવીને પછી આળસુ થવાનો સ્વભાવ જોસફ હચુમનો નહોતો. એને નવરા બેસી રહેતું ગમતુંજ નહોતું. જ્યારે કાંઈપણ કામ કરવાનું હોય ત્યારેજ તેનો જીવ આનંદમાં રહેતો. પોતાના દેશની ખરી સ્થિતિથી જાણીતા થવાને માટે તેણે ઇંગ્લાંડનું દેરેક પ્રખ્યાત શહેર જોયું તથા પરરાજ્યની સધળી અવસ્થાથી માહેર થવાને યુરોપના જુદા જુદા દેશમાં તે ફરી વળ્યો. તે પછીથી ઇંગ્લાંડમાં આવ્યો. ૧૮૧૨ ની સાલમાં પારલામેન્ટનો સભાસદ થયો અને ચોત્રીશ વર્ષ પર્યંત તે તે સભાનો સભાસદ રહ્યો. તેનું રાજ્યમાં આવેલું પ્રથમ ભાષણ લોકોની કળવણી વિષેનું હતું. તે શિષ્યાય તેનો સ્વભાવ એવો હતો કે જેથી લોકોનું કાંઈપણ પ્રકારે ભલું થાય તેવા કામમાં હમેશાં તેનું ધ્યાન રમી રહેતું; અને લોકોપયોગી અને કે કાર્યને તે ટેકા આપતો. જે કાંઈ કામ તે માયે લેતો તેને સરેતોરે પાર પાડવાને તે રાત દિવસ મંડયો રહી મહેનત કરતો. તે બહુ ઉત્તમ વક્તા નહોતો તોપણ જ્યારે તેનું ભાષણ હોય ત્યારે લોકો એમજ સમજતા કે જે કાંઈ તે કહેશે તે સર્વ સ્વતંત્ર અને પ્રમાણિક વિચાર યુક્ત હશે. લોકો તેની કાંઈવાર તારીફ કરતા તે વિષે આપણે વિચાર કરીએ તો આપણને અચંબો લાગ્યા વગર રહે નહીં. તે જગાએ ઉઠતો અને પોતાનો પત્રવ્યવહાર કરીને પાર્લામેન્ટના ઉપયોગી કામગીને ગોઠવતો. હમેશ તે પાર્લામેન્ટમાં હાજર રહેતો અને ગમે તેટલે મોડે સુધી તકરાર ચાલે તોપણ જીવંત સુધી તે સભામાં બેઠેલોજ હોય, વળી તે રોજ કેટલાક અમલતના કામવાળા માણસની મુલાકાતો લેતો. આ માણસને મૂર્તિમાન મંડ્યા રહેવાનો શુણ કહીએ તો ચાલે. સેમ્યુઅલ ડૂયુનું મનોરંજક ચરિત્ર પણ આ નિબંધના અંતમાં મુકીશું તો તેના જોવા સ્વભાવના માણસોને ઉલ્લાસનો ઉપદેશ વધારે સારી રીતે કરી શકાશે. ડૂયુનો બાપ કોર્નવોલમાં સેઈન્ટ આસ્ટેલના પેરીશનો ધણો મહેનતુ ગમ્મૂર હતો. ડૂયુનો મોટો બાપ જાણેજ ભણવામાં બહુ હંસીયાર હતો. પણ ડૂયુનો ઠાઠનો સરદાર હતો, માટે આઠ વર્ષની ઉં

મરે મજુરી કરવા મુક્યો હતો; ત્યારપછી મોચીને ત્યાં એપ્રેન્ટીસ મુક્યો હતો. આ નોકરી તેને બહુ સખત લાગતી હતી. મહેરો યયો તેમ તેમ બહુ તોફાની થયો વાડીઓમાંથી ચોરીઓ કરવી, ટંટા ફિટુર કરવાં, આવાં આવાં કામમાં તે ખૂબ ભાગ લેતો. એકમાર તો મનવાર ઉપર નોકરી રહેવા જવાનું ધારીને તે નીકળ્યો પણ રસ્તામાં ટાંઠે મુવો એટલે અડધે રસ્તે જઈને પાછો આવ્યો. હવે તે પ્લીમાઉથ શહેરની પાસે રહેવા ગયો, ત્યાં જોડા શીવવાનો ધંધો કરતો હતો. ત્યાં આગળ પટા ખેલવાની સરત થઇ તેમાં તેણે ઇનામ મેળવ્યું. પછી એકવાર વહાણુ તે લુટવાની સવારી ઉપર ગયો પણ તેની હોડી દરિયામાં ઉંધી પડી; પીળ ખે જણુ સાથે તરતો તરતો કીનારા પાસેના ખડક ઉપર તે જઈ પહોંચ્યો, ત્યાં ટાંઠે ઠરી ગયો પણ દારૂનાર તેને પાથો એટલે જરા સાવધ થયો અને ખરફમાં ચાલીને પાછો તેને મુકામે આવ્યો; આવા પ્રાણુ સંકટમાંથી તે ઉગ્યો. હવે પછી તે જરા ગંભીર થયો. તેનો બાપ ફરીને તેને સેઇન્ટ ઓસ્ટેલ લઈ ગયો. ત્યાં તેને મુસાફરના જોડા શીવવાનું કામ સોંપ્યું. તેનો મોટો ભાઈ હવે યુજરી ગયો હતો. તેથી ડુયુના મનમાં ઉઘમી થવાનો વિચાર આવ્યો. તેણે ફરીને લણુવા માંડ્યું. જોડા શીવવાનું કામ તે દહાડે કરતો અને રાત્રે વાંચતો તથા લખતો. આમ કરતાં પણ તેને પુરતો વખત મળતો નહોતો ત્યારે જ્યારે તે ખાવા ખેસતો તે વખતે ચોપડી ઉઘાડીને ટેબલ ઉપર મુકતો અને વાંચતો; આ પ્રમાણે દરેકવાર ખાવા ખેસે ત્યારે વાંચ છ પાના વાંચતો. તેણે એસે ઓન અન્ડરસ્ટેન્ડીંગ વાંચ્યો અને તેથી તેનું ગન મેટ્રાફિક્સ તરફ વળ્યું. વળી તે ઇનિહાસ અને ખગોળ પણ વાંચતો. વળી તે પોતાના ગામની રાજકીય બાબતો તરફ પણ ધ્યાન આપતો; પણ આ બાબતમાં એ એટલો ગરક થઇ ગયો કે દિવસે પોલીટિક્સનો વીચાર કરે અને રાત્રે જોડા શીવે. આથી એક છોકરાએ તેને ઘાંટો પાડીને કહ્યું “અલ્યા મોચી દહાડે રાજકીય બાબતનું ડહાપણુ ડોળ અને રાત્રે જોડા શીવ.” આ પરથી શીખમણુ ક્લેઈને પોલિટિક્સની કડાકુટ છોડી દીધી અને તે જોડા શીવવા લાગ્યો અને વખત કાઢીને વાંચવા લાગ્યો. પછી તેને પુસ્તક લખવાનું મન થયું. પોતાની આ જ્યાં રાંધતી હતી ત્યાં જઈને થોડું થોડું લખતો. તેણે “Essay on the immateriality and im-

mortality of soul" લખ્યો છે. પોતાનો ધર્મો તે ક્યે જતો પણ વખત મળેતો રોજ નવાં પુસ્તક વખતો. "Electric Review" પણ તેણે લખ્યું છે. તેની દેખરેખ નાચે કેટલાંક પુસ્તક તથા પત્રો છપાતાં હતાં

આ શિવાય બીજા ઘણા ઉદ્યોગી પુરૂષો જમતમાં થઇ ગયા છે તેમનાં ચરિત્ર પરથી સાર લેઇને આજસતો લાગ કરીને ઉદ્યોગના ભક્ત થઈને આપણા આર્ય બંધુઓ ફરીને ભરતખંડને સર્વોત્તમ સ્થિતિમાં લાવીને વિજય ધ્વજ ફરકારી જય જયકાર કરે એવી અમારી સર્વેશ્વરને પ્રાર્થના છે.

અવગેહીરે અંગેમાત જવાને જઠઁઁ રાગે.

હે ભરત ભૂમિના લોક ઉઘમ માંડો ને, જેથી શ-

મશે સહશોક આજસ છાંડોને. ૧.

અસત્ર દેશ આર્યોનો આ છે, શરતું સંસ્થાનરે;

સ્વર્ગ સમાન હતો પણ, ઉઘમ વગર ભુલ્યો નિજ જ્ઞાન. ઉઘમ માંડોને ૧

આજસ ખસતો એપ ખરેખર, પ્રસર્યો છે ચોપાસરે;

ઉઘમ તજીને કરતાં શીખ્યા, કર્મ ઉપર વિશ્વાસ. ઉઘમ માંડો. ૨

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રો ચૂક્યા નિજ ધર્મરે;

મર્મનસમજ્યા ઉઘમ લાગ્યો, ધાર્યો સર્વ અધર્મ. ઉઘમ માંડોને. ૩

આજસથી કસ સર્વ ગયો ને, વસમો વર્ત્યો કાળરે;

હે હિન્દુના દેશ હવે કાંઈ, નયન ઉઘાડો જાળ. ઉઘમ માંડોને. ૪

ધૂળ મહીથી ધન ન્પાડે છે, એવો છે આ દેશરે;

પણ તેને પરદેશ ચઢાવે, આજસ કરી પ્રવેશ. ઉઘમ માંડોને. ૫

સગીજન જગ પતિએ સરજીને, આપ્યા છે પગ હાથરે;

ઉઘમની જન પાથ ભરેતો, વહાર કરે જગનાથ. ઉઘમ માંડોને. ૬

દેશ થયો હિન્દૂનો દુર્બળ, ઉઘમ થાતાં લોપરે;

જુઓ હાલ યુરોપ તણો, ઉઘમથી કેવો ઓપ? ઉઘમ માંડોને. ૭

પકવાથી નથી કામ થવાનું, પોતે કરી ખતાવેરે;

પોતે હિમ્મતવાન થઇ, બીજાને હિમ્મત લાવો. ઉઘમ માંડોને. ૮

પરદેશીને હસ્ત પડ્યા, પરતન્ત્ર થયા બેહાલરે;

તોપણ ઉઘમ આદરશો તો, સારું થાશે કાલ. ઉઘમ માંડોને.

સર્વ પ્રકાશક આજસનાશક, ઇશ્વર ઉઘમ આપેરે;

આર્ય તણા સહ કાર્ય સુધારે, કહે નગીન બચ કાપે. ઉઘમ માંડોને ૧૦

શુદ્ધિપત્ર.

૫૬.	પંકિત.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫	૨૩	ઝાવે	ઝાવે
૧૧	૧૪	પ્રાત્નિ	પ્રાપ્તિ
૧૧	૨૧	ધિદ્યા	વિદ્યા
૧૧	૨૭	પુરૂષોને	પુરૂષોએ
૧૨	૧૯	વિદ્યાર્થિને	વિદ્યાર્થિને
૧૨	૨૮	ઉદ્યોગી	ઉદ્યોગી
૧૪	૧૭	જુહુ	જુહુ
૧૫	૧	વં દુર્યુણને	વં દુર્યુણને
૧૬	૨૩	wealth	wealth.
૧૭	૬	debt	debts.
૧૭	૭	dispair	despair.
૧૯	૨૮	cost	costs.
૨૬	૧૫	વક્તે	વક્ત્ર
૨૬	૨૪	લક્ષ્મી	લક્ષ્મી:
૨૮	૨	તદૈવ	તદૈવ
૨૮	૨૧	whenever knew	never knew.
૨૮	૨૨	eminences ho hay	eminence who lay.
૨૯	૧૨	વેરણુ	વેરણુ
૨૯	૧૪	ધમ્મતા	ધમ્મતા
૩૦	૮	યુદ્ધને	યુદ્ધનને
૩૬	૧૫	લેવા	લેવાં
૩૭	૨૦	ઠેકાણે	ઠેકાણે
૩૭	૨૫	અર્થ	ભાવાર્થ
૩૯	૨૩	છે	છે?
૩૯	૨૮	ધરઆંગણા	ધરઆંગણા
૪૦	૧૮	ધણીવાર	ધણીવાર
૪૧	૬	નથી	નથી
૪૫	૭	કારણે	કારણુ
૪૫	૧૬	બુદ્ધિ	બુદ્ધિ
૪૯	૧૦	sweat	sweet.
૪૯	૧૨	વાતનો	વાતનો
૫૦	૧૧	નિપુણ	નૈપુણ.
૫૦	૧૯	નિર્યોગી	નિર્યોગી
૫૧	૯	પોતાવા	પોતાના

૫૪	૨૨	શૈલોઃપિ
૫૬	૯	વસ્તુનિ
૫૬	૧૦	સ્વતતયં
૫૭	૨૪	તારીક્રમાં
૫૭	૨૬	ચનેષ
૫૭	૨૭	ચ
૫૮	૨૨	નાસ્તુદ્યમં
૫૮	૨૨	બગત
૫૯	૧૮	પત્રકઃ
૫૯	૨૭	પ્રપથં
૬૦	૭	ગ્રાવ
૬૧	૨૦	એ.
૬૨	૮	shall find
૬૪	૨૬	thre
૭૧	૭	કરતા
૭૩	૩	કયમતિ
૭૩	૧૧	તે અતે
૮૫	૨૫	બળવતા,
૮૫	૨૬	ગણુતા.
૮૬	૬	કરાવાને
૮૭	૮	યતો
૮૮	૧૪	તને
૮૮	૧૫	આવકાશ
૮૮	૨૯	દરક
૮૯	૭	અરવથામાં
૮૯	૨૨	નિશ્ચય
૯૧	૧	પારલામેન્ટના
૯૧	૩	કાતનારા
૯૧	૪	સચ્ચો
૯૧	૮	પેસ્ટન
૯૧	૨૬	માથાને
૯૩	૧૩	બોલવા
૯૪	૪	બદી
૯૫	૩૦	બ્રહ્મસાધક
૯૫	૩૦	પોતાનામ...કામાં

શૈલોપિ
વસ્તુનિ
સ્વતતયં
તારીક્રમાં
ચનેષ
ન
નાસ્તુદ્યમં
બગત
પત્રકમ્
પ્રપથે
પાવૈ
એ.
finds.
there.
કરતા
કથયતિ
તે
બળવતાં !
ગણુતા !
કરાવાને
યત્રો
તેને
અવકાશ
દરેક
અવસ્થામાં
નિશ્ચય
પારલામેન્ટના
કાંતનારા
સચ્ચો
પ્રેસ્ટન
માથાને
બોલવા
બૂદ્ધી
બ્રહ્મસાધક
પોતાના...કામાં

